

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 34 (2009)

34

Δεκέμβριος
2009

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική

Εκκλησία και Κράτος ~ Πολιτικός λόγος
Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ ~ Ξαναδιαβάζοντας τον
Rousseau ~ Ο ρόλος της Προεδρίας στην
Πολυμερή Διπλωματία

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γρηγόρης Μολύβας (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Συντονισμός έκδοσης Γρηγόρης Μολύβας - Αστέρης Χουλιάρας

Επισημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αλέξης Ηρακλείδης, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομπλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίμποβας, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαράλαμπος, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44, 10560, Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@gmail.com. Γραμματεία: Σταυρούλα Συράκου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Ειρήνη Ηλιοπούλου — με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 34, Δεκέμβριος 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. Σταμάτης	Εκκλησιαστική περιουσία: από τον Καντ σ' εμάς	5
Σ. Βανδώρος	Βουβή κυριαρχία. <i>Η αμφίσημη θέση του λαού στο Κοινωνικό Συμβόλαιο του J.-J. Rousseau</i>	24
Σπ. Μπλαβούκος - Δ. Μπουραντώνης	Θέτοντας τα όρια της αυτονομίας: <i>η Προεδρία σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις</i>	43
Γ. Τσίρμπας	Από την επικοινωνία της ιδεολογίας στην ιδεολογία της επικοινωνίας: <i>αναδρομική αξιολόγηση του πολιτικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1974-2007</i>	72
Γ. Διακουμάκος	Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, 1988-2005. <i>Το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (απο)πολιτικοποιημένου «Έλληνα»</i>	92

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Π. Σταθόπουλος	Βουλευτικές εκλογές 2009: <i>Διαπιστώσεις και απορίες</i>	125
-----------------------	---	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Γ. Δ. Στεφανίδης	Umur Özkgimlil - Σπύρος Σοφός, <i>Το βάσανο της Ιστορίας: Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία</i>	141
Δ. Λιβάνιος	Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, <i>Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα</i>	147
Θ. Ιωσηφίδης	Γιώργος Κρητικός, <i>Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης</i>	151
Χ. Μυλωνάς	Αλέξανδρος Γιαννής, <i>Από το «Εγώ» στο «Εμείς». Εξωτερική Πολιτική στην Εποχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Παγκοσμιοποίησης</i>	154
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		157

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΝΤ Σ' ΕΜΑΣ

Κώστας Σταμάτης*

Το πρόβλημα της τεράστιας εκκλησιαστικής και μοναστικής περιουσίας στην Ελλάδα επανέρχεται συχνά στην επικαιρότητα, χωρίς μέχρι στιγμής να έχει αντιμετωπισθεί με αποφοιστικότητα και βάσει σαφών αρχών από την κρατική εξουσία. Το άρθρο αυτό θέτει ακριβώς βασικούς όρους θέσης του ζητήματος και, ακολούθως, εισηγείται μερικές θεμελιώδεις αρχές για τη δικαιοπολιτική αντιμετώπισή του. Ως πλαίσιο φιλοσοφικής αναφοράς το άρθρο χρησιμοποιεί την καντιανή δικαιοκή και πολιτική φιλοσοφία, επειδή αυτή καταπιάστηκε με το ζήτημα και κατέληξε σε μια εντελώς ριζοσπαστική γενική τοποθέτηση, σύμφωνη με τη φύση και την αποστολή του σύγχρονου, κοσμικού συνταγματικού κράτους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ζήτημα της τεράστιας όσο και σε μεγάλο βαθμό απροσδιόριστης εκκλησιαστικής και μοναστικής περιουσίας στην Ελλάδα¹ επανέρχεται από καιρού εις καιρόν στο προσκήνιο, πυροδοτώντας προς στιγμής έντονες διαμάχες, μέχρις ότου περιπέσει και πάλι στη λήθη. Το σύντομο κείμενο που ακολουθεί γράφηκε με την περιορισμένη πρόθεση να καταθέσει απλώς μια δικαιοφιλοσοφική λήψη θέσης γύρω από το μέχρι τούδε άλυτο, μολονότι πελώριο, δικαιοκή και πολιτικό πρόβλημα. Ως πλαίσιο αναφοράς επελέγη η καντιανή φιλοσοφία του δικαίου για διπλό λόγο: διαθέτοντας ούτως ή άλλως υψηλή ορθολογικότητα θεμελίωσης, έχει καταπιασθεί και ειδικά με το ζήτημα της εκκλησιαστικής περιουσίας, δι' ολίγων έστω.

* Ο Κώστας Σταμάτης είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

1. Η ακίνητη περιουσία, υπαρκτή ή διεκδικούμενη, ανέρχεται πιθανώς σε δύο εκατομμύρια στρέμματα γης, σε μια χώρα στην οποία ατυχώς ούτε εθνικό κτηματολόγιο ούτε δασικοί χάρτες έχουν αποπερατωθεί ακόμη.

Επειδή πρόκειται για χρόνιο πρόβλημα, κατωτέρω δεν θα αναφερθούμε καθόλου σε κάποια συγκεκριμένη αφορμή που στάθηκε έναυσμα για το κείμενο αυτό. Ούτε θα εμπλακούμε σε τεχνικές λεπτομέρειες ή επιμέρους δικαιικές όψεις του, οι οποίες εμπίπτουν στην επιστημονική δικαιοδοσία συναδέλφων κατά πολύ αρμοδιότερων. Αντιθέτως, θα προσπαθήσουμε, προτού φθάσουμε σε ορισμένη τοποθέτηση περί του πρακτέου, να τεκμηριώσουμε την κεντρική αρχή υπό την οποία δικαιοπολιτικά επιβάλλεται να διευθετηθεί το όλο ζήτημα. Δίχως αυτό το προαπαιτούμενο η συζήτηση εύκολα μπορεί να κατατριβεί σε δαιδαλώδη περιπλάνηση, χωρίς να μπορεί να καταλήξει σε *δεσμευτική* τοποθέτηση *de lege ferenda*.

Περιττό να τονισθεί ιδιαίτερα ότι η υπό αναζήτηση πρακτική αρχή μονάχα ορθολογική μπορεί να είναι, δηλαδή καθολικά έγκυρη, καθότι επιστηριζόμενη σε έλλογα επιχειρήματα, άρα δυνάμενη να γίνει αποδεκτή από κάθε καλόπιστο συνομιλητή. Ούτε μπορεί να βασίζεται σε κάποια *δογματικά* μεταφυσική αυθεντία, π.χ. θεολογική, όπως ότι «η παρουσία της Εκκλησίας αποτελεί θέλημα Θεού», ή σε μια παραδοσιοκεντρική αντίληψη του είδους «ό,τι παραδίδεται ιστορικά είναι κίόλας δικαιωμένο εις τον αιώνα τον άπαντα». Ούτε, από την άλλη πλευρά, μπορεί να απολήγει σε *ευκαιριακή* λύση, με επιχειρήματα σχετικιστικά, πραγματιστικά ή απλώς υπολογιστικά, του τύπου «η λύση αυτή φαίνεται μεν ορθή, πλην όμως θα συνεπαγόταν βαρύ πολιτικό κόστος, εκλογικά μεταφραζόμενο σε χαμένες ψήφους για την εκάστοτε κυβερνώσα παράταξη».

2. ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗ ΧΑΡΙΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Η καντιανή φιλοσοφία συλλαμβάνει το νόημα της ιδιοποίησης του εξωτερικού κόσμου με πρωτότυπο τρόπο. Το νεωτεριστικό και συνάμα ισχυρό στοιχείο σ' αυτήν έγκειται στο ότι η *ιδιοποίηση εξωτερικών αντικειμένων δικαιώνεται και διεκδικείται ως δικαίωμα, στον βαθμό που συνάπτεται άρρηκτα με την αυτονομία των προσώπων*. Ως προς την τελευταία, η καντιανή συμβολή υπήρξε όχι μόνον εξαιρετικά καινοτόμος, αλλά και κεφαλαιώδους σπουδαιότητας για τη σύγχρονη πρακτική φιλοσοφία.

Εάν η ελευθερία είναι το *έμφυτο* έρμα κάθε δικαιώματος,² τότε και η από-

2. Είναι το θεμελιακό δικαίωμα που προσιδιάζει σε κάθε ανθρώπινο υποκείμενο, ως ιδιότητα εγγενής στην ίδια την ανθρώπινη φύση, Im. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der*

κτποσ αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου ως δικαίωμα σ' αυτήν ανατρέχει και μέσω αυτής δικαιολογείται. Η ελευθερία εκδηλώνεται με δυνατότητα επιλογής γύρω από επιθυμίες και σκοπούς, καθώς και με δράση για την επιδίωξή τους, αντικείμενο των οποίων είναι και πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Επειδή η απόκτηση και χρήση τέτοιων πραγμάτων αφορά σε εξωτερική χρήση της ελευθερίας βάσει κανόνων θετικού δικαίου, δεν εγγράφεται στο εγγενές δικαίωμα εκάστου στην ελευθερία. Ωστόσο το δικαίωμα κατοχής είναι πρωταρχικό, αφού, χωρίς το αντίστοιχο ενέργημα ιδιοποίησης, ούτε αυτονομία μπορεί να αναπτύξει το πρόσωπο ούτε καν την επιβίωσή του να εξασφαλίσει.

Εν τούτοις, η αντίληψη αυτή αποκόπτεται συνειδητά από τον ατομισμό και την εγωκεντρική ηθική του, καθότι επενδύεται ηθική και πολιτική αξία προσανατολισμένη προς το καθολικό συμφέρον της κοινότητας. Η κοινότητα δεν είναι απλώς ένας εξωτερικός περίγυρος που θα μπορούσε να είναι ηθικά και πολιτικά αδιάφορος για το άτομο. Ενέχει σπουδαιότητα συγκροτησιακή για καθένα επιμέρους πρόσωπο, αφού μονάχα στους κόλπους μιας κοινότητας συντεταγμένης ως πολιτείας δικαίου ο καθένας αποκτά δικαιωματικά «ένα μέρος από τα αγαθά –που παράγονται εντός της κοινότητας– και όλοι το όλον».³

Η σπουδαιότητα της κοινότητας ως πολιτείας δικαίου δεν περιορίζεται στο ότι μονάχα υπό τους όρους της έννομης τάξης της η ιδιοποίηση εξωτερικών αντικειμένων εξοπλίζεται με εμπράγματα δικαιώματα που απονέμονται και προστατεύονται από κανόνες δικαίου. Προσκόταται και επιπρόσθετα αξία, επειδή η κοινότητα ως επικράτεια δικαίου αποτελεί όρο για να κατοχυρωθούν οι αξιώσεις της ελευθερίας οι οποίες, καθότι γενικές, είναι κοινές για όλους. Έτσι, ξεπροβάλλει η δυνατότητα για εκπολιτισμό της ίδιας της κοινότητας. Μονάχα βάσει κοινών όρων ελευθερίας μπορεί να καλλιεργηθεί αξία λόγου επικοινωνιακή δράση, ορθολογική σκέψη και καθολικός διαφωτι-

Rechtslehre, στο *Metaphysik der Sitten*, Felix Meiner V., Αμβούργο 1976, Διαίρεση της Θεωρίας Δικαίου, §B, σ. 43.

3. Ιμ. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο *Δοκίμια*, μτφρ. Ευ. Παπανούτσου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1971, σ. 137. Πρβλ. Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου και Αλ. Σταϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 68-69. Βλ. και Ιόλη Πατέλλη, «Καθένας να αποκτήσει κάποτε ένα μέρος και όλοι το όλον». Ο Καντ για την ιδιοκτησία, την ισότητα και την αυτοτέλεια», στο *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχουαΐδη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 423-463.

μός, δηλαδή προϋποθέσεις απαραίτητες για τον σχηματισμό γενικής βούλησης ικανής να προωθήσει το γενικό καλό.

Ιδού λοιπόν οι συνδυαστικοί κρίκοι ανάμεσα σε ιδιοκτησία, αυτονομία και τη συμβολή εκάστου στο γενικό καλό της κοινότητας. *Κύριος του εαυτού του είναι όποιος διαθέτει δικούς του πόρους ζωής, ώστε να μπορεί να αναπτύσσει αυτόνομη πολιτική κρίση, τιθέμενη στην υπηρεσία της κοινότητας.*⁴ Ακόμη και η πρώιμη αστική φιλοσοφία στοχάστηκε το νόημα της ιδιοκτησίας με την ευρύτητα του προσωπικού *αυτοκαθορισμού*, συμπεριλαμβάνοντας την ελευθερία,⁵ τη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα καθώς και τα υπάρχοντα του προσώπου. Ως αγαθά αξιοπροστάτευτα υπό την προστασία των νόμων που θεοπίζει η κοινότητα, σε μία θεμελιώδη συνθήκη *αμοιβαίας* διασφάλισης και συντήρησης των αγαθών αυτών από τα μέλη της κοινωνίας.⁶

Ενώ το πρόσωπο ως ιδιώτης νομιμοποιείται να επιδιώκει αυτόνομως δικά του συμφέροντα και σκοπούς *ωφέλιμους για τον ίδιο*, η αυτονομία του ως πολίτη καλείται να υπηρετεί το *γενικό* συμφέρον της πολιτικής κοινότητας. Στην ιδιωτική οικονομική σφαίρα επιτρέπεται ο καθένας να αποκτά μέρος από τον κοινωνικά παραγόμενο πλούτο «μόνο από την ικανότητα, την επιμέλεια και την τύχη». Στην πολιτική σφαίρα, όμως, οι διαφορές σε χαρίσματα, προσωπική αξιοσύνη και πλούτο δεν επιτρέπεται να αλλοιώνουν την ισότητα στη διαμόρφωση της γενικής θέλησης μέσω της ψήφου.⁷

4. Ιμ. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», *ό.π.*, σ. 137. Έτσι νοούμενη, η πολιτικο-οικονομική κοινότητα συνταυτίζεται με το ρεπουμπλικανικό κράτος δικαίου στην ιδανικότητά του.

5. Όχι η κατοχή υλικών αγαθών, αλλά «η σκέψη αποτελεί την ιερότερη ιδιοκτησία του ανθρώπου» και για τον φιλελεύθερο Μπ. Κονσάν, *Περί ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφρ. Ελ. Κόλλια και Τ. Δαρβέρη, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 115. Γι' αυτόν τον λόγο η πολιτική κοινωνία μπορεί καταρχήν να επιφέρει περιορισμούς στην ιδιοκτησία ως *εμπράγματο* δικαίωμα, ενώ στην ελευθερία της σκέψης όχι. Όχι απεριόριστα, βεβαίως, αφού η ιδιοκτησία συνδέεται και με άλλες, *μη εμπράγματα*, πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης, οι οποίες –ακριβώς με αυτή τη δικαιολογητική βάση– δεν υπόκεινται στη συλλογική δικαιοδοσία *στο ίδιο*, σ. 74.

6. Τζων Λοκ, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Π. Κιτρομυλίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, §87, σ. 148, §123, σ. 179. Η παράμετρος αυτή έχει υποτιμηθεί από την εν μέρει μόνον εύλογη, για άλλους λόγους πάντως, εκτίμηση ότι η λοικιανή θεωρία αποτυπώνει πνεύμα κτητικού ατομισμού. Πόσο μάλλον επειδή η σημασιολογική βαρύτητα της «ιδιοκτησίας» στον Λοκ εστιάζεται στην *ικανότητα αυτοκυβέρνησης του προσώπου* και όχι απλάς στην ικανότητα απόκτησης εξωτερικών αγαθών. Βλ. μια συνδυασμένη ανάγνωση των §§170 και 173, σ. 219 και 222.

7. Ιμ. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», *ό.π.*, σ. 137.

Ως προς την ιδιοκτησία, η σκέψη του Καντ εκκινεί από το πρόδηλο γεγονός ότι σε καμία προαστική κοινωνία η εξατομικευμένη πρόσβαση στον φυσικό κόσμο δεν ήταν νοπή στη βάση *γενικευμένης* ελευθερίας και τυπικής ισοότητας μεταξύ των προσώπων, ούτε καν στο ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο. Σε κοινωνίες όπου επικρατούσαν κοινωνικά επιβεβλημένες σχέσεις κυριαρχίας σχηματιζόνταν *προνομιακές και ανισότιμες* σχέσεις έγγειας ιδιοκτησίας. Οσοτόσο πρόβλημα γεννιέται στη νεωτερική κοινωνία από το ότι μέρος των σχέσεων ιδιοκτησίας σ' αυτήν έχει κληροδοτηθεί ακριβώς από *προαστικές* κοινωνίες προνομίων και ανισότητας. Φορέας *τέτοιων* σχέσεων ιδιοκτησίας στον ευρωπαϊκό χώρο είναι και η χριστιανική Εκκλησία, ζήτημα που δεν διέλαθε της προσοχής του γερμανού διαφωτιστή.

3. ΒΑΣΙΚΗ ΑΡΧΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ

Για τον Καντ είναι ξεκάθαρο ότι οι ιστορικά διαμορφωμένες σχέσεις ιδιοκτησίας υπόκεινται σε ευρεία αναμόρφωση με τη δημιουργία αστικής πολιτικής κοινότητας. Η σύνταξη πολιτείας *δικαίου* αποτελεί εγχείρημα καθαρώς ανθρώπινο, στο ενθάθε, γι' αυτό και καμία *επίγεια* δύναμη δεν νομιμοποιείται να του αντισταθεί. Απεναντίας, οι πιστεύοντες διάφορα θρησκευτικά δόγματα και οι ιερωμένοι τους αναφέρονται σε επουράνιο βασιλείο ή σε κάποιον άλλον κόσμο. Παρά τούτα, στον βαθμό που αποτελούν μέλη εγκόσμιας και δη κοσμικής Πολιτείας, «οφείλουν να υποτάσσονται στον επίγειο πόνο, υπό την ανώτατη εξουσία των ανθρώπων του παρόντος κόσμου».⁸

Σε αυτήν, η ένωση των ατομικών ιδιοκτησιών των μελών του λαού γίνεται κάτω από μία *δημόσια* εξουσία κυριαρχίας. Αυτή καθίσταται μόνη αρμόδια να καθορίζει καθολικά τους *όρους* για σύννομη εξατομικευση της ιδιοκτησίας σε επιμέρους υποκείμενα δικαίου.⁹ Ο κάτοχος της κρατικής κυριαρχίας θεωρείται ως ρυθμιστής των σχέσεων ιδιοκτησίας σε μια χώρα, στο σύνολο

8. Im. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, ό.π., «Επεξηγηματικές παρατηρήσεις γύρω από τις πρώτες μεταφυσικές αρχές της θεωρίας του δικαίου», § 8.Β του Παρτήματος, σελ. 191.

9. Γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο η εν λόγω πραγμάτευση του Καντ εντάσσεται ουστηματικά στο τμήμα της *Θεωρίας του Δικαίου* που αφορά στο *δημόσιο* και όχι πλέον στο *ιδιωτικό* δίκαιο («Γενική παρατήρηση περί των δικαιοκών ουνεπειών από τη φύση του πολιτικού δεσμοίου», παρ. Β). Βλ. Im. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, ό.π., σ. 148-151.

τους [dominus territorii].¹⁰ *Κανείς δεν μπορεί να επικαλείται του λοιπού πρόνομια αλλοτινών εποχών*, από το «παλαιό καθεστώς» [ancient régime] της φεουδαρχικής κοινωνίας. Ανάλογης τάξης ζητήματα θα εγερθούν βεβαίως με τη συγκρότηση διεθνούς έννομης τάξης, ως διεθνούς κοινωνίας δικαίου.¹¹

Χάρη στην καθολικά νομοθετούσα δημόσια εξουσία κυριαρχίας, ό,τι προηγουμένως γινόταν απλώς de facto σεβαστό ως προς την κατοχή εξωτερικών αντικειμένων εφεξής καθίσταται de jure προστατευμένο, με ασφάλεια δικαίου. Εκτός εάν πρόκειται για σχέσεις ιδιοκτησίας που έχουν διαιωνισθεί από το απώτατο παρελθόν, από το παλαιό καθεστώς, με τρόπο προνομιακό για ορισμένες *ευνοημένες*, διακριτές κοινωνικές ομάδες. Παρέπεται ότι *ορισμένοι τύποι ιδιοκτησιακών σχέσεων μπορεί να κριθούν ότι δεν αξίζει να περιβληθούν τον μανδύα νομιμότητας που, ceteris paribus, υπόσχεται η αστική πολιτική ένωση*. Σε κάθε περίπτωση, ό,τι στην προϊστορία του αστικού πολιτικού δεσμού αναγνωριζόταν απλώς ως ανεκτό ή θεμιτό ως προς την κατοχή φυσικών αντικειμένων δυιλιζείται πλέον από τη δημόσια εξουσία κυριαρχίας, προκειμένου να καταστεί *σύννομο*, ώστε να καλύπτεται προσεχώς από το πέπλο της ασφάλειας δικαίου.

Η προσωρινότητα της κατοχής μεταβάλλεται έκτοτε σε οριστικά κατοχυρωμένο δικαίωμα κυριότητας επί αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου. Αλλά αυτό δέον να γίνει μέσα σε έννομη τάξη στην οποία η διανομή των σχέσεων ιδιοκτησίας διέπεται από καθολικά έγκυρους νόμους, μεταξύ *ισότιμων* υποκειμένων δικαίου. Ειδάλλως, η αστική Πολιτεία δικαιούται να απαλλοτριώσει «χωρίς αναστολές» (κατά την έκφραση του Καντ) ιδιοκτησίες που έχουν προκύψει κατά το ιστορικό παρελθόν χάριν εύνοιας προς *προνομιάχες* κοινωνικές ομάδες.¹²

10. Το δικαίωμα που έχει ο ιδιώτης πάνω στα ακίνητά του υπόκειται στο οφαιρικό δικαίωμα της πολιτικής κοινότητας πάνω στα εδάφη της επικράτειας εν συνόλω. Έτσι και ο Ρουσό, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, ό.π., σ. 71.

11. Ανάμεσα σε άλλα ζητήματα γεννάται τότε η αξίωση να αποδοθεί η ελευθερία σε κατακτημένους λαούς. Επίσης θα κριθεί ο *τρόπος απόκτησης* γαιών που κατά καιρούς έχουν υφαρπαγεί εις βάρος αυτόχθονων πληθυσμών. Θα τεθεί δηλαδή ζήτημα να επιστραφούν στους δικαιούχους λαούς γαίες που είχαν αφαιρεθεί από αυτούς δολίως ή διά της βίας εκ μέρους άλλων λαών. Και εδώ επίσης, προτού υπάρξει συντεταγμένη διεθνής έννομη τάξη, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι, ως προς το γεγονός της κατοχής τέτοιων γαιών, αυτό σε αδρές γραμμές θεωρείτο θεμιτό, «σύμφωνα με την τότε κοινή γνώμη». Αρμόζει δηλαδή μια διαφοροποιημένη και με αποχρώσεις κρίση, όχι μια απλή και καθαρή καταδίκη εκ των υστέρων. Βλ. Im. Kant, *Για την αιώνια ειρήνη*, μτφρ. Άν. Πόταγα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 33.

12. Im. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, ό.π., §9, σ. 66, και §15, σ. 76.

Η διαίρεση του όλου της επικράτειας σε ιδιοκτησιακά δικαιώματα των μερών πρέπει να διέπεται στο εξής από την ίση ελευθερία των υποκειμένων, από την ενεργητικότητα, την αξιοποίηση των χαρισμάτων καθενός ή και από περιστάσεις της τύχης. Σε καμία περίπτωση, όμως, από *νομοκατεστημένες* ανισότητες. Εύκολα μαντεύει κανείς ότι το πρόβλημα ανακύπτει κατεξοχήν με τις δύο προνομιούχες, νομοκατεστημένες τάξεις της φεουδαρχικής εποχής, την *αριστοκρατία* και τον *κλήρο*.

Η ετυμολογία του Καντ είναι ανεπίδεκτη παρερμηνειών. Οι ιδιοκτησιακοί τίτλοι τους έχουν καταστεί απαρχαιωμένοι, δεδομένου ότι φθίνει *ανεπισημπτό* η κύρια λειτουργία, κοινωνική και πολιτισμική, καθεμίας από τις τάξεις αυτές. Της μεν αριστοκρατίας, διότι στη νεωτερική εποχή αυτή έχει παύσει πλέον να είναι η κύρια στρατιωτική δύναμη για την άμυνα μιας χώρας. Του δε κλήρου, διότι τα πνευματικά μέσα που αυτός μετερχόταν, υποτίθεται προκειμένου να προφυλάσσει τους ανθρώπους από το αιώνιο πυρ της Κολάσεως, δεν γίνονται πλέον πιστευτά.¹³

Κρίνεται, λοιπόν, από τον Καντ ότι η τάξη των ευγενών «μπορεί για ορισμένη ιστορική περίοδο να αποτελεί θεσμό επιτρεπτό και μάλιστα αναγκαίο *ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες*».¹⁴ Εξ αυτού, όμως, δεν νομιμοποιείται αυτή να αντιτάσσει έναντι της συντεταγμένης πολιτείας κάποιο δήθεν αναφαίρετο δικαίωμα ως προς την ιδιοκτησία της. Η αιτία είναι ότι η τελευταία αποκτήθηκε *αυθαίρετα*, είτε διά της βίας είτε βάσει παραχώρησης προνομίων από απόλυτο μονάρχη. Έκτοτε η αριστοκρατία, όπως άλλωστε και η Εκκλησία, δεν νομιμοποιείται να παραπονεθεί ότι της αφαιρείται *κάτι πραγματικά δικό της*. Η απολυταρχική μορφή κράτους (του παλαιού καθεστώτος) δεν υπάρχει *πια*, για να της εγγυηθεί την *προνομιακή* νομιμότητα των κτήσεών της.¹⁵

Οι ιδιοκτησιακοί τίτλοι τόσο της αριστοκρατίας όσο και του κλήρου μπορούσαν να δικαιολογούνται από την κύρια λειτουργία που επωμίζονταν τα μέλη της μίας και του άλλου, *ενόσω αυτή η λειτουργία ευλόγως κρινόταν ως νομιμοποιημένη από την κοινωνική συνείδηση του λαού* [Volksmeinung], μέσα στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες του Μεσαίωνα και της φεουδαρχίας. Η νομιμοποίηση αυτή αρχίζει να διαλύεται, ωστόσο, μόλις η συνείδηση αυτή μεταβληθεί *μετά λόγου γνώσεως*. Πώς στοιχειοθετείται όμως η μεταλλαγή αυτή;

13. Στο *ίδιο*, σ. 150.

14. Στο *ίδιο*, «Επεξηγηματικές παρατηρήσεις γύρω από τις πρώτες μεταφυσικές αρχές της θεωρίας του δικαίου», § 8.Γ του Παραρτήματος, σ. 204 (η υπογράμμιση του γράφοντος).

15. Στο *ίδιο*.

Ως προς την αριστοκρατία, τούτο οφείλεται στις καινοφανείς μορφές κοινωνικής συγκρότησης στη νεωτερική εποχή, μεταξύ άλλων ως προς τη συγκρότηση τακτικών ένοπλων δυνάμεων, σε μόνιμη και λαϊκή βάση. Ως προς την επίσημη Εκκλησία, πάλι, ανάγεται στην επίδραση του Διαφωτισμού πάνω στις μορφές κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης των ανθρώπων. Η σκέψη του Καντ ήταν ότι συν τω χρόνω οι άνθρωποι μπορούν να καταστούν ικανοί να αποτινάξουν από το πνεύμα και την ψυχή τους κάθε παραδοσιακή και ετερόνομα υποβαλλόμενη θρησκευτική πίστη. Μπορούν να χειραφετηθούν από τη στερεοτυπική πνευματική επιρροή του κλήρου.

Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, ότι το αναπαλλοτρίωτο της εκκλησιαστικής παρουσίας κρίθηκε από τον Καντ ως ψευδαίσθηση που βαθμιδόν εξαφανίζεται με τον διαφωτισμό του λαού. Έτσι, «καταρρέει η φοβερή δύναμη του κλήρου που στηριζόταν στην πίστη και το κράτος ιδιοποιείται δικαιωματικά την ιδιοκτησία της Εκκλησίας, ακόμη και αυτήν που της είχε παραχωρηθεί με διαθήκες των πιστών».¹⁶

Διττή είναι επομένως η αιτιολογική βάση για την αποφασιστική θέση του Καντ ως προς την εκκλησιαστική παρουσία. Πρώτον, η παρουσία αυτή έχει σχηματισθεί κυρίως χάρη σε αυθαίρετες αποφάσεις της απολυταρχικής εξουσίας, σε προνεωτερικό παρελθόν. Αυθαίρετες ήταν οι αποφάσεις εκείνες, επειδή βασιζόνταν σε μια αντίληψη προνομιακής διαφοροποίησης ανάμεσα στους υπηκόους, δηλαδή σε βάση ανισότιμης μεταχείρισης. Εν προκειμένω, τούτο διενεργείτο επ' ωφελεία του κλήρου, ο οποίος άλλωστε ανταπέδιδε ασμένως και με ζήλο την προνομιακή προς αυτόν –υλική και συμβολική– ευεργεσία. Όχι μόνο με την αμέριστη ιδεολογική υποστήριξη της απολυταρχικής εξουσίας ως δέχτην εκ Θεού προερχόμενης, αλλά και με την απνή καταπολέμηση των χειραφετητικών ιδεών για ελευθερία, ισότητα και αλληλεγγύη.¹⁷

16. Στο ίδιο, «Επεξηγηματικές παρατηρήσεις...», § 8.Β του Παραρτήματος, σ. 203.

17. Πρβλ. την κραυγαλέα ανορθολογική, προνεωτερική απόρριψη της πρακτικής αυτονομίας του προσώπου στην περιβόητη *Πατρική Διδασκαλία* (1798), έργο που συντάχθηκε με επίβλεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε': «(...) λέγεται ελευθερία το να ζη τινάς κατά τους θείους και ανθρωπίνους νόμους, τούτέστι το να ζη ελεύθερος από κάθε έλεγχο της συνειδήσεως, και από παιδείαν πολιτικήν». Σε αυτόν τον εκ πεποιθήσεως αντι-ορθολογικό ορισμό γίνεται εξόφθαλμη η αντίφαση στους όρους που χρησιμοποιούνται: πρώτον, ελευθερία είναι η *τυφλή* υποταγή ενός θεληματικά *ασυνείδητου* υποκειμένου, και δεύτερον, σε νόμους *άλλους* από αυτούς που η ηθική συνείδηση μπορεί, παρόλα αυτά, να θέσει αυτόνομα. Δηλαδή σε νόμους που τίθενται *ετερόνομα*, αφενός ως υπερβιατικά θέσφατα, αφετέρου ως θεσπίσματα της (κατά προτίμηση απολυταρχικής) κρατικής εξουσίας. Στο ίδιο κείμενο δικαιολογούνταν η βασιλεία των Οθωμανών και η απολυταρχική μοναρχία γενικότερα, ως

Δεύτερον, η περιουσία αυτή αποκτήθηκε και χάρη στη γενικότερη, ετερόνομη πνευματική επίδραση του κλήρου πάνω στις συνειδήσεις των ανθρώπων, ως προς τι είναι καλό και τι κακό, τι είναι ηθικό ή ανήθικο. Ετερόνομη ήταν η επίδραση αυτή, επειδή διεκδικούσε να αποφαίνεται άνωθεν, κατ' αποκλειστικότητα, επί ποινή αφορισμού ή και θανάτου, γύρω από τη διαχείριση του καλού και του κακού στον κόσμο. Αυτό γινόταν *εξωτερικά* ως προς την αυτόνομη ηθική συνείδηση καθενός έλλογου υποκειμένου και με επίκληση υπερβητικών, δηλαδή δογματικά μεταφυσικών, λόγων ισχύος των επιταγών που η ίδια η Εκκλησία εννοούσε να επιβάλλει στο ποίμνιό της επί ονόματι του Θεού.¹⁸ Έτσι, ηγεμόνες, αριστοκράτες, αλλά και ταπεινοί υπήκοοι ωθούνταν να επιδεικνύουν δαψιλή γενναιοδωρία προς τον κλήρο, με την ελπίδα, μέσω της μεσιτείας του τελευταίου, να εξασφαλίσουν τη μετεπίγεια σωτηρία της ψυχής τους.

Η καντιανή σκέψη δεν διέθετε, βεβαίως, κάποια προχωρημένη αντίληψη για τη λειτουργία της πολιτικής οικονομίας. Ωστόσο, με αφορμή τα φεουδαρχικά προνόμια, διέβλεψε καθαρά πως ό,τι συνιστά για κάποιους *προνόμιο* στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις μπορεί να αποτελεί *πρόσκομμα* για την ελευθερία των άλλων. Το εξαιρετικό φιλοσοφικό ενδιαφέρον της ανωτέρω καντιανής τοποθέτησης έγκειται στο ότι η *ορθολογική* νομιμοποίηση της ιδιοκτησίας δεν μπορεί να μείνει μέχρι τέλους ξένη προς τη λειτουργία των *κοινωνικών* σχέσεων ιδιοκτησίας, μέσα σε έναν *ευρύτερο* ιστορικό ορίζοντα.

Ο φιλόσοφος της κατηγορικής προσταγής λαμβάνει εν προκειμένω μια θέση που θα μπορούσε να ξενίσει αρκετούς σχολιαστές του ως ρέπουσα σε ιστοριομό. Και όμως, πρόκειται απλώς για *μια μεστή ιστορική τοποθέτηση, σχεδόν υλιστική*, αφού η δικαιολόγηση ανατρέχει ευθέως σε όρο αναπαραγωγής του αντίστοιχου τύπου (φεουδαρχικής) κοινωνίας. Σε αντίθεση με

δοθείσα εκ Θεού, ώστε οι υποταγμένοι χριστιανοί «να έχουν πάντοτε προ οφθαλμών του Θεού τον φόβον» και να τρέφουν «απαρασάλευτον υποταγήν εις την πολιτικήν διοίκειν» της οθωμανικής δεσποτείας. Αντιθέτως «το νυν θρυλούμενον σύστημα της ελευθερίας» –που εγκαινιάστηκε με τη γαλλική επανάσταση– εξορκιζόταν απερίφραστα ως μεθόδευσον του «αποστάτη Διαβόλου»! Η *Πατρική Διδασκαλία* συμπεριλαμβάνεται σε έκδοση Ανωνύμου, στην πραγματικότητα του Αδαμάντιου Κοραή, μαζί με καταπελτώδη αντίκρουση από τον έλληνα Διαφωτιστή, με τίτλο: *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς*, Κωνσταντινούπολη 1798, ιδίως σ. 12, 18.

18. Ιδίως στο τέταρτο μέρος του έργου του, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, ο Καντ καυτηρίασε με ζέση την «κυριαρχία που έχει σφετερισθεί ο κλήρος πάνω στα πνεύματα, καθώς προφασίζεται πως έχει στην αποκλειστική του κατοχή τα μέσα της χάριτος», σε μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 367.

πολλούς επιγόνους του, ο Καντ είχε πλήρη επίγνωση ότι η πρόσβαση του δικαιοπολιτικά έλλογου στο ιστορικό καθίσταται εφικτή *κατεξοχήν* σε αστική πολιτική ένωση, άρα *πρακτικά* ως αιτούμενο των Νέων Χρόνων και δώθε.

Παρόλα αυτά, για τις προγενέστερες ιστορικές περιόδους ο Καντ δεν παρাসύρεται να εκτοξεύσει αφ' υψηλού μία ισοπεδωτική και δη αναδρομική ηθικοπολιτική καταδίκη εις βάρος των αντίστοιχων κοινωνικο-πολιτικών μορφωμάτων. Απεναντίας, προβαίνει σε λεπτή κοινωνικο-ιστορική κριτική αποτίμησή τους, με όσα επιστημονικά εφόδια επέτρεπε η σπαργανώδης ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στη δική του εποχή. Σ' εκείνες, λοιπόν, τις περιόδους *υπήρξαν* θεσμικές διαρθρώσεις που μπορούσαν να θεωρούνται από τη συνείδηση της *αντίστοιχης* κοινωνίας είτε ως αναγκαίο κακό είτε ως κάτι το ανεκτό ή ακόμη και εύλογο,¹⁹ όπως η εκκλησιαστική ιδιοκτησία και τα αριστοκρατικά προνόμια.

Εφόσον όμως προνομιακώς επωφελούμενα κοινωνικά στρώματα του παλαιού καιρού *συνεχίζουν* κατά τους Νεότερους Χρόνους να προβάλλουν αξιώσεις ισχύος που αντλούν από παρελθούσες εποχές πνευματικής και πολιτικής δεσποτείας, τότε αυτές οι αξιώσεις θα πρέπει να υποστούν δημόσια δοκιμασία υπό το φως του ορθού Λόγου. Τέτοιες αξιώσεις αρμόζει να απορριφθούν, εφόσον κριθεί ότι αντιβαίνουν στην έξοδο του ανθρώπινου γένους από την πνευματική και πολιτική ανωριμότητά του, προς τη διπλή χειραφέτησή του.²⁰

Εννοείται φυσικά ότι δικαίωμα οποιουδήποτε είναι να μην συμμερίζεται την κρουστικότητα της καντιανής κριτικής ως προς τη συμβολική και πραγματική λειτουργία της Εκκλησίας ως τέτοιας. Εντούτοις πολύ δύσκολα θα μπορούσε κανείς να ανασκευάσει τη θεμελιωμένη θέση του Καντ ως προς *προνομιακούς* τίτλους κυριότητας, τους οποίους η Εκκλησία, *ως κοσμικό νομικό πρόσωπο πλέον*, δηλώνει ότι αντλεί από το ομηλγώδες βάθος απώτερων αιώνων.

19. «...für ein gewisses Zeitalter und den Umständen nach», κατά τη λίαν δηλωτική έκφραση του Καντ, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, ό.π., σ. 204

20. Βλ. ιδίως, Ιμ. Καντ, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, ό.π., την πραγματικά συγκλονιστική υποσημείωση, σ. 344-345, όπου, με ωνόπ ακόμη το παράδειγμα της γαλλικής επανάστασης, η πολιτική χειραφέτηση ενός λαού παραλληλίζεται ευθέως με την απελευθέρωσή του από τον ζυγό της τυφλής θρησκευτικής πίστης.

4. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΕΟΥ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Ο πυρήνας των παραπάνω σκέψεων αποκτά δραματικά επίκαιρο ενδιαφέρον για τη χώρα μας. Μέγα μέρος της εκκλησιαστικής και της μοναστηριακής περιουσίας *φέρεται* να ανατρέχει σε χρυσόβουλα βυζαντινών αυτοκρατόρων και σε αντίστοιχες χαριστικές πράξεις οθωμανών Σουλτάνων. Ποια ήταν όμως η νομική ισχύς και ιδίως η πρακτική αξία τέτοιων τίτλων ιδιοποίησης; Και έναντι τίνος, άραγε, λειτουργούσε η προνομιακή ιδιότητά τους;

Καταρχάς, αυτά ήσαν *παραχωρητήρια καθαρώς προνομιακά*. Από άποψη *κοινωνική* η προνομιακή ιδιότητά τους στρεφόταν βασικά έναντι του ίδιου του ελληνικού λαού. Διότι οι περισσότερες από τις αντίστοιχες εκτάσεις καθιστούσαν τις εκκλησιαστικές αρχές και τις μονές όχι μόνο πνευματικά καθοδηγήτριες, αλλά και *οικονομικά αυθέντες* έναντι τοπικών κοινωνιών.²¹ *Τέτοιον τίτλο ενδυνάμωναν και εμπέδωναν τη δοτή προνομιακή θέση του κλήρου απέναντι στη συντριπτικά μεγάλη πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας*. Αυτή, εξαιρουμένων των κοτσαμπάσπδων, των πλούσιων εμπόρων και κάποιων λαϊκών αρχόντων, περιλάμβανε ανθρώπους φτωχούς, είτε ακτήμονες είτε μικροϊδιοκτήτες, δηλαδή πρόσωπα που ούτε καν διανοούνταν ανάλογα πρόνοια, ιδιοκτησιακά και φορολογικά.

Ατύπως και κατά βάθος, με αυτή την πρακτική οι δωρητές βασιλείς προέβλεπαν στην ιδεολογική και πολιτική *νομιμοφροσύνη* της τότε κραταίας

21. Βλ. επ' αυτών τη γλαφυρή και λεπτομερή αφήγηση του Ανωνύμου Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εν Ιταλία 1806, νεότερη έκδοση εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1980, σ. 121 επ. Κληρικοί, μοναχοί και λαϊκοί που εντάσσονταν στο δίκτυο τούτου στη μεγάλη τους πλειονότητα κατηγορούνταν ευθέως από τον σύγχρονό τους συγγραφέα ως «λαοκλέπται» –και με ακόμη βαρύτερους χαρακτηρισμούς–, επειδή προέβαιναν σε ουστηματική αφαίμαξη εισοδήματος εις βάρος των απλών ανθρώπων, συχνά υπό την απειλή κατάρας και αφορισμού. Ο ανώνυμος συγγραφέας (Γεώργιος Καλαράς;) εντόπιζε ως αιτία της εγκάρσιας διαφθοράς του κλήρου το γεγονός ότι οι θέσεις του ανώτερου κλήρου, αρχίζοντας από τον πατριαρχικό θρόνο Κωνσταντινουπόλεως, ήταν εν τοις πράγμασιν ωνπτες, δηλαδή εν πολλοίς εξαγοράζονταν σε συνέργεια με τις κορυφές της βαθύτατα και παραδοσιακά φαιλικής οθωμανικής διοίκησης. Ως εκ τούτου, «(...) δεν ευρίσκεται πόλις ή χωρίον, οπου να μην φυλάττη ή ένα ή δύο από αυτούς τους λαοκλέπταις, οι οποίοι παρποιάζονται εις τον αρχιερέα και αγοράζουν παρ' αυτού την άδειαν του κλεψίματος (...)», σ. 128. «Εκατόν χιλιάδες, και ίσως περισσότεροι, μαυροφορεμένοι ζώον αργοί και τρέφονται από τους ιδρωτας των ταλαιπωρών και πτωχών Ελλήνων», στο *ίδιο*, σ. 131. Ο ελευθερόστομος ομοιδεάτης του Ρήγα Φεραίου συμπέρανε ότι η «η αθλία και φοβερά κατάσταση του ελληνικού ιερατείου», τουλάχιστον στην αγωγή του 19ου αιώνα, ήταν «η πρώτη αιτία οπου αργοπορεί την ελευθερώσιν της Ελλάδος» (στο *ίδιο*).

Εκκλησίας απέναντι στο βυζαντινό και αργότερα στο οθωμανικό καθεστώς ή επιζητούσαν κάποια έκτακτα υλικά ανταλλάγματα αντί φόρου. Τα εκκλησιαστικά προνόμια, επομένως, παραχωρούνταν ως προσδοκία ή ευαρέσκεια της αυτοκρατορικής και αργότερα της σουλτανικής αυθεντίας για την οργάνωση θρησκευτικής νομιμοποίησης της υποταγής του χριστιανικού πληθυσμού προς την κατεστημένη απολυταρχική εξουσία. Ειδικά επί Τουρκοκρατίας, απονέμονταν επίσης ως διευκόλυνση, προκειμένου η Ορθόδοξη Εκκλησία να επιτελέσει θεσμική δομή αναφοράς των υπόδουλων χριστιανών έναντι του οθωμανικού καθεστώτος. Ως κανονικός φορέας *κοσμικής* εξουσίας, με διοικητικές, δικαστικές, ακόμη και κάποιες φοροεισπρακτικές λειτουργίες, σε συναλληλία προς τις οθωμανικές αρχές.

Η *νομική* ισχύς αυτών των πράξεων προσδιοριζόταν από την *πρακτική* αξία τους. Η δεσμευτικότητά τους γενικά ήταν χαλαρή, *σχετική* με την *εκπεφρασμένη* βούληση του απόλυτου μονάρχη που έτυχε να προβεί σ' αυτές. Με την αλλαγή Αυτοκράτορα και αργότερα Σουλτάνου μπορούσε να εγερθεί —όπως και κατ' επανάληψη συνέβη ιστορικά— ζήτημα *επανεπικύρωσης* των τίτλων από τον νέο άνακτα,²² συχνά έναντι κάποιων πρόσθετων ανταλλαγματών προς αυτόν.

Επομένως, εν όψει της ίδιας της φύσεως της *απολυταρχικής* εξουσίας από την οποία προέρχονταν, τα παραχωρητήρια αυτά στερούνταν αληθινά *διαχρονικής* δεσμευτικότητας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, εκείνες τις εποχές, οι μονές μηχανεύονταν και τρόπους εκ του πλάγιου για τη διευκόλυνση της ποθητής επανεπικύρωσης τέτοιων τίτλων ή ακόμη και για την εσκεμμένη διεύρυνση του προνομιακού αντικειμένου τους, εν ανάγκη με την παραγωγή «πεπονημένων» εγγράφων ή με τη χάλκευση των πρωτοτύπων.²³

Αξίζει να σημειωθεί ότι, από άποψη τεχνική, σε τέτοιους τίτλους, είτε ήσαν γνήσιοι είτε πλαστοί, η περιγραφή των γαιών γινόταν μάλλον υποτυπωδώς και ελλειπτικά, δίχως επακριβή προσδιορισμό χωρικών *ορίων*. Πάμπολλ-

22. Γι' αυτό και ξεκινούσαν με στερεότερες εκφράσεις, όπως: «Ο Αυτοκράτωρ *επιкуроί...*» τίτλους που είχαν παραχωρηθεί από προκάτοχό του.

23. Βλ. την άκρως ενδιαφέρουσα, κλασική στο είδος της, εργασία αρχείου της Έρης Βρανούσης, *Έγγραφα Πάτμου. Αυτοκρατορικά*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1980, ιδίως σ. 151 επ., όπου παρατίθεται εκτενές παράρτημα τίτλων «πεπονημένων» από μοναχούς, μονάχα για τη νήσο Πάτμο! Προς τη δύση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, πρωτότυποι τίτλοι αυτού του είδους είχαν παραχωρηθεί από ορισμένους Αυτοκράτορες, με την προσδοκία να ενθαρρυνθεί η εποίκηση της ολιγάριθμης νήσου με χριστιανικό πληθυσμό, ώστε να ενισχυθεί η αμυντική της ικανότητα απέναντι στον διαγραφόμενο εξ ανατολών τουρκικό κίνδυνο.

λα τοπωνύμια που αναφέρονταν σ' εκείνους είναι πρακτικά αδύνατον να ταυτοποιηθούν σε ασφαλή αντιστοιχία με νεότερα και ακόμη λιγότερο με σύγχρονα τοπωνύμια. Εξάλλου, ακόμη και τότε μπορούσε να γεννηθεί σοβαρή αμφιβολία ως προς το ίδιο το αντικείμενο του τίτλου, π.χ. αν αυτό αφορούσε σε πλήρη κυριότητα επί της εκτάσεως που παραχωρήθηκε ή μήπως απλώς σε δικαίωμα επί των καρπών. Ωστόσο, ποιος απλός άνθρωπος, ποια τοπική κοινωνία αποτολμούσε τότε να εγείρει αμφισβήτηση για τέτοια θέματα απέναντι στο «ελέω Θεού» οθωμανικό-εκκλησιαστικό δίκτυο πολιτικής, θρησκευτικής και οικονομικής εξουσίας;

Εάν ήδη υπό τις συνθήκες της βυζαντινής και ακολούθως της οθωμανικής αυτοκρατορίας η *ισχύς παρόμοιων «τίτλων»* ήταν κατ' είδος και κατά χρόνο *περιορισμένη*, αφού υπέκειντο στο διπνεκές σε επανεπικύρωση από όποιον νέο μονάρχη έθετε παρόμοιο θέμα, τότε κατά μείζονα λόγο *πρόκειται για τίτλους που έχουν καταστεί ανίσχυροι ύστερα από την επαναστατική ανατροπή της οθωμανικής δεσποτείας στη χώρα μας.*

Καθώς είναι γενικώς γνωστό, ειδικά επί οθωμανικής κυριαρχίας, η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε αναγνωρισθεί από τον κατακτητή ως εθναρχέουσα δύναμη, ελλείψει άλλης κοσμικής εξουσίας που θα μπορούσε να υποδυθεί λειτουργία αναφοράς προς τους υπόδουλους ελληνικούς και εν γένει τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς. Παρά ταύτα, στο νέο ελληνικό κράτος η Εκκλησία έχει πάψει να αποτελεί μία από τις οργανωτικές βάσεις του *πολιτεύματος*. Προ πολλού αποτελεί ήδη *απλώς νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου*. Δεν νοείται να απολαύει προνομίων, αφού διατελεί προς τα άλλα θρησκευόμενα σε συνθήκες ίσης θρησκευτικής ελευθερίας και φορολογικής ισότητας, κατά το ισχύον Σύνταγμα και, μεταξύ άλλων διεθνών κειμένων, σύμφωνα με το άρθρο 18 του διεθνούς συμφώνου για τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα.²⁴

Ως γνωστόν, ειδικά στη χώρα μας η μεταβολή του «παλαιού καθεστώτος» καθόλου δεν έγινε ομαλά και ακλυδώνιστα. Η βυζαντινή αυτοκρατορία καταλύθηκε *βιαιώς* από την οθωμανική και αυτή η τελευταία από την ελληνική *επανάσταση*, ύστερα από πολυετή και πολυαίμακτο αγώνα κατά του ξένου κατακτητή. Ειδικά ως προς τα αποκαλούμενα προνόμια κατά την οθωμανική κατοχή της χώρας, ηθικοπολιτικά είναι προκλητικά αντιφατικό η Ορθόδοξη

24. Σχετικά με τη φορολογική και τη θρησκευτική ισοότητα στην ελληνική έννομη τάξη μεταξύ των θρησκευμάτων, βλ. εκτεταμένη ανάλυση και βιβλιογραφική κατατόπιση στο Κ. Γ. Παπαγεωργίου, *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων. Φορολογική ισοότητα και θρησκευτική ελευθερία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, πρώτο κεφάλαιο, σ. 21 κ.ε.

Εκκλησία και τα μοναστήρια να συνεχίζσουν να επικαλούνται προνόμια που έλαβαν χαριστικά από τον *ξένο κατακτητή* έναντι του *ελληνικού λαού*, ο οποίος όμως ανέτρεψε επαναστατικά τον απολυταρχικό οθωμανικό ζυγό!²⁵

Από την άποψη της *εγχώριας* έννομης τάξης, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί το νεοπαγές, φιλελεύθερο ελληνικό κράτος ως *διάδοχη* πολιτειακή κατάσταση της οθωμανικής δεσποτείας, πολύ λιγότερο της ιστορικά απώτερης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτό σημαίνει ότι το *νέο* ελληνικό κράτος νομιμοποιείτο να θέσει *εξαρχής* ζήτημα πλήρους ανατροπής εκείνων των σχέσεων ιδιοκτησίας στην επικράτειά του, οι οποίες είχαν προκύψει οποτεδήποτε χάριν προνομίου *πριν* από τη σύστασή του.

Άρα, και αν ακόμη υποθεθεί ότι τα περίφημα βυζαντινά χρυσόβουλα ή ανάλογα οθωμανικά έγγραφα –εφόσον βεβαίως σώζονται τέτοια και είναι όντως αυθεντικά– ήσαν τότε κανονικοί τίτλοι κυριότητας, με τη μετεπανάστατική συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους η προνομιακή ισχύς τους έχει εκπέσει τελεσίδικα έναντι του *ελληνικού λαού*.²⁶ Ευχής έργο θα ήταν τούτο να είχε διακηρυχθεί και πανηγυρικά στη συνταγματική τάξη του ελληνικού κράτους. Έγινε εμμέσως μόνον από τα επαναστατικά συντάγματα, με μια γενική, σημαίνουσα ωστόσο, τοποθέτηση *εναντίον των προνομίων αδιακρίτως* και της συμπαρομαρτούσας ανισότητας που αυτά συνεπάγονται.

25. Διαφορετικά πλανάται η υπόνοια κάποιας *επιλεκτικής συνταύτισης* Εκκλησίας και μωρών με την οθωμανική κυριαρχία και ξενική κατοχή, παρά την ιστορική κατάρρευση της τελευταίας! Μια που αναφερθήκαμε προηγουμένως στον Καντ, δεν θα ήταν ίσως άσκοπο να προσθέσουμε και την εκτίμηση του γερμανού φιλοσόφου, αρκετά διαδεδομένη στην Ευρώπη της εποχής, ότι η χαρακτηριστική για τους Έλληνες ευαισθησία, με ζωνρότητα και ελαφράδα για τη ζωή, δεν εξαφανίσθηκε υπό το βάρος της βίαιης πίεσης των Τούρκων και «της όχι λιγότερο βίαιης πίεσης των καλογήρων (Caloyers) τους». Ο ίδιος εξέφρασε την ελπίδα ότι αυτά τα γνωρίσματα θα μπορούσαν να αναζωογονηθούν μόναχα εάν, ύστερα από κάποια ευτυχή γεγονότα, καθίστατο δυνατόν «η μορφή της θρησκείας και της κυβέρνησης να απέδιδε στους Έλληνες την ελευθερία να επανασυγκροτηθούν» Im. Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, F. Meiner V., Αμβούργο 2000, σ. 255. Ως προς την πολιτική ελευθερία, τουλάχιστον, η ελπίδα που ο Καντ εξέφρασε εν έτει 1797 άρχισε να βλέπει φως με το «ευτυχές γεγονός» της ελληνικής επανάστασης του 1821.

26. Η θέση αυτή καθόλου δεν αναιρείται από το γεγονός ότι, ήδη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αποφασίσθηκε η επαναφορά του ρωμαιοβυζαντινού δικαίου στην εκκολλημένη έννομη τάξη του νέου κράτους. Αυτό όμως δεν έγινε προκειμένου να δλωθεί συμβολικά κάποια *πολιτειακή* συνέχεια προς την αμετάκλητα απελθούσα βυζαντινή Αυτοκρατορία. Έγινε για εντελώς επιτακτικούς λόγους δικαιοπολιτικής διευθέτησης όχι ριζικά νέου θεσμικού πλαισίου, με πλήρη παραγκωνισμό πάντως της οθωμανικής δικαιοταξίας. Ας μη λησμονείται, άλλωστε, ότι παράλληλα εισήχθη και η πολύ σύγχρονη εκείνη την εποχή γαλλική εμπορική νομοθεσία, ακριβώς για λόγους κοινωνικο-πολιτικούς και πάλι.

Ως εκ τούτου, η ελληνική πολιτεία οφείλει να προασπίσει εδώ και τώρα βασικές δικαιοκτικές αρχές, που κανονικά θα έπρεπε να θεωρούνται ως εντελώς αυτονόητες για κάθε *ευνομούμενο* σύγχρονο κράτος. Οι αρχές αυτές, εν πολλοίς ήδη κατοχυρωμένες στην ελληνική έννομη τάξη, αναφέρονται, πρώτον, στην ιδιοκτησιακή νομιμότητα και, δεύτερον, στη φοροδοτική υποχρέωση των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων. Ειδικότερα:

α) *Ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς*, η εκκλησιαστική και η μοναστηριακή περιουσία υπόκεινται και αυτές στις κανονιστικές συντεταγμένες του ελληνικού αστικού δικαίου και του δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος. Ας υπενθυμίσουμε εν τάχει δύο μόνον από αυτές: πρώτον, πράγματα κοινά σε όλους και κοινόχρηστα εμπίπτουν στα *πράγματα εκτός συναλλαγής*, άρα είναι ανεπίδεκτα μονομερούς ιδιοποιήσεως από *οποιοδήποτε*. Συνεπώς, οικοσυστήματα διακριτά και ευαίσθητα (όπως μια λίμνη, λιμνοθάλασσα ή ένας δρυμός), σε κανενός την ατομική ιδιοκτησία δεν μπορούν να ανήκουν. Εξυπακούεται, βεβαίως, ότι ουδείς δικαιούται να μεταβιβάσει σε άλλον εμπράγματο δικαίωμα πάνω σε πράγμα που δεν του ανήκει. Δεύτερον, ο φερόμενος ως κάτοχος γαιοκτησίας δεν μπορεί να επικαλείται εμπράγματα δικαιώματα με αντικείμενο ή όρια εντελώς ασαφή, ώστε ο ίδιος να επωφελείται εσαεί από την προκύπτουσα συναλλακτική ανασφάλεια. Πόσο μάλλον για πράγματα, ως προς τα οποία ουδεμία πράξη κατοχής έχει ασκήσει ποτέ του και ουδεμία διάνοια κυρίου έχει εκδηλώσει.²⁷ Ακόμη περισσότερο, φυσικά, αν πρόκειται για γαίες οι οποίες, τουναντίον, καλλιεργούνται ακατάπαυστα επί μακρότατο χρόνο ή και επί αιώνες από τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος και βιοπορίζεται εξ αυτών (όπως π.χ. στις παραλίμνιες περιοχές γύρω από τη λίμνη Βιστωνίδα).

Κατά συνέπεια, εφόσον δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί εμπράγματο δικαίωμα βασιζόμενο σε χρυσοκτησία, *οι αντίστοιχες γαίες εξακολουθούν να περιβάλλονται από το γενικό τεκμήριο ότι ανήκουν και αυτές στη δημόσια περι-*

27. Είναι πολύ ενδεικτικό για τη σπουδαιότητα του προβλήματος ότι οι λίγες διαθέσιμες συναφείς αποφάσεις της ελληνικής νομολογίας δεν έχουν αρκестεί στην ύπαρξη χρυσοβούλων και ανάλωγων χαριστικών τίτλων, αλλά προσαπαίτησαν δικαιολογημένα και την εκδίλωση *πράξεων διακατοχής* από τις μονές και την Εκκλησία πάνω στα επίμαχα ακίνητα. Τέτοιες πράξεις, όμως, σχεδόν ποτέ δεν είναι σε θέση να επιδείξουν ναοί και μοναστήρια, προκειμένου για μεγάλης εκτάσεως ακίνητα που διεκδικούν έξω από τα όριά τους. Εξ αυτού του λόγου τίθεται εξάλλου και το απαράκαμπτο δικαιοπολιτικό ζήτημα: για ποιον άραγε *ουσιαστικό* λόγο, με ποια εύλογη σκοπιμότητα μπορεί να διεκδικούνται *στη δική μας εποχή* τέτοιες τεράστιες εκτάσεις γης, αν όχι απλώς και μόνο για σκανδαλώδη πλουτισμό των μονών και για απόκτηση υψηλής κοσμικής επιρροής από φιλόδοξους και πολυπράγμονες ηγούμενους, δηλαδή ανθρώπους που υποτίθεται ότι ομνύουν στην ακτημοσύνη και την απόσυρση από τα εγκόσμια;

ουσία του ελληνικού κράτους αυτοδικαίως. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει εδώ σοβαρά λόγος για «δήμευση περιουσίας»,²⁸ για τον απλούστατο λόγο ότι τέτοια ακίνητα δεν ανήκαν αληθινά στους αυτοχαρακτηριζόμενους ως ιδιοκτήτες.

β) Ως προς τη φορολογική υποχρέωση, η εκκλησιαστική και η μοναστηριακή περιουσία, καθώς και δραστηριότητες κερδοσκοπικού χαρακτήρα, υπόκεινται κανονικά σε καταβολή φόρου. Η υποχρέωση αυτή καλύπτεται αφενός από την αρχή της νομιμότητας και της βεβαιότητας του φόρου, κατ' άρθρο 78 του Συντάγματος, αφετέρου από την αρχή της αναλογικής φορολογικής ισότητας, κατ' άρθρο 4 § 5 του Συντάγματος. Εξ αυτού συνεπάγεται ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ιδιοκτησία των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων τόσο μεγαλύτερη είναι η φοροδοτική τους ικανότητα, άρα και τόσο υψηλότερη δέον να είναι η σχετική φορολογική κλίμακα, όπως εξάλλου δέον να συμβαίνει εξίσου και για κάθε άλλο οικονομικό υποκείμενο, φυσικό ή νομικό, στην ελληνική πολιτεία.

Κατ' εξαίρεση το ισχύον Σύνταγμα ορίζει ότι με νόμο θα καθορίζονται «τα τελωνειακά και φορολογικά πλεονεκτήματα του Αγίου Όρους» ειδικά (άρθρο 105 § 5) και όχι, βεβαίως, της Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας αδιακρίτως. Επειδή πρόκειται για εξαίρεση από τον γενικό κανόνα της ισότητας (τελωνειακής και φορολογικής) μεταχείρισης, η ερμηνεία της πρέπει να γίνεται στενά, ώστε η παρέκκλιση από τη θεμελιώδη αρχή της (φορολογικής) ισότητας να είναι η μικρότερη δυνατή.

Υπό το πρίσμα αυτό δέον να κριθεί ότι ούτε αυτή ούτε άλλη διάταξη του Συντάγματος επιφυλάσσει προνομιακή προστασία της αγιορειτικής περιουσίας και των δραστηριοτήτων παραγωγής και ανταλλαγής εκτός των ορίων της μοναστικής πολιτείας του Άθω. Κατά τα λοιπά, η διάταξη του άρθρου 105 του ισχύοντος Συντάγματος διατηρεί άθικτη την κυριαρχία του ελληνικού κράτους επί της χερσονήσου του Άθω, όπως επίσης τη διοικητική εποπτεία του επί αυτής, επί ζητημάτων μη πνευματικού χαρακτήρα, τα οποία δεν άπτονται της αυτοδιοίκησης των μονών.

Πέραν του ότι, στην ανωτέρω διάταξη, κατ' ακριβολογία πρόκειται απλώς για κάποια «πλεονεκτήματα» αποκλειστικώς τελωνειακά και φορολογικά και πάντως όχι για «προνόμια»,²⁹ η διευθέτησή τους αφήνεται στον κοινό νομο-

28. Η οποία, βεβαίως, θα ήταν και αντισυνταγματική και αντικείμενη στην ευρωπαϊκή σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθρώπου.

29. Ευκαιρίας δοθείσης, ας σημειωθεί ότι τελωνειακά και φορολογικά *προνόμια* υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέχρι και σχετικά πρόσφατα γλωσσικά στεγάζονταν κάτω από τον γε-

θέτη. Αλλά το νόημα της διάταξης αυτής, συστηματικά και τελολογικά, δεν μπορεί να είναι άλλο παρά ότι ο κοινός νομοθέτης απλώς οφείλει να επιδεικνύει κάποια ειδική προσοχή για τελωνειακά και φορολογικά θέματα ως προς το αγιορειτικό καθεστώς, *με τη δεδομένη γεωγραφική ενόπτιά του και την αυτοδιοικητική δομή του.*

Θεμιπές είναι φοροαπαλλαγές που σχετίζονται φερ' ειπείν με γεωργικές και υλοτομικές εργασίες, χρήσιμες για την εξεύρεση πόρων αναγκαίων για την επιβίωση των μοναχών των είκοσι αγιορειτικών μονών. Κατ' ουδένα τρόπο, όμως, η διάταξη παρέχει έδαφος για φοροαπαλλαγές που θα εξυπηρετούσαν σκοπούς *άσχετους* από αυτή την ιδιαιτερότητα του καθεστώτος του Αγίου Όρους. Χωρίς καμία αμφιβολία τέτοιοι άσχετοι σκοποί αναφέρονται στην ανάπτυξη σαφώς εμπορικών δραστηριοτήτων και την επιδίωξη κερδοσκοπικών στόχων, λόγου χάριν με οργανωμένη οινοποιία ή αγοραπωλησίες ακινήτων. Αυτά αποτελούν μεν σύννομες δραστηριότητες, οι οποίες όμως πρέπει να φορολογούνται κανονικά, ακόμη και αν ασκούνται *μέσα* στα χωρικά όρια της αθωνικής κοινότητας, όπως άλλωστε φορολογείται και κάθε άλλος πολίτης που ασκεί παρόμοιες δραστηριότητες *οπουδήποτε.*

Αντιλαμβανόμαστε βέβαια ότι το όλο ζήτημα που θίγουμε στο κείμενο αυτό βαρύνεται με κάποιες όχι αμελητέες νομικές περιπλοκές³⁰ και πρισματικές όψεις. Ωστόσο κανείς καλόπιστος πολίτης, ως *πολίτης* και όχι ως πιστός, δεν θα μπορούσε να αρνηθεί ότι η προσήκουσα *πολιτική* λύση θα άρμυζε να προσανατολισθεί νομοθετικά προς την παραπάνω γενική κατεύθυνση.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο καθεὶς αντιλαμβάνεται ότι το υπό κρίση πρόβλημα καθόλου δεν σχετίζεται με το *πνευματικό* έργο της Εκκλησίας, οτιδήποτε και αν σημαίνει αυτό, στη

νικό όρο «ασυδοσία». Για παλαιότερες εποχές επρόκειτο βεβαίως για τεχνικό όρο, με συγκεκριμένη γλωσσική χρήση (πρβλ. τη γαλλική λέξη franchise). Δεν στερείται ενδιαφέροντος, ωστόσο, να αναλογισθούμε την *αρνητική* μετασημσιολόγηση του ίδιου όρου στη νεωτερική ε-ποχή.

30. Εάν παρεισέρονται *νομικές* περιπλοκές, αυτές χρήζουν ειδικότερης εξέτασης, σύμφωνα πάντως με τις θεμελιώδεις αρχές του ισχύοντος, αν μη τι άλλο μη θεοκρατικού, πολιτεύματος. Αντιθέτως, τυχόν *μικροπολιτικές* εμπλοκές οποιασδήποτε μορφής και ψηφθηρικοί λογαριασμοί απλώς δεν επιτρέπεται να παρεισφρέουν στον δημόσιο διάλογο σε κοσμικό κράτος με χρηστή διοίκηση, που εννοεί να οέβεται τους θεομύς του και το πολίτευμά του.

θεωρία ή στην πράξη. Το πρόβλημα τούτο επιπίπτει ανενδοίαστος στο επίπεδο των *υλικών* συμφερόντων, της έννομης συναλλαγής και της επιχειρηματικής δράσης. Δηλαδή σε πεδία όπου εν προκειμένω λαμβάνει χώρα διαιώνιση ή συσσώρευση πλούτου κυριολεκτικά ανυπολόγιστου, αφορολόγητου και ανεξέλεγκτου, άρα και συγκέντρωση μεγάλης *κοσμικής* ισχύος, προς *προνομιακό* όφελος αρκετών μονών και της Εκκλησίας. Εκ των πραγμάτων αυτό συντελείται σε στενή διαπλοκή αφενός με την πολιτική εξουσία, ιδίως την κυβερνητική, αφετέρου με μεγάλα κερδοσκοπικά συμφέροντα, συχνά στα διάκενα μεταξύ νομιμότητας, νομιμοφάνειας και παρανομίας.

Σε αυτό το επίπεδο η Εκκλησία και οι μονές θα πρέπει να αντιμετωπισθούν από το κοσμικό κράτος αποκλειστικά ως αυτό που πράγματι είναι και όντως πράττουν: ως υποκείμενα δικαίου και *φορείς οικονομικών συμφερόντων*. Από αυτή την άποψη δέον να αντιμετωπίζονται μονάχα με όρους *ισονομίας*, όπως οποιοσδήποτε άλλος ιδιοκτήτης μεγάλης ακίνητης περιουσίας ή επιχειρηματίας που ασκεί κερδοσκοπική δραστηριότητα στη χώρα.³¹ Σε αυτό το επίπεδο, *σε κράτος που θέλει να αποτελεί νεωτερικό κράτος δικαίου, προνόμια δεν χωρούν*.

Τυχόν αντίθετη γνώμη, αν δεν μαρτυρεί έκφραση ωμού συλλογικού εγωισμού όσων εννοούν να αγκιστρώνονται πεισματικά και αυθαίρετα σε απαρχαιωμένα προνόμια *απολυταρχικής προέλευσης* για δικά τους οφέλη,³² απο-

31. Με παραπλήσιο πνεύμα τα συμπεράσματα και οι προτάσεις φορολογικής πολιτικής για την εκκλησιαστική και τη μοναστική περιουσία, στην ενδελεχή μελέτη του Κ. Παπαγεωργίου, *Το φορολογικό καθεστώς των θρησκευμάτων. Φορολογική ισότητα και θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 331-344.

32. Θλιβερό αποκορύφωμα αυτής της παγιωμένης αντίληψης στάθηκε αναμφίβολα η από 13/26 Απριλίου 1941 επιστολή την οποία οι αντιπρόσωποι της έκτακτης διπλής σύναξης των μονών του Αγίου Όρους έσπευσαν να αποστείλουν προς τον ηγέτη του «ενδόξου Γερμανικού Έθνους» Αδόλφο Χίτλερ, μία μόλις ημέρα πριν από την είσοδο των ναζιστικών στρατευμάτων στην πρωτεύουσα του μόλις ηττηθέντος ελληνικού κράτους (ο γράφων διαθέτει φωτοτυπημένο αντίγραφο της εν λόγω επιστολής, όπως αυτή προσυπογράφηκε κατόπιν από τους πληρεξούσιους εκπροσώπους της Μονής Ιβήρων, την 17η Ιουλίου 1941). Σ' αυτή την επιστολή οι αντιπρόσωποι των 20 μονών απήθυσαν την παράκληση και την «ικεσία» να ευαρεστηθεί να αναλάβει η «εξοχότητά του» τον ιερό τόπο «υπό την προσωπική προστασία και κηδεμονία του», εγγυώμενος –και αυτός με τη σειρά του– τα κτήματα και τα προνόμια των μοναχών. Ο αιματοβαμμένος Καγκελάριος του Γ' Ράιχ θεωρήθηκε *expressis verbis* από τους μοναχούς ως *διαδεχόμενος* «εν τούτω» τους ιδρυτάς και ευεργέτας του Ιερού τούτου Τόπου Βυζαντινούς Αυτοκράτορας και τους Διαδόχους αυτών», μεταξύ των οποίων, βεβαίως, και οι Οθωμανοί Σουλτάνοι. Διακηρύχθηκε και πάλι, δηλαδή, το παντελώς ανεπείριστο πλάσμα [fictio] της ιστορικά αδιάσπαστης πολιτειακής συνέχειας από τη βυζαντινή αυτοκρατορία μέ-

τελεί ανιστόρητη παρανόηση της νεωτερικής κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση αποδεικνύεται άντικρυς αντίθετη προς τις θεμελιώδεις δικαιολογήσεις των αρχών του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους δικαίου.

Στο κοσμικό νεοελληνικό κράτος η αυτοκρατορική πολιτειακή εξουσία «ελέω Θεού», με τις ευλογίες της Εκκλησίας προς τον εκάστοτε Μεγάλο Αυθέντη –είτε Βυζαντινό είτε Οθωμανό–, αποτελεί πλέον μακρινή και αλγεινή ανάμνηση. Είναι αδύνατον, επομένως, σύγχρονο κράτος με αυτά τα θεσμικά χαρακτηριστικά και τις αξιακές δικαιολογήσεις που τα συνέχουν να συνεχίσει να αποδέχεται στους κόλπους του υπαρκτές ή υποτιθέμενες σχέσεις ιδιοκτησίας, οι οποίες ανατρέχουν σε μία –ιστορικά και ορθολογικά– καταδικασμένη ιδέα περί «ελέω Θεού εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας»! Αφού η αυτοκρατορική δομή πολιτικού εξουσιασμού έχει καταπέσει οριστικά, έχει συμπαρασυρθεί μαζί της και η *δοτή* προνομιακή θέση οποιουδήποτε υποκειμένου είχε πλουσιοπάροχα ωφεληθεί επί αιώνες από εκείνην, εις βάρος του υπόλοιπου ελληνικού λαού.

χρι και τον πιο πρόσφατο κατακτητή της χώρας, ειδικά ως προς τα προνόμια του Αγίου Όρους («εν τούτω»)!

ΒΟΥΒΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ
Η ΑΜΦΙΣΗΜΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ
ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΤΟΥ J.-J. ROUSSEAU

Σωτήρης Βανδώρος*

Το Κοινωνικό Συμβόλαιο του J.-J. Rousseau θεωρείται μία από τις σημαντικότερες πηγές θεμελίωσης της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας. Υποστηρίζεται ότι αυτή η ερμηνεία είναι δικαιολογημένη αλλά μονομερής. Το επιχείρημα είναι ότι ο Rousseau αντιμετώπιζε αμφίθυμα τον λαό με αποτέλεσμα να κατασκευάσει δύο αντικρουόμενες θεωρήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, που αποτελεί και την κυρίαρχη ερμηνεία του Κοινωνικού Συμβολαίου, ο λαός είναι σχεδόν παντοδύναμος και πάντως δεν δεσμεύεται παρά μόνο από τις δικές του αποφάσεις και πράξεις. Ωστόσο, σύμφωνα με τη δεύτερη, ο λαός έχει πολύ μικρότερη πραγματική ισχύ και υπόκειται σε σειρά από σημαντικούς περιορισμούς. Το άρθρο ανακατασκευάζει αυτές τις δύο όψεις, τις συγκρίνει, εντοπίζει τις εντάσεις και αντινομίες που παράγονται και προτείνει μια ερμηνεία της συνύπαρξής τους.

Το Κοινωνικό Συμβόλαιο (1762) του Jean-Jacques Rousseau αναγνωρίζεται ευρύτατα ως μία από τις σπουδαιότερες πηγές της θεμελίωσης της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά και γενικότερα ως σημείο αναφοράς της δημοκρατικής σκέψης κατά τη νεότερη εποχή. Αυτή η αποτίμηση είναι εύλογη και δικαιολογημένη¹ μπορεί κανείς να προσκομίσει πλήθος τεκμηρίων που την υποστηρίζουν, τόσο θεωρητικά όσο και στο επίπεδο της πολιτικής πράξης, εφόσον ενέπνευσε πρωταγωνιστές της Γαλλικής Επανάστασης και συνταγματικούς νομοθέτες. Θα ισχυριστούμε, ωστόσο, πως η υπεράσπιση της λαϊκής κυριαρχίας και των σχετιζόμενων με αυτήν αρχών και αξιών που αναγνωρίζουμε σήμερα ως δημοκρατικές δεν είναι, από την πλευρά του Rousseau, ούτε απόλυτη ούτε χωρίς δεύτερες σκέψεις.

Μια προσεκτική ανάγνωση του Κοινωνικού Συμβολαίου (ΚΣ) μπορεί να αποκαλύψει μια εικόνα περισσότερο σύνθετη και αντιφατική από την επικρα-

* Ο Σωτήρης Βανδώρος είναι διδάκτορας Πολιτικής Θεωρίας.

τούσα. Σε αυτό το άρθρο θα επιχειρήσουμε ακριβώς να αναδείξουμε τις εντάσεις –αν όχι αντινομίες– που εμφιλοχωρούν στο επιχείρημα αυτού του εμβληματικού έργου, όχι με πρόθεση συνολικής ανατροπής της κυρίαρχης ερμηνείας του αλλά για την κατάδειξη της μονομέρειάς της. Πιστεύουμε ότι έτσι, παραμένοντας πάντα πιστοί στο πνεύμα του στοχαστή και του κειμένου, θα αποκτήσουμε μια οπτική η οποία θα είναι όχι απλώς περισσότερο εμπλουτισμένη και παραγωγική αλλά και περισσότερο ακριβής.

1. Ο ΛΑΟΣ ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΟΣ

Ας ξεκινήσουμε όμως αναφέροντας σε αδρές γραμμές ορισμένα καινοτόμα στοιχεία της ρουσοϊκής επιχειρηματολογίας που προσέδωσαν στο ΚΣ το ξεχωριστό καθεστώς που εξακολουθεί να απολαμβάνει και στις μέρες μας. «Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος».¹ Με αυτή την περίφημη φράση, ο Rousseau προβαίνει σε μια εμπειρική κρίση η οποία όμως ενσωματώνει ένα πολιτικό αίτημα: διαβασμένη στα συμφραζόμενά της, υποδηλώνει ότι, έως τώρα, η πολιτική σχέση δεν έχει συγκροτηθεί παρά ως σχέση υποδούλωσης των ανθρώπων σε αυθαίρετες εξουσίες. Αυτό οφείλει να αλλάξει και να αλλάξει άρδην: η πολιτική σχέση πρέπει να (ανα)συσταθεί με όρους ελευθερίας, έτσι ώστε να προσιδιάζει στην ανθρώπινη φύση (ανθρώπινη κατάσταση, θα λέγαμε σήμερα).²

Ο Rousseau παίρνει λοιπόν αποστάσεις από την παράδοση του Φυσικού Δικαίου, ενώ ταυτόχρονα επιτίθεται σε στοχαστές όπως ο Grotius. Μολονότι αποδέχεται ότι η κοινωνία εγκαθιδρύεται με μια σύμβαση, διαφοροποιείται ριζικά, εφόσον δεν εντοπίζει το θεμέλιό της στη σύμβαση κυβερνώντων-κυβερνωμένων, αλλά στην ίδια την πράξη με την οποία συγκροτείται ο λαός ως πολιτικό υποκείμενο.³ Επειδή όμως η αξία της ελευθερίας έχει τεθεί ως κα-

1. Ζ.-Ζ. Ρουσοώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου - Α. Σταϊνχάουερ, επιμ.-σημ. Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2004, βιβλίο 1, κεφάλαιο 1, σ. 48 & στη στερεότυπη έκδοση των απάντων J.-J. Rousseau, *Oeuvres Complètes*, επιμ.: Β. Gagnebin - Μ. Raymond, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Παρίσι, τόμ. 3: *Du Contrat social-Écrits politiques*, 1964, σ. 351. Εφεξής: ΚΣ, β(ιβλίο) κ(εφάλαιο), σελ. ελληνικής έκδοσης και, σε αγκύλες, σελ. γαλλικής έκδοσης.

2. Πρβλ. την εισαγωγή του Μ. Αγγελίδου στο Μ. Αγγελίδης - Θ. Γκιούρας (μτφρ.-εισ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 29-30.

3. ΚΣ, β1κ5, σ. 60 [359].

θοριστικός όρος, ο Rousseau συλλαμβάνει τον λαό ως *ελεύθερο* υποκείμενο. Βέβαια, το σημαντικό δεν είναι ακριβώς αυτό, το οποίο διατυπωμένο διαφορετικά, σημαίνει ότι ο λαός είναι η (μοναδική) πηγή της κυριαρχίας. Το σημαντικό και ριζοσπαστικό ταυτόχρονα είναι ότι η κυριαρχία λογίζεται ως μη απαλλοτριώσιμη, δηλαδή ως μη δυνάμενη να μεταβιβαστεί. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί να εκχωρηθεί για κανένα λόγο και υπό καμία προϋπόθεση.⁴ Επομένως κάθε σύμβαση που εκχωρεί την κυριαρχία σε πρόσωπο ή ένωση προσώπων πρέπει να θεωρηθεί αυτοδικαίως άκυρη ως αυτοαναιρούμενη: δεν είναι δυνατόν ο λαός να απαλλοτριώσει την κυριαρχία του διότι αυτό θα ισοδυναμούσε με απάρνηση της ελευθερίας του, η οποία ωστόσο ορίζει τον άνθρωπο ως τέτοιο.

Είναι υπ' αυτή τη συνθήκη και προοπτική που το ΚΣ έχει ως αντικείμενο τη θεμελίωση των αρχών σύστασης όσο και λειτουργίας του ευνομούμενου κράτους – της πολιτείας – το οποίο οφείλει έναν συγκερασμό δικαιοσύνης και ωφελιμότητας. Ο όρος της ελευθερίας συμπληρώνεται και αλληλοστηρίζεται με τον όρο της ισότητας. Διαφορετικά, αν δηλαδή υπήρχαν σχέσεις ανισότητας, θα θιγόταν η ελευθερία, καταρχάς αυτών που βρίσκονταν σε σχέση υποδεέστερη από τους άλλους, αλλά εν τέλει και των πιο ισχυρών, εφόσον τελικά και εκείνοι θα μετείχαν σε μια σχέση εξάρτησης, δηλαδή σε μια απαξιώτικη της ανθρώπινης φύσης κατάσταση. Επομένως, η πολιτεία του ΚΣ αποτελείται από ίσους και ελεύθερους ανθρώπους – ακριβέστερα, πολίτες – εφόσον κάθε συμβαλλόμενος απαλλοτριώνει τα «φυσικά δικαιώματά» του στην κοινότητα η οποία τα μετασχηματίζει σε πολιτικά, αποδίδοντας σε όλους εξίσου το ίδιο καθεστώς και τα ίδια δικαιώματα. Ως μέλος της πολιτείας, καθένας λογίζεται λοιπόν πρωταρχικά ως πολίτης, εφόσον είναι η πολιτική σχέση που επικαθορίζει την ύπαρξη και τις σχέσεις του με τους άλλους. Εξυπακούεται ότι η σύναψη του συμβολαίου έχει γίνει με οικειοθελή τρόπο. Διαφορετικά, αν δηλαδή υπήρχε καταναγκασμός, θα εξέπιπτε στην κατάσταση αυθαίρετης κατεξουσίωσης που έχει προγραμματικά απορριφθεί από τον Rousseau.⁵

4. Ο Derathé έχει επισημάνει αυτό το σημείο. Δηλαδή, ότι ενώ ακόμη κι ένας υποστηρικτής της απολυταρχίας, όπως ο Pufendorf, εντοπίζει την πηγή της κυριαρχίας στον λαό, ο Rousseau είναι ο πρώτος που θεωρεί πως δεν μπορεί παρά να ασκείται μόνιμα και αποκλειστικά από αυτόν. Βλ. R. Derathé, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, PUF, Παρίσι 1950, σ. 49. Για μια επισκόπηση της έννοιας της κυριαρχίας και τη ρουσσωϊκή συμβολή στην εξέλιξή της, βλ. επίσης Η.Α. Lloyd., «Sovereignty: Bodin, Hobbes, Rousseau», *Revue internationale de philosophie*, τόμ. 45, τχ. 4, 1991, σ. 353-379.

5. Ο D. Rosenfeld γερώνει προβληματισμούς σχετικά με το πολιτικό καθεστώς όσων απο-

Συνοψίζοντας, η πολιτεία του ΚΣ είναι μια κοινότητα ελεύθερων και ίσων πολιτών, που δεν υποτάσσονται σε κάποια ανώτερη ή εξωτερική προς αυτούς αρχή, αλλά αυτεξουσιάζεται. Αυτό γίνεται με την από κοινού και ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στις εργασίες της γενικής συνέλευσης η οποία, ως αποκλειστικά αρμόδια, λαμβάνει τις πολιτικές αποφάσεις. Όταν, επομένως, ο λαός –δηλαδή το σύνολο των πολιτών– συγκροτούμενος ως ενιαίο και αδιαίρετο πολιτικό σώμα συνέρχεται στη γενική συνέλευση, λειτουργεί και πράττει ως Κυρίαρχος και κατά συνέπεια η γενική συνέλευση είναι ο τόπος της κυριαρχίας. Η κυριαρχία εκδηλώνεται με την ψήφιση νόμων οι οποίοι οφείλουν να χαρακτηρίζονται από γενικότητα ως προς το αντικείμενο, το κοινό αγαθό, και καθολικότητα ως προς την εφαρμογή, δηλαδή δεν διακρίνουν ή εξαιρούν συγκεκριμένους πολίτες ή ομάδες πολιτών. Παρατηρούμε εδώ μια κρίσιμη παράμετρο η οποία διακρίνει τον Rousseau από τον Bodin⁶ –από τον οποίο ωστόσο διατηρεί τον απόλυτο και αδιαίρετο χαρακτήρα της κυριαρχίας– και εμπνέει αργότερα τον Kant. Αναφερόμαστε στην έννοια της αυτονομίας με την οποία πραγματώνεται η ελευθερία: οι εν σώματι αποφασίζοντες πολίτες θέτουν νόμους στους εαυτούς τους, τους οποίους οικειοθελώς υπακούουν. Διαφορετικά διατυπωμένο, ο Κυρίαρχος αυτοδεομεύεται από τις πράξεις του.

Η έννοια λοιπόν της ελευθερίας είναι αδιαχώριστη από την έννοια της θέλησης. Ελλείψει οποιασδήποτε εξωτερικής αρχής, υπερβατικής ή μη, το υποκείμενο είναι ελεύθερο μόνον εφόσον εκφράζεται και πράττει σύμφωνα με τη θέλησή του. Εν προκειμένω, η περίφημη «γενική θέληση»⁷ με την οποία εκδηλώνεται ο Κυρίαρχος έχει ως αποκλειστικό γνώμονα το κοινό αγαθό το οποίο, εξ ορισμού, δεν μπορεί παρά να το θέλει κάθε πολίτης, ακριβώς επειδή θεωρεί τον εαυτό του ως αδιαίρετο μέρος του όλου, δηλαδή της πολιτείας

φρασίσεων να μην συμμετάσχουν στο κοινωνικό συμβόλαιο και παρόλα αυτά παραμένουν στην επικράτεια της συσταθείσας πολιτείας στο «Rousseau's anonymous contract and the doctrine of popular sovereignty», *History of Political Thought*, τόμ. 3, τχ. 1, 1987, σ. 83-110.

6. Πρβλ. D. Quagliani, «Les citoyens envers l'état»: The individual as a citizen, from Bodin's *République* to Rousseau's *Contrat Social*, στο J. Coleman (επιμ.), *The individual in political theory and practice*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1996, σ. 269-279, για την επισήμανση της ρίζης με τον Bodin που επιφέρει η πρόδεση της κυριαρχίας στην έννοια της θέλησης στον Rousseau.

7. Για τη θεολογική καταγωγή της ιδέας της γενικής θέλησης, τις πηγές από τις οποίες την άντλησε ο Rousseau και την ιδιαίτερη σημασία που της προσέδωσε έτσι ώστε πλέον να συνδέεται κατεξοχήν με το δικό του έργο, βλ. μια ευσύνοπτη παρουσίαση στο J.N. Shklar, «General will», *Dictionary of the History of Ideas*, τόμ. 2, P.P. Wiener, Νέα Υόρκη 1973, σ. 275-281.

ας. Η κυριαρχία διακρίνεται από την κυβέρνηση. Η τελευταία είναι ένα ξεχωριστό σώμα, το οποίο δεν διαθέτει καθόλου κυριαρχία, αλλά υπόκειται στον Κυρίαρχο. Είναι το εκτελεστικό του όργανο που δεσμεύεται να εφαρμόσει και να εξειδικεύσει τους νόμους και να διεκπεραιώσει τα τρέχοντα ζητήματα διοίκησης.

2. Ο ΛΑΟΣ ΑΝΗΜΠΙΟΡΟΣ

Μέχρι εδώ, παρουσιάσαμε ένα σχέδιασμα του επιχειρήματος του ΚΣ ως προς τα κρίσιμα εκείνα τμήματά του που μας ενδιαφέρουν και επισημάναμε εκ παραλλήλου το ριζοσπαστικό και προοδευτικό χαρακτήρα του. Και, ας το επαναλάβουμε, μολονότι θεωρούμε έγκυρη την παραπάνω ανάγνωση, την αξιολογούμε ταυτόχρονα ως περιορισμένη και μονομερή. Εκθέτουμε λοιπόν ακολούθως τις επιφυλάξεις μας οι οποίες εκκινούν πάντα από το ίδιο το κείμενο.

α. Απαγορεύσεις

Μολονότι εκ κατασκευής του συμβολαίου και της σχέσης πολίτη-πολιτείας είναι εύλογο και αναμενόμενο κάθε πολίτης να αναγνωρίζει ως δικό του συμφέρον το δημόσιο συμφέρον και τη γενική θέληση ως δική του θέληση, ο Rousseau δεν προεξοφλεί ότι κάτι τέτοιο αναγκαστικά θα συμβεί στην πράξη. «Δεν συνεπάγεται όμως ότι και οι αποφάσεις του λαού είναι πάντα εξίσου σωστές. [...] λαός δεν διαφθείρεται ποτέ, συχνά όμως εξαπατάται, και μόνο σ' αυτή την περίπτωση φαίνεται σαν να θέλει ό,τι είναι κακό».⁸ Τίθεται δηλαδή το πρόβλημα της πολιτικής πλάνης το οποίο αντιμετωπίζεται με ακραίο τρόπο. Συγκεκριμένα, με την απαγόρευση σύστασης επιμέρους ενώσεων πολιτών και την απαγόρευση επικοινωνίας μεταξύ των πολιτών πριν από τη γενική συνέλευση.

Αυτές οι μέριμνες δικαιολογούνται από τον Rousseau, εφόσον θεωρεί ότι λειτουργούν ως προφυλάξεις για την πολιτεία. Ο φόβος του είναι η διάσπαση του λαού σε επιμέρους φατρίες που θα ερίζουν και θα ανταγωνίζονται για τα ίδια συμφέροντά τους σε βάρος του κοινού συμφέροντος. Σε αυτή την περίπτωση η γενική θέληση θα διαφθειρόταν και θα εξέπιπτε στη «θέλη-

8. ΚΣ, β2κ3, σ. 77 [371].

οπ όλων», δηλαδή στο άθροισμα των επιμέρους, εγωιστικών συμφερόντων των συμμετεχόντων στην πολιτεία οι οποίοι θα δρούσαν έτσι ως ιδιώτες και όχι ως πολίτες. Επομένως, η έλλειψη οργανωμένων ομάδων και η έλλειψη προσυεννόησης λειτουργεί αποτρεπτικά για ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε πως έτσι εισάγεται μια ριζική αμφιβολία για την ικανότητα του λαού για πολιτική δράση. Το μέγεθος της αμφιβολίας είναι τόσο μεγάλο όσο και η ακρότητα των μέτρων που λαμβάνονται για την «προστασία» του. Ο λαός εμφανίζεται ανήμπορος να επινοήσει ο ίδιος λιγότερο επώδυνα αυτοδιορθωτικά μέτρα, να τα επιβάλει ή να τα άρει, σύμφωνα με τη θέληση και την κρίση του. Και ενώ τύποις η λαϊκή κυριαρχία δεν περιστέλλεται, εφόσον εξ ορισμού εκδηλώνεται μόνο κατά τη διάρκεια της γενικής συνέλευσης, θα ήταν παρόλα αυτά λάθος αν κάναμε λόγο για περιορισμό της λαϊκής ελευθερίας και υπονόμευση της αυτονομίας του; Φαίνεται πως ο Rousseau πιστεύει ότι, εφόσον τέτοια απαγορευτικά μέτρα ισχύουν αμοιβαία και ισότιμα για όλους και επομένως όλοι απολαμβάνουν τον ίδιο βαθμό ελευθερίας, δεν γεννάται ζήτημα. Είναι ωστόσο πράγματι έτσι;

Ταυτόχρονα, υπάρχει η πρόνοια της «επαρκούς ενημέρωσης» των πολιτών πριν από τη γενική συνέλευση. Αυτή όμως μένει κάπως μετέωρη εφόσον το ερώτημα είναι από ποιον και με ποιον τρόπο ενημερώνεται. Η μοναδική απάντηση που μπορεί να δοθεί από το ίδιο το κείμενο είναι ότι τον ρόλο αυτό αναλαμβάνει η αρχή της τιμτείας,⁹ δηλαδή ένας θεσμός που έχει ως αντικείμενό του τη ρύθμιση της δημόσιας κρίσης και της κοινής γνώμης. Ο Rousseau εν προκειμένω εμπνέεται από και παραπέμπει επιδοκιμαστικά στον ρωμαϊκό θεσμό του κίνσορα, ιδίως όσον αφορά εκείνα τα καθήκοντά του που σχετίζονται με την επιμέλεια των πθών. Έτσι, βέβαια –εάν δηλαδή η ενημέρωσή του βασίζεται σε ένα δημόσιο θεσμό που λειτουργεί, ας το πούμε χωρίς περιστροφές, λογοκριτικά–, προκύπτουν ερωτήματα ως προς το πόσο αυθεντική και ανεπηρέαστη μπορεί να θεωρηθεί η διαμόρφωση της γνώμης του πολίτη.

β. Έλλειψη διαβούλευσης

Εν πάση περιπτώσει, φτάνουμε προ της γενικής συνέλευσης. Εκεί, επιτέλους, αναμένουμε την ύπαρξη μιας διαδικασίας διαβούλευσης με την ολο-

9. ΚΣ, β4κ7, σ. 200-202 [458-459].

κλήρωση της οποίας θα παρθούν αποφάσεις με τη μορφή νόμων. Ωστόσο, ο Rousseau, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τις εξιδανικευμένες από τον ίδιο ελβετικές πόλεις της εποχής του, δηλώνει προκαταβολικά: «Εφόσον πολλοί άνθρωποι ενωμένοι θεωρούνται ένα σώμα, τότε έχουν μόνο μία βούληση, που αποβλέπει στη διατήρηση όλων μαζί και στο ευ ζην. Τότε όλοι οι μηχανισμοί του κράτους είναι ισχυροί και απλοί, οι αρχές τους σαφείς και διαυγείς, δεν υπάρχουν καθόλου συγκεχυμένα και αντιφατικά συμφέροντα, το κοινό αγαθό είναι ολοφάνερο παντού και χρειάζεται μόνο η ορθοφροσύνη για να το αντιληφθεί». ¹⁰ «Ένα κράτος που κυβερνάται έτσι, χρειάζεται πολύ λίγους νόμους και, στο μέτρο που κρίνεται αναγκαίο να ψηφιστούν καινούριοι, όλοι αντιλαμβάνονται αυτή την ανάγκη». ¹¹

Εδώ συμπυκνώνονται σημαντικές θέσεις του στοχαστή. Καταρχάς, επικροτείται η ύπαρξη λίγων, απλών και σταθερών νόμων ως εγγύηση της ισχύος του κράτους, της σύμπτωσης συμφερόντων και της ομοψυχίας των πολιτών του. Και κατά συνέπεια, η ύπαρξη πολλών νόμων ή η συχνή αλλαγή τους αποτελεί ένδειξη παρακμής. Αυτό καθιστά εύλογη τη σύσταση αποφυγής, κατά το δυνατόν, του νομοθετήν ως περίπου αχρείαστου ή δύναμι επικίνδυνου. Όμως, αυτό δεν αποτελεί ταυτόχρονα και μια υπόδειξη προς τον Κυρίαρχο (λαό) –ο οποίος, θυμίζουμε, είναι Κυρίαρχος αποκλειστικά τη στιγμή του νομοθετήν– να έχει γενικά περιορισμένη δραστηριότητα;

Αυτή η υπόδειξη ακολουθείται κατ' αναλογία και στις ίδιες τις εργασίες της γενικής συνέλευσης όπου καθίσταται, παραδόξως, πρότυπο ένα μονολογικό μοντέλο, ¹² όχι ο διάλογος και η διαβούλευση: «Ο πρώτος που τους [νόμους] προτείνει απλώς εκφράζει ό,τι όλοι τους έχουν ήδη αισθανθεί, και δεν υπάρχει λόγος ούτε για μηχανορραφίες ούτε για δεινότητα λόγου, προκειμένου να νομοθετηθεί κάτι που ο καθένας έχει αποφασίσει να πράξει, μόλις βεβαιωθεί ότι ο άλλος θα πράξει όπως αυτός». ¹³ Σε συνάφεια και προς τα αμέσως προηγούμενως αναφερόμενα παραθέματα, πρέπει να επισημάνουμε την κατά Rousseau υποδειγματική εύρεση της γενικής θέλησης: κάθε πολίτης

10. ΚΣ, β4κ1, σ. 170 [437]. Ως «ορθοφροσύνη» μεταφράζεται η bon sens.

11. ΚΣ, β4κ1, σ. 170-1 [437].

12. Πρβλ. B. Manin, «Volonté générale ou délibération?: Esquisse d'une théorie de la délibération politique», *Le Debat*, τόμ. 33, 1985, σ. 72-93, ιδίως σ. 80-83 όπου η μονολογική θεώρηση του Rousseau αντιπαραβάλλεται προς το εξίσου μονολογικό μοντέλο των απόμων που βρίσκονται πίσω από το πέπλο άγνοιας στη *Θεωρία της δικαιοσύνης* του Rawls.

13. ΚΣ, β4κ1, σ. 171 [437]. Ως «δεινότητα λόγου» μεταφράζεται η éloquence [ευγλωττία], όρος που παραπέμπει στη ρητορική.

προσέρχεται στη γενική συνέλευση, αφού προηγουμένως έχει συσχεφθεί κατά μόνας. Εκεί, πλέον, κάποιος (θα δούμε παρακάτω ποιος μπορεί να είναι αυτός) διατυπώνει μια πρόταση νόμου. Οι υπόλοιποι πολίτες, καλώς εχόντων των πραγμάτων, θα ταυτιστούν μαζί του, επιβεβαιώνοντας την ορθότητα αυτής της πρότασης μόνο και μόνο επειδή την έχουν ήδη «αισθανθεί» ως αναγκαία όταν οι ίδιοι *προ* της γενικής συνέλευσης συσκέπτονταν ο καθένας με τον εαυτό του, όπως ακριβώς και ο προτείνων. Θα πρόκειται λοιπόν για μία ή περισσότερες προτάσεις νόμου τόσο προφανείς («το κοινό αγαθό είναι ολοφάνερο παντού»), ώστε θα έχουν ήδη συλληφθεί ως τέτοιες από τον κάθε πολίτη με την *bon sens* [ορθοφροσύνη] του· δεν θα απαιτείται δηλαδή για την εύρεσή τους παρά το κοινό αίσθημα/η κοινή λογική.

Στον Rousseau η *bon sens* ως η εκ «φύσεως» μη αναστοχαστική, κοινή σε όλους τους ανθρώπους λογική ικανότητα,¹⁴ αντιπαραβάλλεται προς τον εκλεπτυσμένο, φιλοσοφικό λόγο [*raison*] των ανθρώπων των γραμμάτων, ο οποίος δεν θεωρείται υπέρτερος. Ίσα-ίσα, ο τελευταίος απαξιώνεται ως λόγος ο οποίος, εξαιτίας της έλλειψης απλότητας και της εγγενούς ροπής του προς την παραγωγή ατελείωτων συλλογισμών και αντιλογιών, οδηγεί κατά κανόνα σε σύγχυση και αβεβαιότητα, ενώ επιπλέον θεωρείται τουλάχιστον ύποπτος για (αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα) εργαλειακότητα. Αντίθετα, η *bon sens* θεωρείται ασφαλέστερη, εφόσον ως εσωτερικό αίσθημα συνδέεται αδιαμεσολάβητα με την ενδιάθετη πηγή δικαιοσύνης που, κατά τον Rousseau πάντα, διαθέτουν όλοι οι άνθρωποι και η οποία μπορεί να υποδείξει το ορθό και το δίκαιο.¹⁵ Είναι εξάλλου εγγύηση αυθεντικότητας της θέλησης του υποκειμένου εφόσον πηγάζει από την εσωτερικότητά του. Αυτή η ιδέα υποστηρίζει περαιτέρω την επιταγή περί απλότητας θεσμών και νόμων. Όσο πιο απλοί είναι, τόσο περισσότερο αποτελεσματικά μπορεί να εφαρμοστεί η *bon sens* και, αντιστρόφως, όσο πιο πολύ εφαρμόζεται η *bon sens*, τόσο πιο πολύ διατηρείται η απλότητα νόμων και θεσμών.¹⁶

14. Βλ. A. Abizadeh, «Banishing the Particular: Rousseau, *Patrie* and the passions», *Political Theory*, τόμ. 29, τχ. 4, 2001, σ. 556-582, ιδίως σ. 566-568 για την καρτεσιανή καταγωγή της *bon sens* και πώς την αξιοποιεί και μετασηματίζει ο Rousseau.

15. Η ιδέα περί της ενδιάθετης αρχής δικαιοσύνης εμφανίζεται διάσπαρτη στα γραπτά του Rousseau, ενώ αναπτύσσεται πιο συστηματικά στο τέταρτο βιβλίο του *Αμιλίου*.

16. Εδώ θα άξιζε κανείς να αναλογιστεί τις αντιρρήσεις της Hannah Arendt, όχι ως προς το καθεστώς της *bon sens*, αλλά ως προς την καταστατική απροσδιοριστία και μη προβλεψιμότητα της κατευθυνόμενης σε δράση ανθρώπινης σκέψης. Δεν θεωρούσε καθόλου βέβαιο ότι οι άνθρωποι, ακόμη κι αν είχαν ταυτόσημα συμφέροντα, θα κατέληγαν στο ίδιο συμπέρασμα για το ίδιο ζήτημα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα λειτουργούσαν ανορθολογικά. Ούτε θεω-

Γι' αυτό, άλλωστε, είναι απορριπτέα και η *éloquence* [δεινότητα λόγου], δηλαδή η ρητορική. Διότι ακριβώς η κινητοποίησή της υποδηλώνει ότι τα πράγματα δεν είναι ολοφάνερα και ξεκάθαρα —ή και να είναι, μπορεί ένας δεινός ρήτορας να επιχειρήσει κακόπιστα να τα εμφανίσει αλλιώς—, με αποτέλεσμα να ενεργοποιείται μια διαδικασία επιχειρηματολογίας και μηχανισμών πειθούς. Αυτό σημαίνει για τον Rousseau ότι αναπόφευκτα θα εμφανιστούν αγορητές που θα επιχειρήσουν να παραπλανήσουν τον λαό, αντίπαλες παρατάξεις που θα αντιμάχονται κ.ο.κ.: «Όσο περισσότερο επικρατεί αρμονία στις συνελεύσεις, δηλαδή όσο περισσότερο οι απόψεις προσεγγίζουν την ομοφωνία, τόσο περισσότερο η γενική βούληση επικρατεί· αλλά οι διεξοδικές επιχειρηματολογίες, οι διχόνοιες και η φασαρία δηλώνουν την υπεροχή των επιμέρους συμφερόντων και την παρακμή του κράτους».¹⁷ «...[Ο]ταν ο κοινωνικός δεσμός αρχίζει να διαρρηγνύεται και το κράτος να εξασθενίζει, όταν τα επιμέρους συμφέροντα αρχίζουν να γίνονται αισθητότερα και οι μικρές ενώσεις να επιδρούν στη μεγάλη, τότε το κοινό συμφέρον αλλοιώνεται και συναντά αντιπάλους, η ομοθυμία δεν βασιλεύει πια στις ψηφοφορίες, η γενική βούληση δεν είναι πλέον η βούληση όλων, εγείρονται αντιλογίες και λογομαχίες, και η καλύτερη γνώμη δεν γίνεται ανεκτή δίχως ατεγκλήσεις».¹⁸

Το ζήτημα δεν είναι να προσδιορίσουμε μια σχέση αιτίας-αποτελέσματος μεταξύ της ανάπτυξης επιμέρους συμφερόντων και της δημιουργίας διενέξεων και συγκρούσεων στη γενική συνέλευση. Πρόκειται μάλλον για μια σχέση συνανάδυσσης και συμπληρωματικότητας. Το κρίσιμο είναι ότι η διαφωνία και η αντιπαλότητα, εφόσον παραχθούν, δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά στη γενική συνέλευση. Από τη στιγμή που προκύψουν η αμφιβολία, η αμφισβήτηση, η διαφωνία, τελικά θα κλιμακωθούν αναπόφευκτα σε κατάσταση ανεπίλυτης σύγκρουσης. Ουσιαστικά, ο Rousseau ανακινεί την παραδοσιακή φιλοσοφική καχυποψία απέναντι στην αθηναϊκή δημοκρατία. Κοντολογίς, ο φόβος του είναι ότι ο λαός θα χάσει την αρραγή

ρούσε δυνατόν να προεξοφληθεί ποια αποτελέσματα θα παράγει τελικά η ανάληψη μιας δράσης. Η Arendt πιστεύει ότι δεν μπορεί ούτε πρέπει να εξαιρεθεί η ανθρώπινη πολλαπλότητα —και αντίστοιχα η ανάγκη διαβούλευσης διά της οποίας διαμορφώνεται και η ατομική γνώμη— μέσω της υποκατάστασής της από ένα συλλογικό, αδιαίρετο σώμα. Βλ. αναλυτική παρουσίαση στο M. Canovan, «Arendt, Rousseau and Human Plurality in Politics», *Journal of Politics*, τόμ. 45, τχ. 2, 1983, σ. 286-302.

17. ΚΣ, β4κ2, σ. 173 [439].

18. ΚΣ, β4κ1, σ. 171 [438].

ενόττά του, θα διαιρεθεί σε αντιμαχόμενες φατρίες και θα χειραγωγείται από δημαγωγούς.

Επομένως, στη γενική συνέλευση δεν είναι καλοδεχούμενη η ελεύθερη και ανεμπόδιστη έκφραση διαφορετικών απόψεων και επιχειρημάτων, ούτε προσδοκάται ότι κάτι τέτοιο μπορεί δυνάμει να λειτουργήσει συνθετικά και διορθωτικά ως προς τον σχηματισμό της γενικής θέλησης: ούτε καν ο στόχος της επίτευξης συναίνεσης θεωρείται θεμιτός, εφόσον αυτό θα σήμαινε επιμέρους συμβιβασμούς και υποχωρήσεις.¹⁹ Αλλά συμβιβασμούς και υποχωρήσεις ως προς και από τι; Αντίπαλες επιδιώξεις. Για τον Rousseau, επομένως, η κατάσταση είναι πλέον αθεράπευτη. Ο διχασμός είναι ήδη δεδομένος και η γενική θέληση θα διαφθαρεί στη «θέληση όλων».

γ. Αναγωγή του νομοθετικού δικαιώματος στην ψηφοφορία και αναβάθμιση της κυβέρνησης

Αυτή η δυσοπιστία απέναντι στη διαβούλευση, τον διάλογο, την επιχειρηματολογία κορυφώνεται με ένα ακραίο μέτρο στη γενική συνέλευση που θυμίζει κατ' αναλογία την απαγόρευση της επικοινωνίας πριν από τη σύγκλησή της. Πρόκειται για τη συρρίκνωση της συμμετοχής των πολιτών στις εργασίες της στο «απλό δικαίωμα ψήφου».²⁰ Η δυνατότητα χρήσης του λόγου και ανάληψης νομοθετικής πρωτοβουλίας ανήκουν αποκλειστικά στην κυβέρνηση: «...το δικαίωμα της γνώμης, των προτάσεων, της διαφωνίας, του διαλόγου που η κυβέρνηση επιμελώς φροντίζει πάντα να επιτρέπει μόνο στα μέλη της».²¹ Παρατηρούμε εδώ ότι ο Rousseau δεν μετακινείται από την αντίστοιχη θέση που είχε διατυπώσει στον *Λόγο περί ανισότητας*, όπου και πάλι εισηγείται το δικαίωμα όλων των πολιτών στο νομοθετήν, το εξειδικεύει όμως στο δικαίωμα έγκρισης των νόμων: «...να μην μπορεί ο καθένας να προτείνει νέους νόμους κατά το δοκούν: το δικαίωμα αυτό να ανήκει μόνο στους αξιωματούχους: να το χρησιμοποιούν μάλιστα με πολλή περίσκεψη... Θα διάλεγα... αυτή την πολιτεία, όπου οι ιδιώτες αρκούμενοι στο να επικυρώνουν τους νόμους, και να αποφασίζουν εν σώματι και με την υπόδειξη των αρχηγών τις πιο σημαντικές κρατικές υποθέσεις...».²²

19. Πρβλ. M. Ogradnick, *Instinct and Intimacy: Political Philosophy and Autobiography in Rousseau*, University of Toronto Press, Τorόντο 1999, σ. 120.

20. ΚΣ, β4κ1, σ. 172 [438-439].

21. ΚΣ, β4κ1, σ. 172 [439].

22. Ζαν-Ζακ Ρουσό, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας α-*

Φαντάζει παράδοξο, αλλά έχουμε πλέον οδηγηθεί σε μια σειρά από διαδοχικές συρρικνώσεις της ισχύος του λαού, ξεκινώντας από τον ασφυκτικό περιορισμό της δράσης του εκτός της γενικής συνέλευσης και ήδη, πια, εντός της. Η κρίσιμη ποιοτική διαφορά που έρχεται να σωρευτεί είναι ότι καθίσταται πλέον προβληματική και αμφίβολη η ίδια η αποκλειστικότητα που διακηρυκτικά απολάμβανε στην κυριαρχία. Διότι φαίνεται πως η κυβέρνηση, από απλό όργανο διεκπεραίωσης χωρίς καμία κυριαρχία, αναβιβάζεται ξαφνικά σε σώμα το οποίο ελέγχει τη νομοθετική διαδικασία, εφόσον η ίδια έχει την πρωτοβουλία εισήγησης νόμων, όσο και της δημόσιας συζήτησης και σχολιασμού τους. Αποκτά έτσι ρόλο και μάλιστα καθοριστικό στην άσκηση της κυριαρχίας, εφόσον η τελευταία εκδηλώνεται διά της νομοθεσίας και μόνον μέσω αυτής.

δ. Μετάθεση του ερωτήματος της ψηφοφορίας

Αξίζει εδώ να επισημανθεί μία περαιτέρω απομείωση της ισχύος των εν σώματι συνερχόμενων πολιτών στην οποία ελάχιστη προσοχή έχει αποδοθεί από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Οι πολίτες όχι μόνο προσέρχονται στη γενική συνέλευση χωρίς προηγούμενη επικοινωνία μεταξύ τους, όχι μόνο βλέπουν τα νομοθετικά τους δικαιώματα να περιορίζονται στην έγκριση ή απόρριψη των προτάσεων νόμου χωρίς να μπορούν να χρησιμοποιήσουν δημοσίως τον λόγο τους ή να αντιπροτείνουν άλλους, αλλά επιπλέον δεν ερωτώνται ευθέως «τι θέλουν»: «Όταν προτείνεται ένας νόμος στη γενική συνέλευση του λαού, η ερώτηση δεν είναι ακριβώς αν αποδέχονται την πρόταση ή την απορρίπτουν, αλλά αν συμφωνεί ή όχι με τη γενική βούληση που είναι η δική τους».²³

Ίσως φανεί ότι λεπτολογούμε και είμαστε υπέρ το δέον σχολαστικοί, αλλά

νάμεσα στους ανθρώπους, μτφρ. Μ. Αλεξίου-Καναγκίνη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999, σ. 57-58 [114]. Πλέον καθίσταται ξεκάθαρο ότι αυτό που υποστηρίζει ο Μ. Hollis, ότι δηλαδή οι προϋποθέσεις που θέτει ο Rousseau για την ανάδυση της γενικής θέλησης στη γενική συνέλευση, όπως είναι η ανεξάρτητη κρίση κάθε ατόμου, η μη ύπαρξη μερικών συμφερόντων κ.λπ., προσοδιάζουν περισσότερο σε μια ιδεατή κατάσταση επικοινωνίας [ideal speech situation] παρά σε μια διαδικασία εύρεσης μιας προκαθορισμένης αλήθειας για το τι είναι κοινό συμφέρον, δεν μπορεί παρά να είναι λανθασμένο, εφόσον παρασάγγας απέχουμε από μια τέτοια κατάσταση. Βλ. Μ. Hollis, «A Remarkable Change in Man», στο Τ. Ο'Hagan (επιμ.), *Jean-Jacques Rousseau and the Sources of the Self*, Avebury, Aldershot 1997, σ. 56-65, ιδίως σ. 63.

23. ΚΣ, β4κ2, σ. 175 [441].

εδώ έχουμε να κάνουμε με μια, ανεπαίσθητη σε πρώτη ανάγνωση, εντέλει όμως σημαντική μετάθεση. Διότι αντί το ερώτημα με το οποίο έρχεται αντιμέτωπος ο πολίτης να είναι «τι θέλω;», μετασχηματίζεται σε γνωσιοθεωρητικού τύπου: «(Πιστεύω ότι) η προς έγκριση πρόταση είναι σύμφωνη με τη γενική θέληση /συμβατή με το κοινό αγαθό;». ²⁴ Έξ ου και λίγες αράδες παρακάτω ο Rousseau συμπεραίνει: «Όταν λοιπόν επικρατεί η αντίθετη γνώμη από τη δική μου, δεν αποδεικνύεται τίποτε άλλο παρά ότι έχω σφάλει, ότι δεν ίσχυε αυτό που πίστευα πως ήταν η γενική βούληση. Αν επικρατούσε η επιμέρους γνώμη μου, θα είχα πράξει κάτι άλλο από αυτό που ήθελα». ²⁵

Έτσι, μπορεί μεν η γενική θέληση να καθίσταται απρόσβλητη μέσω της ταυτολογικής κατασκευής της (εκτός αν συνάγεται από τις περιστάσεις ότι έχει διαφθαρεί στη «θέληση όλων»), με πολύ σοβαρό τίμημα δε: ό,τι και να ψηφίσω ως πολίτης θα πρέπει να δεχτώ το αποτέλεσμα αναγνωρίζοντάς το ως αυτό που κατά βάθος ήθελα, ακόμη κι αν είναι ενάντιο σε αυτό που ψήφισα. Όμως έτσι, στην πράξη δεν έχει σημασία ούτε τι πραγματικά πιστεύω ούτε τι πραγματικά θέλω. Κι επομένως καθίστανται προβληματικά και συγκεχυμένα τα όρια της ελευθερίας και της αυτονομίας μου.

ε. Κυριαρχία της σιωπής

Δεδομένων όλων των παραπάνω, καταλήγουμε σε μια αντιφατική εικόνα. Από τη μία, έχουμε τη συγκέντρωση των πολιτών στον δημόσιο χώρο της γενικής συνέλευσης όπου με την αυτοπρόσωπη παρουσία τους καλούνται να πάρουν πολιτικές αποφάσεις για τους εαυτούς τους. Από την άλλη, αυτή η συγκέντρωση με όλα τα συμβολικά, ακόμη και πανηγυρικά στοιχεία που μπορεί να διαθέτει και παρ' όλη την ενίσχυση των πολιτικών δεσμών και της πολιτικής οικειότητας που μπορεί να παράγει, υπονομεύεται από τις διαδικαστικές πρόνοιες που εξετάσαμε και οι οποίες αντίκεινται στην ανεμπόδιστη, ενεργητική και πλήρη εμπλοκή του λαού στο νομοθετικό έργο. Αξίζει να επιμείνουμε εδώ στο ζήτημα της απαγόρευσης χρήσης του λόγου.

Ο Rousseau ρητά τάσσεται εναντίον της αντιπροσώπευσης γενικώς και ι-

24. Ο W.T. Jones, από τον οποίο επηρεαζόμαστε ως προς αυτές τις γραμμές, υποστηρίζει ότι πιθανότατα ο Rousseau ήταν ο πρώτος που συνέλαβε τη σημασία και την έκταση στην οποία η μορφή διατύπωσης του ερωτήματος καθορίζει την απάντηση (κάτι που σήμερα βεβαίως θεωρείται προφανές). W.T. Jones, «Rousseau's General Will and the Problem of Consent», *Journal of the History of Philosophy*, τόμ. 25, τχ. 1, 1987, σ. 105-130, ιδίως σ. 124-125.

25. ΚΣ, β4κ2, σ. 175 [441], η έμφραση του γράφοντος.

διατέρωσ της γενικής θέλησης.²⁶ Είναι γνωστό το χωρίο του ΚΣ για τον αγγλικό λαό, όπου αναφέρεται ότι παύει να είναι ελεύθερος τη στιγμή εκλογής των μελών του κοινοβουλίου.²⁷ Ο ίδιος βρίσκει στην αυτοπρόσωπη πολιτική δράση τις εγγυήσεις της ελευθερίας και της αυθεντικότητας, εγγυήσεις εκ των ων ουκ άνευ για τη νομιμοποιημένη πολιτεία. Και πιο συγκεκριμένα, πώς εκφράζεται αυτή η δράση; Μέσω της ομιλίας, δηλαδή της χρήσης της φωνής, ακριβώς επειδή υιοθετεί την παραδοσιακή φιλοσοφική ιδέα ότι η φωνή είναι όργανο που βρίσκεται εγγύτερα στην ψυχή και επομένως πηγάζει, κατά τρόπο αυθεντικό και αδιαμεσολάβητο, από τον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου.²⁸ Η φωνή σημαίνει την ενεργό παρουσία της ατομικής συνείδησης. Αλλά στη γενική συνέλευση η φωνή που ακούγεται είναι μόνον αυτή του μέλους της κυβέρνησης που προτείνει τον νόμο και η οποία, στην καλύτερη περίπτωση, αντιπροσωπεύει το κοινό αίσθημα. Επιδιώκει να είναι καθολική και αυθεντική, αλλά εκφέρεται από συγκεκριμένο υποκείμενο, υποκαθιστώντας τις φωνές των πολιτών.²⁹

Ακόμη χειρότερα, το αντίθετο της φωνής, η σιωπή, εκλαμβάνεται ως τεκμήριο συναίνεσης στις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης: «Δεν θέλω διόλου να πω ότι οι διαταγές των αρχηγών δεν γίνεται να θεωρηθούν γενικές βουλήσεις, εφόσον ο κυρίαρχος, αν και ελεύθερος να εναντιωθεί, δεν το πράττει. Σε παρόμοια περίπτωση, θα πρέπει να συμπεράνουμε τη συναίνεση του λαού από τη γενική σιωπή».³⁰ Όμως ο λαός δεν έχει νόμιμα μέσα να εκφραστεί³¹ –κι επομένως να δηλώσει την ενδεχόμενη αντίθεσή του στην κυβέρνηση– εκτός γενικής συνέλευσης, ενώ κυριολεκτώντας, η σιωπή του δεν μπορεί να διακοπεί ούτε εκεί αφού δικαίωμα λόγου έχουν μόνο τα μέλη της κυβέρνησης, δηλαδή αυτοί προς τους οποίους ο λαός θα μπορούσε να εκφράσει την

26. «...[Ο] κυρίαρχος, ως συλλογική οντότητα, δεν είναι δυνατό να αντιπροσωπευτεί παρά μονάχα από τον εαυτό του», ΚΣ, β2κ1, σ. 73 [368].

27. ΚΣ, β3κ15, σ. 160 [430].

28. Πρβλ: «Λέω λοιπόν ότι κάθε γλώσσα με την οποία δεν μπορούμε να ακουτούμε στις λαϊκές συναθροίσεις είναι μια δουλική γλώσσα· δεν είναι δυνατόν ένας λαός να παραμείνει ελεύθερος και να μιλάει αυτή τη γλώσσα», Ζ.-Ζ. Ρουσό, *Δοκίμιο περί καταγωγής των γλωσσών*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 125.

29. Πρβλ. τη διεισδυτική ανάλυση του Α. Abizadeh, «Banishing the Particular: Rousseau, *Patrie* and the Passions», *ό.π.*, σ. 565-566.

30. ΚΣ, β2κ1, σ. 74 [369].

31. Για τις παρακάτω γραμμές αντλώ από το Σ. Βανδώρος, *Βλέπεις και ομιλείς στην πολιτική σκέψη του J.-J. Rousseau*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004, σ. 249-254.

αντίθεσή του διακόποντας τη σιωπή του! Η αντίθεσή του μπορεί να εκδηλωθεί μόνο με την καταψήφιση των προτάσεων της κυβέρνησης, αλλά είναι ασαφές πώς μπορεί να αντιδράσει νομίμως στις ήδη πραγματοποιημένες ενέργειές της.

Ο Rousseau επικαλείται τη φωνή και την ομιλία ως πολύτιμες, αυθεντικές πηγές της θέλησης, διατάζει όμως να τις εντάξει σε ένα πλαίσιο διαλόγου και επιχειρηματολογίας φοβούμενος ότι ο ήχος που θα προκύψει είναι ο «θόρυβος» της δημαγωγίας και της διένεξης. Αλλάζει λοιπόν στάση και ενεργοποιεί στη θέση τους τη σιωπή. Η σιωπή όμως είναι αμφίσημη διότι υποδηλώνει και την απουσία, σημαίνει κυρίως την απουσία.³² Αφού δεν μιλά ο πολίτης πρέπει να *συναχθεί* η θέλησή του. Και αυτό δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο. Εύλογα λοιπόν αναρωτιέται η M. Morgenstern: πώς μπορούμε να ξεχωρίσουμε τη σιωπή, όπου οι πολίτες δεν χρειάζεται να μιλήσουν διότι έχουν ήδη φτάσει στην εύρεση της γενικής θέλησης, από τη σιωπή ενός τυραννικού καθεστώτος όπου οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να παραμένουν σιωπηλοί;³³ Το έχει άλλωστε θέσει ο ίδιος ο Rousseau περιγράφοντας την περίπτωση προσπάθειας αφετηρισμού της εξουσίας από την κυβέρνηση: «Γιατί, [ο ηγεμόνας], ενώ φαινομενικά μόνο ασκεί τα δικαιώματά του, είναι πολύ εύκολο να τα επεκτείνει και, με το πρόσχημα της δημόσιας γαλήνης, να εμποδίσει τη σύγκληση συνελεύσεων για την αποκατάσταση της τάξης· έτσι επωφελείται από τη σιωπή που ο ίδιος εμποδίζει να διακοπεί ή από τις παρατυπίες που επιβάλλει ο ίδιος, υποθέτοντας ότι όσοι σιωπούν από φόβο είναι υπέρ του και τιμωρώντας όσους τολμούν να μιλούν».³⁴ Αναλόγως, διαβάζουμε ότι όταν το κράτος βρίσκεται κοντά στη διάλυση, τότε (μεταξύ άλλων) η γενική θέληση «μένει χωρίς φωνή».³⁵

στ. Τα ήθη δεσμεύουν τη θέληση

Σαν να μην έφταναν όλα αυτά, τίθεται το ζήτημα του Νομοθέτη, όχι του κυρίαρχου, αλλά εκείνης της ημιθεϊκής μορφής που αξιοποιείται συχνά ως μο-

32. Πρβλ. «Μια απόλυτη σιωπή οδηγεί στη θλίψη. Προσφέρει μια εικόνα του θανάτου», Z.-Z. Ρουσοώ, *Οι ονειροπολήσεις του μοναχικού οδοιπόρου*, μτφρ. Ν. Σημηριώτης, πρόλ. J. Voisine, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1990, σ. 90.

33. M. Morgenstern, *Rousseau and the Politics of Ambiguity: Self, Culture and Society*, The Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 1996, σ. 34.

34. ΚΣ, β3κ18, σ. 167-168 [435].

35. ΚΣ, β4κ1, σ. 171 [438].

ντέλο στην πολιτική θεωρία για να αντιμετωπιστεί το κλασικό και ακανθώδες πρόβλημα των απαρχών και της ίδρυσης του κράτους. Ο Rousseau επικαλείται και αυτός, με τη σειρά του, την παρέμβασή του η οποία δημιουργεί περαιτέρω θεωρητικές εντάσεις και περιπλοκές τις οποίες ωστόσο δεν θα εξετάσουμε εδώ αναλυτικά.³⁶ Η δράση του Νομοθέτη συγκρίνεται συχνά, όπως ακριβώς κάνει και ο Rousseau, προς το έργο ενός μηχανικού³⁷ ή ενός αρχιτέκτονα.³⁸ Πρόκειται δηλαδή για τον δημιουργό του οικοδομήματος, εν προκειμένω του κράτους, ο οποίος αφού το κατασκευάσει δεν έχει πλέον ρόλο ή ανάμειξη σε αυτό. Συνοπτικά, το έργο του είναι να δώσει, αξιοποιώντας την υπέρτερη διάνοιά του, τους πρώτους νόμους και ταυτόχρονα να μετατρέψει το προϋπάρχον «τυφλό πλήθος» σε λαό.³⁹

Ο Rousseau αναγνωρίζει το παράδοξο ότι, προκειμένου οι άνθρωποι να προχωρήσουν στη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου, θα έπρεπε να είναι πριν από τους νόμους αυτό που θα γίνουν μέσω αυτών. Δηλαδή, τα μέλη της πολιτείας που αυτό συγκροτεί θα μπορούσαν να το συνάψουν μόνον επειδή έχουν γίνει αυτό που είναι εξαιτίας του συμβολαίου. Μπορούν να αναπτύξουν τη γενική θέληση ως δική τους θέληση και να ασπαστούν το κοινό συμφέρον μόνο εκ των υστέρων, ως συνέπεια της αγαθής κοινωνικότητας που αναπτύσσουν πλέον ως πολίτες.⁴⁰ Είναι αυτή η ανάγκη που κάνει επιτακτική την παρέμβαση του Νομοθέτη.

Καθίσταται βέβαια έτσι φανερή η αντινομία μεταξύ της πράξης αυτοθέσμησης με την οποία περιγράφεται το κοινωνικό συμβόλαιο και της ιδρυτικής πράξης ενός προσώπου εξωτερικού προς το λαό, δηλαδή προς το αυτοθεσπιζόμενο συλλογικό υποκείμενο. Όμως, ας αφήσουμε κατά μέρους αυτό το πρόβλημα κι ας αναρωτηθούμε: εκτός από την κατασκευή της πρωταρχικής κρατικής δομής και της συγκρότησης του πολιτικού υποκειμένου του λαού ως τέτοιου, οι ενέργειες του Νομοθέτη μπορεί να έχουν διαρκείς συνέπειες και μετά την ολοκλήρωση της δράσης και της αποχώρησής του; Μπορεί να είναι τέτοιου είδους ώστε να περιορίζουν ή να δεσμεύουν τη λαϊκή θέληση;

36. Για αναλυτική διαπραγμάτευση του ρόλου του Νομοθέτη βλ. Σ. Βανδώρος, *Βλέπειν και ομιλείν στην πολιτική σκέψη του J.-J. Rousseau*, ό.π., σ. 230-240.

37. ΚΣ, β2κ7, σ. 92 [381].

38. ΚΣ, β2κ8, σ. 97 [384-385].

39. ΚΣ, β2κ6, σ. 90 [380].

40. Πρβλ. P. Riley, *Will and Political Legitimacy*, Harvard University Press, Λονδίνο 1982, σ. 99 κ.ε.

Πράγματι, κάτι τέτοιο συμβαίνει. Αναφερόμαστε στο ζήτημα των *nōn* [mœurs] τα οποία περιγράφονται ως ένα είδος οιοεινών νόμων (πέραν των «πολιτικών», αστικών και ποινικών) το οποίο: «[Δ]εν χαράσσεται ούτε στο μάρμαρο ούτε στον χαλκό, αλλά στις καρδιές των πολιτών και αποτελεί το αληθινό σύνταγμα του κράτους· κάθε μέρα μάλιστα αποκτά νέες δυνάμεις. Όταν οι άλλοι νόμοι γερνούν ή σβήνουν, τους ξαναζωντανεύει ή τους αντικαθιστά· συντηρεί το πνεύμα των θεσμών στον λαό και αντικαθιστά τη δύναμη της συνήθειας με τη δύναμη της αυθεντίας. Μιλώ για τα ήθη, τα έθιμα, κυρίως όμως για την κοινή γνώμη, άγνωστο είδος για τους πολιτικούς μας, από το οποίο όμως εξαρτάται η έκβαση όλων των άλλων. Με αυτό το είδος ο μέγας [N]ομοθέτης ασχολείται μυστικά, ενώ φαίνεται ότι περιορίζεται σε επιμέρους κανονισμούς, που δεν είναι παρά οι πλευρές ενός θόλου, ενώ τα ήθη, που καθυστερούν να αναπτυχθούν, θα σχηματίσουν εντέλει το θολόλιθο».⁴¹

Τα ήθη λοιπόν συγκροτούν τον κοινό βίο όπως συνοψίζεται από πρακτικές, έθιμα, νοοτροπίες, αντιλήψεις, κώδικες συμπεριφοράς κ.λπ. Αυτά προσδίδουν τη συλλογική ταυτότητα της πολιτείας ως πολιτισμικής κοινότητας, αυτά της χαρίζουν συνοχή και αρμονία, αυτά αποτελούν την προληπτική συνθήκη ενάντια στην εμφάνιση αντιθέσεων και συγκρούσεων. Διαβάζουμε φερ' ειπείν ότι η απλότητα στα ήθη «προλαμβάνει πληθώρα ζητημάτων και τις περίπλοκες συζητήσεις»,⁴² που θα πει ότι λειτουργούν ως συνθήκη αποτροπής της εμφάνισης αντιγνωμιών κι αντιθέσεων. Εφόσον οι πολίτες απολαμβάνουν με αμεσότητα, σχεδόν, τα αγαθά του κοινού βίου που αναγνωρίζουν πέρα ως πέρα δικά τους, εφόσον τα εντοπίζουν εντός τους, στην καρδιά τους, εφόσον αυτά είναι τόσο απλά ώστε η *bon sens* είναι αρκετή και δεν χρειάζεται να ξανοιχτούν στους αβέβαιους και σχοινοτενείς συλλογισμούς του αναστοχασμού, τότε όλα βγαίνουν καλώς, μας λέει ο Rousseau. Υπό το φως των *nōn* θα αξιολογηθούν «ορθά» οι προτάσεις νόμου, δεν θα εγερθούν αμφιβολίες, η ανταλλαγή επιχειρημάτων θα είναι αχρείαστη.

Εδώ βέβαια προκύπτουν δύο προβλήματα: πρώτον, τα ήθη αυτά είναι δοτά από τον Νομοθέτη και, ακόμη χειρότερα, αυτό οι πολίτες δεν το αντιλαμβάνονται εφόσον ο Νομοθέτης τα ενέγραψε εντός τους «μυστικά»· δεύτερον και πιο σημαντικό, είναι ότι δεν επιδέχονται επανεξέταση και κριτικής αντιμετώπισης και αυτό διότι, κατά τον Rousseau, πρέπει να θεωρηθούν ως αυτονόητα και δεδομένα στην καθιερωμένη, παγιωμένη μορφή τους. Οποιαδή-

41. ΚΣ, β2κ12, σ. 110 [394].

42. ΚΣ, β3κ4, σ. 125 [405].

ποτε μεταβολή τους δεν συνιστά παρά φθορά και αλλοίωση και επομένως πρέπει να αποθαρρύνεται: «Άπαξ και εδραιωθούν τα έθιμα και ριζώσουν οι προκαταλήψεις, είναι επικίνδυνο και μάταιο εγχείρημα η μεταρρύθμισή τους». ⁴³ Επομένως, τα ήθη είναι εξαιρετικά δεσμευτικά για τους πολίτες, εφόσον η σχέση τους προς αυτά είναι ταυτιστική και δεν μπορούν ούτε να πάρουν κριτικές αποστάσεις ούτε να μπουν σε μια διαδικασία ενδεχόμενης αναθεώρησής τους. Είναι τα ήθη ως πρακτικές και αξίες του ομοιόμορφου κοινού βίου που προσφέρουν «περιεχόμενα» στη θέληση, καθιστώντας τα περιθώρια εκδήλωσης της τελευταίας αναλόγως εξαιρετικά περιορισμένα.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ας συνοψίσουμε. Ο Rousseau φαίνεται να αντιμετωπίζει τον λαό με δύο διαμετρικά αντίθετες διαθέσεις. Από τη μία, τον κατασκευάζει ως ένα πολιτικό υποκείμενο αυτοθεσπιζόμενο, που δεν έχει καμία ανάγκη προσφυγής σε εξωτερικές προς αυτό αρχές ή δυνάμεις· ως αυτοδύναμο φορέα των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης που ο ίδιος έχει τη θέληση και την ικανότητα να πραγματώσει· ως κυρίαρχο, την απόλυτη κι αδιαίρετη κυριαρχία του οποίου κανείς δεν μπορεί να περιορίσει, πόσο μάλλον να απαλλοτριώσει. Από την άλλη, όμως, μια σειρά από απαγορεύσεις και διαδικαστικές περιπλοκές σωρευτικά ανατρέπουν την πρώτη εικόνα και αντ' αυτής εμφανίζουν τον λαό να υποβιβάζεται στο καθεστώς του ανώριμου, δυνάμενου να παραπλανηθεί και να χειραγωγηθεί πλήθους· ενός υποκειμένου ανήμπορου να συλλάβει, να οργανώσει και να πραγματοποιήσει αυτοδύναμα τη θέλησή του· ενός πολιτικού σώματος η δράση του οποίου ελέγχεται και περιορίζεται δραστικά από θεσμικές πρόνοιες, τον Νομοθέτη, την κυβέρνηση, την τιμπετία, τα καταναγκαστικά επιβαλλόμενα ήθη.

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή την αντινομία; Είναι μια θεωρητική αστοχία; Είναι μια σύνθεση υποκριτικά διατυπωμένη όσον αφορά το πρώτο σκέλος της; Θα απαντούσαμε: ούτε το ένα ούτε το άλλο. Ο Rousseau δεν έχει καμία αμφιβολία για το τι πρέπει να αλλάξει. Δεν μπορεί να ανεχτεί τις εκμεταλλευτικές και αλλοτριωτικές σχέσεις. Η νομοκατεστημένη ανισότητα, τα προνόμια για τους λίγους και η ανέχεια των πολλών είναι καταστάσεις

43. ΚΣ, β2κ8, σ. 97 [385].

απαράδεκτες, καταστάσεις που απαξιώνουν τον άνθρωπο και πρέπει να παύσουν. Η αναούσταση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων πρέπει να γίνει με καθολικούς όρους. Όλοι είναι εγγενώς άξιοι χάρις στην ανθρώπινη ιδιότητά τους, ανεξάρτητα επομένως από την κοινωνική θέση και καταγωγή, και σε όλους πρέπει να αναγνωριστεί το ίδιο καθεστώς και να αποδοθούν τα ίδια δικαιώματα. Ακόμη περισσότερο, η ελευθερία αυτή πρέπει να πραγματοποιηθεί με όρους αυτονομίας. Ο Rousseau σε αυτή την προοπτική υπερασπίζεται τον λαό για την αδικία που υφίσταται με ανυπόκριτο ενθουσιασμό και πολεμική διάθεση. Όταν όμως από την υπεράσπισή του και την εντυπωσιακά διακηρυγμένη εξύψωσή του στο επίπεδο του Κυρίαρχου, προσεγγίζουμε τη στιγμή της απόφασης και της δράσης, όταν καταφθάνει η στιγμή να αναλάβει ο λαός τις τύχες και τις ευθύνες του, ο Rousseau εμφανίζεται να χάνει την εμπιστοσύνη του απέναντί του και να ανακαλύπτει τις πρακτικές δυσκολίες της δημοκρατίας.

Ως «νομοθέτης», κι όχι πλέον ως ασκών κριτική σε υφιστάμενα πολιτικά καθεστώτα, ο Rousseau θεωρεί ότι η δημοκρατία είναι υπερβολικά απαιτητική υπόθεση για να τελεσφορήσει. Εκτιμά ως περίπου αναπόφευκτη την εμφάνιση ανταγωνισμών που θα παράγουν σύγκρουση συμφερόντων και θα οδηγήσουν σε νέες σχέσεις ανισότητας και εκμετάλλευσης. Και επινοεί μια εξισωτική διευθέτηση κατά την οποία η έλλειψη πλουραλισμού σε συνδυασμό με ένα κοινοτιστικό πνεύμα που καλλιεργεί ισχυρότατους δεσμούς ταύτισης και εμπέδωσης ενός ομοιόμορφου συλλογικού βίου θα δράσει έτσι ώστε ο βολонταρισμός που εκ παραλλήλου ενεργοποιείται θα επενδυθεί στην κοινότητα και δεν θα πάρει τη μορφή εγωιστικών επιδιώξεων. Αλλά αυτό δεν αρκεί. Εάν η δύναμη που επενδύεται στον λαό είναι τόσο μεγάλη όσο σε πρώτη ανάγνωση διακηρύσσεται στο ΚΣ, τότε ο διανοητικά ανώριμος και ευειπρέατος λαός-όχλος μπορεί να δημιουργήσει με επιβόλαιη κρίση και βιαστικές αποφάσεις διαλυτικές τάσεις για το ίδιο το κράτος. Εδώ η λογική της κρατικής σκοπιμότητας είναι εκείνη που οφείλει να παρέμβει διορθωτικά και με σειρά από πρόνοιες, που ελάχιστα διατυμπανίζονται αλλά πάντως ρητά προβλέπονται, να λειτουργήσει προληπτικά και να θέσει υπό έλεγχο την αλλιώς επιφοβη ορμή της λαϊκής θέλησης.

Κοντολογίς, όπως είναι σίγουρα μονομερές να εκλάβουμε το σκέλος εκείνο της σκέψης του Rousseau που «упαναχωρεί» από την ουσιαστική πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας ως το μόνο αυθεντικό, άλλο τόσο μονομερές είναι να θεωρήσουμε ότι δεν έχει επιφυλάξεις και αμφιβολίες για το κατά πόσο είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί και με ποιο τίμημα. Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* εμφα-

νίζεται συστηματικά αυτός ο διχασμός, τον οποίο εδώ επιχειρήσαμε να αναδείξουμε και τον οποίο δεν έχουμε κανένα λόγο να υποβαθμίζουμε ή να αποσιωπούμε. Γιατί, εκτός των άλλων, με τρόπο βέβαια έμμεσο, μας καλεί να στοχαστούμε τη δημοκρατική συνθήκη της εποχής μας, με τις αντιφάσεις, τις φυγόκεντρες δυνάμεις και τα αδιέξοδα που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΦΟΥΣΚΑΣ · ALEX O. TACKIE

Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ ΣΤΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ

Η Αριστερά, το Κυπριακό και
κριτική της διεθνούς πολιτικής

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΦΟΥΣΚΑΣ
ALEX O. TACKIE

Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ ΣΤΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ, ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΚΑΙ
ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ISBN 978-960-310-344-8

Σελίδες 144 ~ Τιμή: 10 Ευρώ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ: Η ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΕ ΠΟΛΥΜΕΡΕΙΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

*Σπύρος Μπλαβούκος - Δημήτρης Μπουραντώνης**

Υιοθετώντας την ορθολογική θεσμική προσέγγιση, η εργασία διερευνά τον ρόλο του θεσμού της Προεδρίας σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις, εστιάζοντας στον εντοπισμό των παραμέτρων εκείνων που επηρεάζουν τη δυνατότητα αυτόνομης δράσης της. Οι παράμετροι αυτές, που σχετίζονται με το διαπραγματευτικό περιεχόμενο και τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά της Προεδρίας, χρησιμοποιούνται για την ανάλυση τεσσάρων περιπτώσεων διεθνών πολυμερών διαπραγματεύσεων, στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, της Τρίτης Διεθνούς Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας και της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας για τη μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πολυμερείς διαπραγματεύσεις που διεξάγονται υπό την αιγίδα διεθνών οργανισμών είναι κατά κανόνα σύνθετες, περίπλοκες και επίπονες διαδικασίες στις οποίες εμπλέκονται πολλά μέρη με διαφορετικά και, τις περισσότερες φορές, αντικρουόμενα συμφέροντα. Ο θεσμός της Προεδρίας αποσκοπεί στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις, εξασφαλίζοντας στο μέτρο του δυνατού την ομαλή διεξαγωγή και την επιτυχή έκβασή τους. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω του διαχειριστικού ελέγχου που έχει η Προεδρία επί της διαδικασίας των διαπραγματεύσεων. Ενίοτε, ωστόσο, και ανάλογα με τη φύση των διαπραγματεύσεων και το θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτές διεξάγονται, οι λειτουργίες της Προεδρίας μπορεί να επεκταθούν και στη διάμρφωση της διαπραγματευτικής ατζέντας, την προσφορά υπηρεσιών διαμε-

* Ο Σπύρος Μπλαβούκος είναι Λέκτορας και ο Δημήτρης Μπουραντώνης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

σολάβησης και την εξωτερική εκπροσώπηση των διαπραγματευόμενων μερών προς τρίτους.¹

Οι πρώτες ερευνητικές απόπειρες διερεύνησης του ρόλου της ήταν συνοπτικές και αποσπασματικές περιγραφές που αντιμετώπιζαν την Προεδρία ως ένα ακόμα στοιχείο των πολυμερών διαπραγματεύσεων χωρίς περαιτέρω αναλυτική εμβάθυνση.² Αναγνωρίζοντας όμως τη σημαντική δυναμική της, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η πιο πρόσφατη διεθνής βιβλιογραφία μελετά τον θεσμό αυτόν με πιο σχολαστικό τρόπο και σε διάφορα θεσμικά περιβάλλοντα (ΟΗΕ, Ε.Ε., ΠΟΕ κ.λπ.).³ Η ανάλυση στηρίζεται τις περισσότερες φορές στην παραδοχή ότι η Προεδρία ασκεί τις εκάστοτε λειτουργίες της με ουδέτερο και αμερόληπτο τρόπο.⁴ Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε την περίπτωση αυτή να επιδιώξει, κατά την άσκηση των καθηκόντων της, την αυτονόμησή της και την ικανοποίηση ιδίων προτιμήσεων είτε ατομικών (προσωπικό κύρος, επαγγελματικές βλέψεις, μελλοντική πολιτική ανέλιξη του Προέδρου κ.λπ.) είτε εθνικών (προς εξυπηρέτηση των θέσεων της χώρας προέλευσης της Προεδρίας).

Η αμφισβήτηση λοιπόν της προαναφερθείσας παραδοχής αποτελεί την αφετηρία της εν λόγω εργασίας, η οποία διερευνά τρία βασικά ερωτήματα που

1. J. Tallberg, «The Agenda-Shaping Powers of the EU Council Presidency», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 10, 2003, σ. 6-13.

2. Βλ. T. Schelling, *The Strategy of Conflict*, Harvard University Press, Cambridge M.A. 1960· H. Raiffa, *The Art and Science of Negotiation*, Harvard University Press, Cambridge M.A. 1982· J. Bercovitch, *Social Conflicts and Third Parties: Strategies of Conflict Resolution*, Westview Press, Boulder 1984· D. Lax - J. Sebenius, *The Manager as Negotiator: Bargaining for Cooperation and Competitive Gain*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1986· O. Young, «Political Leadership and Regime Formation: On the Development of Institutions in International Society», *International Organization*, τόμ. 45, 1991, σ. 281-308.

3. Βλ., για παράδειγμα, J. Tallberg, *Leadership and Negotiation in the European Union*, Cambridge University Press, Cambridge 2006· S. Blavoukos - D. Bourantonis - P. Tsakonas, «Parameters of the Chairmanship's Effectiveness: The Case of the UN Security Council», *Hague Journal of Diplomacy*, τόμ. 1, 2006, σ. 143-170· J. Odell, «Chairing a WTO Negotiation», *Journal of International Economic Law*, τόμ. 8, 2005, σ. 425-448· O. Elgström (επιμ.), *European Union Council Presidencies: A Comparative Perspective*, Routledge, Λονδίνο 2003· D. Metcalf, «Leadership in European Union Negotiations: The Presidency of the Council», *International Negotiation*, τόμ. 3, 1998, σ. 413-434.

4. Η ουδετερότητα αναφέρεται σε δραστηριότητες που δεν έχουν κάποια επίδραση στη διανομή των αποτελεσμάτων της διαπραγμάτευσης μεταξύ των εμπλεκομένων. Η αμεροληψία αφορά την έλλειψη κάποιων ιδιαίτερων προτιμήσεων από τη μεριά της Προεδρίας προς όφελος κάποιου διαπραγματευόμενου εταίρου· βλ. O. Young, «Intermediaries: Additional Thoughts on Third Parties», *Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 16, 1972, σ. 56.

συνδέονται με την προσπάθεια αυτονόμησης της Προεδρίας. Πρώτον, ποιες είναι οι παράμετροι εκείνες που αυξάνουν τη δυνατότητα αυτονόμησης της; Δεύτερον, με ποιους τρόπους οι Προεδρίες υπερκερούν τους μηχανισμούς ελέγχου που έχουν τεθεί από τους εντολείς τους και διευρύνουν τα όρια δράσης τους; Τρίτον, ποια είναι εκείνα τα πολιτικά και θεσμικά περιβάλλοντα που ευνοούν περισσότερο την αυτονόμησή τους;

Στην επόμενη ενότητα παραθέτουμε το αναλυτικό πλαίσιο της εργασίας, αναπτύσσοντας διεξοδικά τις παραμέτρους εκείνες που ενισχύουν τη δυνατότητα της Προεδρίας να δράσει αυτόνομα. Στη συνέχεια, στο εμπειρικό μέρος της εργασίας, μελετούμε, στη βάση των παραμέτρων αυτών, τέσσερις περιπτώσεις διαπραγματεύσεων στις οποίες η Προεδρία ενήργησε αυτόνομα. Αυτές είναι η απόφαση της Προεδρίας της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ το 1974 σχετικά με την εκπροσώπηση της Νότιας Αφρικής, οι συνομιλίες στην πρώτη επιτροπή της Τρίτης Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας (UNCLOS III, 1973-82), οι διαπραγματεύσεις για τη μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας (Σχέδιο Rajali, 1997-98) και η απελευθέρωση του εμπορίου αγροτικών προϊόντων στην Επιτροπή Γεωργίας του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), την περίοδο 2002-03. Οι περιπτώσεις αυτές χαρακτηρίζονται από Προεδρίες με διακριτό παρεμβατικό ρόλο που έδρασαν με σχετική αυτονομία από τα εμπλεκόμενα μέρη. Μετά την παρουσίαση του εμπειρικού υλικού, συζητούμε διεξοδικά τον ρόλο των παραμέτρων εκείνων που ενίσχυσαν τη δυνατότητα αυτονόμησης της Προεδρίας στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Στην τελευταία ενότητα, παραθέτουμε τα πιο σημαντικά ευρήματα της εργασίας και αναδεικνύουμε σχετικά θέματα προς μελλοντική διερεύνηση.

2. ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ: ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Σύμφωνα με την ορθολογική θεσμική προσέγγιση [rational choice institutionalism], η δημιουργία θεσμών αποτελεί την απάντηση των κρατών στα προβλήματα συλλογικής δράσης που προκύπτουν αναπόφευκτα σε περίπλοκες πολυμερείς διαπραγματεύσεις.⁵ Με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων στον ε-

5. B. Koremenos - C. Lipson - D. Snidal, «The Rational Design of International Institutions», στο B. Koremenos - C. Lipson - D. Snidal (επιμ.), *The Rational Design of International Institutions*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, σ. 2.

ντολοδόχο θεσμό της Προεδρίας, τα διαπραγματευόμενα κράτη-εντολείς προσπαθούν να διασφαλίσουν τη συνοχή της διαδικασίας των διαπραγματεύσεων, να υπερβούν τα προβλήματα τα οποία δημιουργούνται από την ασύμμετρη πληροφόρηση σε πολιτικά και τεχνικά ζητήματα που ανακύπτουν και να καταστήσουν πιο εύκολη τη λήψη των σχετικών αποφάσεων.⁶ Ως εντολοδόχος, η Προεδρία καλείται να εκτελέσει τα καθήκοντα που της εκχωρούνται με τρόπο που προωθεί το συλλογικό όφελος και αυξάνει την πιθανότητα επιτυχούς έκβασης των διαπραγματεύσεων. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να διαχειριστεί την ατζέντα των διαπραγματεύσεων με ουδέτερο και αμερόληπτο τρόπο, ενεργώντας ως «ειλικρινής διαμεσολαβητής» [honest broker] κατά τη διαπραγματευτική διαδικασία και εκπροσωπώντας προς τα έξω τα διαπραγματευόμενα μέρη χωρίς προκαταλήψεις.

Η παροχή τέτοιων υπηρεσιών προϋποθέτει μια Προεδρία χωρίς δική της ατζέντα. Από τη στιγμή όμως που αυτή θεομοθετείται, προκύπτει ένας νέος «παίκτης» οι θέσεις και τα συμφέροντα του οποίου πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Έτσι, οι εντολοδόχοι-Πρόεδροι μπορεί να μετατραπούν σε δρώντες με δικές τους βλέψεις, επιδιώκοντας την επιτέλεση των λειτουργιών τους με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετήσουν πρωτίστως τα δικά τους συμφέροντα τα οποία μπορεί να βρίσκονται εγγύτερα σε κάποιο από τα διαπραγματευόμενα μέρη.⁷ Έτσι, ο θεσμός της Προεδρίας αποτελεί δυνητικά ένα «παράθυρο ευκαιρίας» για τη μετατόπιση της διαπραγματευτικής ατζέντας και τη διανομή των ωφελειών της διαπραγματεύσεως προς ίδιον όφελος του εντολοδόχου.⁸

Η προσπάθεια αυτονόμησης της Προεδρίας μπορεί να εκδηλωθεί με δύο τρόπους: είτε κατευθύνοντας τις διαπραγματεύσεις σε μία βέλτιστη κατά Pareto κατάληξη που απηχεί τις δικές της προτιμήσεις είτε υποβάλλοντας μια μη βέλτιστη λύση η οποία όμως μπορεί επίσης να ικανοποιεί τις δικές της προτεραιότητες. Στην πρώτη περίπτωση, η δράση της Προεδρίας έχει διανεμητικό αποτέλεσμα, προς όφελος της ίδιας και τυχόν άλλου διαπραγματευόμενου εταίρου με παρόμοιες προτιμήσεις, ενώ, στη δεύτερη, η δράση της επηρεάζει αρνητικά τη διαπραγματευτική διαδικασία στο σύνολό της, αποτυγ-

6. M. Thatcher - A. S. Sweet, «Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions», *West European Politics*, τόμ. 25, 2002.

7. Βλ. O. Young, «Political Leadership and Regime Formation: On the Development of Institutions in International Society», *ό.π.*, σ. 296· T. Schelling, *The Strategy of Conflict*, *ό.π.*, σ. 144.

8. J. Tallberg, *Leadership and Negotiation in the European Union*, *ό.π.*, σ. 31-33.

χάνοντας ουσιαστικά να εκμεταλλευτεί πλήρως την υπάρχουσα ζώνη πιθανής συμφωνίας [contract zone]. Σε κάθε περίπτωση, ο βαθμός αυτονόμησης της Προεδρίας μπορεί να επηρεάσει τόσο τη διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων επί ζημιά πάντοτε των συλλογικών εντολέων της. Αυτό είναι, όμως, το τίμημα που καλούνται να πληρώσουν οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να υπερβούν τα εμπόδια συλλογικής δράσης που υπάρχουν στις πολυμερείς διαπραγματεύσεις.

Η δυνατότητα αυτονόμησης της Προεδρίας συναρτάται με δύο ευρείες κατηγορίες παραμέτρων: η πρώτη συνδέεται με το *διαπραγματευτικό περιεχόμενο* και η δεύτερη με τα *οργανωσιακά χαρακτηριστικά* της (βλ. Πίνακα 1). Το διαπραγματευτικό περιεχόμενο αναφέρεται στη φύση του ζητήματος που αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης (ζήτημα στρατιωτικής, οικονομικής, ανθρωπιστικής, περιβαλλοντικής φύσης κ.λπ.) και ειδικότερα στην υψηλή ή χαμηλή σημασία του [issue salience] αλλά και στο πόσο αμφιλεγόμενο είναι (αν προκαλεί, δηλαδή, μεγάλη ή μικρή αντιπαλότητα ανάμεσα στα διαπραγματευόμενα μέρη) [issue controversy]. Η σημασία ενός ζητήματος αντανακλά την αξία που έχει αυτό για καθένα από τα διαπραγματευόμενα μέρη ανεξάρτητα από τη θεματική του ταξινόμηση. Όσο πιο σημαντικό θεωρείται ένα ζήτημα από τα κράτη-εντολείς, τόσο περισσότερο αυτά βρίσκονται σε εγρήγορση, ασκώντας σοβαρότερο έλεγχο στη δράση της Προεδρίας και, επομένως, τόσο λιγότερες δυνατότητες αυτονόμησης έχει αυτή.

Τη φύση του διαπραγματευόμενου ζητήματος αφορά άμεσα και η αντιπαλότητα που δημιουργεί το θέμα ανάμεσα στα διαπραγματευόμενα μέρη και ο βαθμός στον οποίο επιδέχεται συμβιβασμό ή όχι.⁹ Τρία κριτήρια μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον καθορισμό του κατά πόσον ένα ζήτημα μπορεί να οδηγηθεί σε συμβιβασμό ή όχι: πρώτον, ο βαθμός στον οποίο τα διαπραγματευόμενα μέρη μπορούν να διακρίνουν την ανάγκη να μετακινηθούν από το υπάρχον *status quo*· δεύτερον, η πιθανότητα να καταλήξουν οι διαπραγματεύσεις σε όρους συμφωνίας που εκλαμβάνονται ως ισότιμοι ή δίκαιοι από τα περισσότερα ή –ακόμα καλύτερα– από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη και, τρίτον, η ύπαρξη ορατών ικανοποιητικών λύσεων γύρω από τις οποίες θα πρέπει να επικεντρωθεί η διαπραγμάτευση.¹⁰ Ο βαθμός αντιπαλότητας εκφράζει την απόσταση που υπάρχει στις προτιμήσεις όχι μόνο ανάμεσα στους ίδιους

9. O. Young, «The Politics of International Regime Formation: Managing Natural Resources and the Environment», *International Organization*, τόμ. 43, 1989, σ. 366-371.

10. C. Smith, «Three Perspectives on Global Consensus Building: A Framework for Analysis», *International Journal of Organization Theory and Behavior*, τόμ. 5, 2002, σ. 124-126.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Παράμετροι αυτονομίας Προεδρίας

	ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΩΝ ΜΕ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ (+) αυξάνει η δυνατότητα αυτονομίας; (-) μειώνει τη δυνατότητα αυτονομίας
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗΣ	Βαθμός σπουδαιότητας Βαθμός ανυπαλότητας	Όσο αυξάνεται ο βαθμός σπουδαιότητας του θέματος για τα διαπραγματευόμενα μέρη, τόσο μειώνεται η δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (-) Αμφιλεγόμενη πρόβλεψη (+) (-)
ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ	Μεταξύ διαπραγματευτικών μερών-εντολέων Μεταξύ Προεδρίας και διαπραγματ. μερών-εντολέων Εντολή Μέσα παρέμβασης Ασυμμετρίες πληροφόρησης Κύρος και νομιμοποίηση	Όσο μεγαλύτερη η απόσταση μεταξύ Προεδρίας και διαπραγματευόμενων μερών τόσο μικρότερη η δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (-) Όσο μεγαλύτερη και/ή σαφής εντολή μειώνει τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (αρνητική συσχέτιση-) Ενρεία και/ή ασαφής εντολή αυξάνει τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (+) Όσο περισσότερο τα μέσα παρέμβασης, τόσο μεγαλύτερη η δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (+) Όσο μεγαλύτερη η ασυμμετρία πληροφόρησης μεταξύ Προεδρίας και διαπραγματευόμενων μερών τόσο μεγαλύτερη η δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (+) Προεδρίες νομιμοποιημένες και υψηλού κύρους έχουν πιο πολλές δυνατότητες αυτονομίας (+)
(Ρητοί) Περιορισμοί	Κανόνες λήψης αποφάσεων (πλειοψηφικοί - κανόνας ομοφωνίας) Μηχανισμοί Ελέγχου (επιβλεψη και κυρώσεις)	Πλειοψηφικοί κανόνες αυξάνουν τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (+) Κανόνες ομοφωνίας μειώνουν τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (-) Στενοί και αποτελεσματικοί μηχανισμοί ελέγχου μειώνουν τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (-) Αναποτελεσματικοί μηχανισμοί ελέγχου αυξάνουν τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας (+)

τους εντολείς αλλά και μεταξύ της Προεδρίας και των εντολέων της. Η μεγάλη απόκλιση προτιμήσεων μεταξύ των μερών είναι δυνατόν να της δώσει την ευκαιρία να μετατοπίσει τις διαπραγματεύσεις προς την κατεύθυνση που θα ικανοποιεί τις δικές της προτιμήσεις και ταυτόχρονα να εμποδίσει με αυτόν τον τρόπο την επιτυχή έκβασή τους. Από την άλλη πλευρά, όσο λιγότερη αντιπαλότητα υπάρχει σε ένα ζήτημα ανάμεσα στα διαπραγματευόμενα μέρη, τόσο λιγότερος είναι ο χώρος για ελιγμούς κατά τη διαπραγμάτευση και, επομένως, τόσο περισσότερο περιορίζεται η δυνατότητα αυτονόμησης της Προεδρίας. Άρα, δεν είναι εφικτή η ακριβής πρόβλεψη της επίπτωσης αυτής της παραμέτρου στη δυνατότητα αυτονόμησης της. Όσον αφορά, όμως, την απόσταση μεταξύ Προεδρίας-εντολέων, εμφανίζεται καθαρά μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ δυνατότητας αυτονόμησης και απόκλισης, δεδομένου ότι αν το επιθυμητό για την πρώτη διαπραγματευτικό αποτέλεσμα βρίσκεται μακριά από τις προτιμήσεις των εταίρων, εκείνη θα δυσκολευτεί πολύ να στρέψει τις διαπραγματεύσεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Η δεύτερη κατηγορία παραμέτρων περιλαμβάνει τα θεσμικά και πολιτικά, οργανωσιακά χαρακτηριστικά του θεσμού. Αυτά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις επιμέρους υποκατηγορίες που σχετίζονται με τον βαθμό ελέγχου που έχει η Προεδρία επί της διαδικασίας των διαπραγματεύσεων, τους διαθέσιμους πόρους και τους ρητούς περιορισμούς που επιβάλλονται στη δράση της.

Ως προς την πρώτη υποκατηγορία, όσο πιο μεγάλος ο βαθμός ελέγχου εκ μέρους της Προεδρίας των διαπραγματεύσεων, τόσο αυξάνονται οι δυνατότητες αυτονόμησης της. Η έκταση στην οποία η Προεδρία ασκεί έλεγχο επί της διαδικασίας εξαρτάται από το θεσμικό πλαίσιο δράσης της και ειδικότερα από την εντολή [mandate] που έχει λάβει και στα πλαίσια της οποίας καλείται να ενεργήσει καθώς επίσης και από τα μέσα παρέμβασης που έχει στη διάθεσή της. Η εντολή αυτή περιγράφει τα καθήκοντά της και θέτει τα όρια παρέμβασής της. Μια ευρεία ή ασαφής και αόριστη εντολή, που της δίνει μεγάλη ευχέρεια παρέμβασης, αυξάνει τη δυνατότητα αυτονόμησης της ενώ, αντίθετα, μια περιορισμένη και/ή λεπτομερής εντολή την περιορίζει σημαντικά. Τα μέσα παρέμβασης περιλαμβάνουν το προνόμιο σύνταξης προσχεδίων συμφωνίας, τη λήψη αποφάσεων για αμφισβητούμενα ζητήματα επί της διαδικασίας των διαπραγματεύσεων, τη σύνταξη και έκδοση επίσημων δημόσιων ανακοινώσεων αντιπροσωπεύοντας τα συμμετέχοντα διαπραγματευόμενα μέρη κ.λπ. Τα μέσα αυτά διατίθενται στην Προεδρία είτε με ρητή αναφορά στην εντολή που αυτή έχει λάβει ή στους (διαδικαστικούς) κανόνες λει-

τουργίας του πολυμερούς σώματος είτε σιωπηρά, σε περιπτώσεις που η Προεδρία θεωρεί ότι έχει την εξουσία να ενεργεί χρησιμοποιώντας κάποιο μέσο παρέμβασης. Ευρεία ευχέρεια χρήσης τέτοιων μέσων παρέμβασης από πλευράς της αυξάνει ουσιαστικά τη δυνατότητα αυτονόμησής της.

Όσον αφορά τη δεύτερη υποκατηγορία, υπάρχει μια θετική συσχέτιση των διαθέσιμων πόρων με τη δυνατότητα αυτονόμησης της Προεδρίας. Το πιο σημαντικό μέσο που αυτή διαθέτει είναι η προνομιακή και ασύμμετρη πρόσβαση στην πληροφόρηση, η οποία είτε δεν είναι διαθέσιμη στα διαπραγματευόμενα μέρη είτε τους είναι υπερβολικά δαπανηρή.¹¹ Μέσα από υπάρχοντες γραφειοκρατικούς μηχανισμούς (π.χ. Γραμματείες) και τις κατάλληλες διαδικαστικές πρωτοβουλίες (π.χ. εμπιστευτικές διμερείς συναντήσεις με τα εμπλεκόμενα μέρη) η Προεδρία λαμβάνει προνομιακή πληροφόρηση σχετικά με τις μη δημοσιοποιημένες προτιμήσεις των διαπραγματευόμενων εταίρων. Αυτήν την πληροφόρηση μπορεί να την αξιοποιήσει ουσιαστικά για την επακριβέστερη οριοθέτηση της υπάρχουσας ζώνης πιθανής συμφωνίας. Όσο μεγαλύτερη είναι η ασυμμετρία στην πληροφόρηση ανάμεσα στην Προεδρία και τα διαπραγματευόμενα μέρη-εντολείς, τόσο βελτιώνεται η θέση της πρώτης στις διαπραγματεύσεις.

Εκτός από τους πόρους που συνδέονται με την πληροφόρηση, η δυνατότητα αυτονόμησης της Προεδρίας σχετίζεται θετικά και με τη νομιμοποίηση [legitimacy] και το κύρος [authority] που αυτή απολαμβάνει.¹² Η νομιμοποίηση ενισχύει την πολιτική ισχύ της μεταξύ ορθολογικών πολιτικών δρώντων, βελτιώνει την πρόσβασή της σε κέντρα εξουσίας, αυξάνει την ικανότητά της να ασκεί διακυβέρνηση και τελικά διευρύνει την περίοδο της θητείας της.¹³ Το κύρος απηχεί τη σχέση ενός δρώντος και ενός θεσμού, όταν ο πρώτος θεωρεί τον συγκεκριμένο θεσμό νομιμοποιημένο και κατά συνέπεια συμμορφώνει τη συμπεριφορά του με τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του.¹⁴ Αν τα διαπραγματευόμενα μέρη θεωρούν την παρέμβαση της Προεδρίας νομιμοποιημένη και την ίδια ως μια έγκυρη πηγή δράσης, η δυ-

11. T. Moe - W. Howell, «The Presidential Power of Unilateral Action», *Journal of Law, Economics and Organization*, τόμ. 15, 1999, σ. 138.

12. J. Wall - A. Lynn, «Mediation: a Current Review», *Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 37, 1993, σ. 173.

13. F. Schimelfennig, «International Socialization in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment», *European Journal of International Relations*, τόμ. 6, 2000, σ. 117.

14. I. Hurd, *After Anarchy: Legitimacy and Power in the United Nations Security Council*, Princeton University Press, Princeton 2007, σ. 60-61.

νατότητα αυτονόμησής της αυξάνεται σημαντικά. Αντίθετα, η δυνατότητα αυτή μειώνεται εάν μερικά ή όλα τα διαπραγματευόμενα μέρη-εντολείς εκλαμβάνουν τις πρωτοβουλίες της ως μη νομιμοποιημένες. Μια τέτοια απώλεια νομιμοποίησης ή κύρους μπορεί να προκύψει από τη μεροληπτική στάση της Προεδρίας σε προηγούμενους διαπραγματευτικούς γύρους, από τις απόπειρές της να διευρύνει τα όρια της εντολής της ή να παρακάμψει τον έλεγχο των εντολέων, και/ή από αλλαγές στη δομή των διαπραγματεύσεων τέτοιες που να καταλήγουν στην υποβάθμιση του κύρους και του γοήτρου της. Ένας ακόμα παράγοντας που επηρεάζει τη νομιμοποίηση και το κύρος της Προεδρίας είναι ο τρόπος επιλογής των προσώπων που καλούνται να την ασκήσουν –όταν η επιλογή γίνεται με ομόφωνη απόφαση ή με απόφαση της συντριπτικής πλειοψηφίας η νομιμοποίηση και το κύρος της αυξάνονται.

Τέλος, η τρίτη υποκατηγορία περιλαμβάνει τους ρητούς θεσμικούς περιορισμούς που πηγάζουν από τους κανόνες λήψης αποφάσεων και τους μηχανισμούς ελέγχου τους οποίους χρησιμοποιούν τα διαπραγματευόμενα μέρη-εντολείς για να περιορίσουν την αυθαίρετη δράση της Προεδρίας. Σε γενικές γραμμές, οι εκτεταμένοι περιορισμοί περιστέλλουν τη δυνατότητα αυτονόμησής της. Πιο συγκεκριμένα, ως προς τους κανόνες λήψης αποφάσεων, πλειοψηφικοί κανόνες ευνοούν Προεδρίες με τάσεις αυτονόμησης επειδή τους επιτρέπουν να εξασφαλίσουν την απαιτούμενη υποστήριξη για τη δράση τους μέσα από τη διαδικασία αναδιανομής των κερδών της συμφωνίας. Αντίθετα, ο κανόνας της ομοφωνίας περιορίζει τη δράση τους αφού το δικαίωμα της αρνησικυρίας επιτρέπει σε κάθε εταίρο-εντολέα να μπλοκάρει τις προτάσεις τους.

Οι μηχανισμοί ελέγχου που θέτουν σε λειτουργία οι εντολείς αφορούν τον τρόπο διορισμού της Προεδρίας και λοιπές εποπτικές διαδικασίες.¹⁵ Όσο περισσότερο αποτελεσματικοί είναι αυτοί οι μηχανισμοί ελέγχου, τόσο περισσότερο αποθαρρύνεται εκείνη να δράσει προς ίδιον όφελος. Η λειτουργία αυτών των μηχανισμών εξαρτάται από τους ισχύοντες κανόνες λήψης αποφάσεων καθώς και τα θεσμικά χαρακτηριστικά του προεδρικού α-

15. Η φύση και η αυτοπρότητα των μηχανισμών ελέγχου είναι συνάρτηση του λόγου ανάθεσης αρμοδιοτήτων σε έναν εντολοδόχο. Αν στόχος είναι η επίτευξη συγκεκριμένων και προκαθορισμένων στόχων, τότε οι εντολείς συμφωνούν εκ των προτέρων για τα όρια δράσης του. Αν, όμως, υπάρχει σχετική αβεβαιότητα ή υπάρχουν ραγδαίες εξελίξεις που διαφοροποιούν συνεχώς τα δεδομένα, έλεγχοι εκ των υστέρων [ex post] αποτελούν πιο ενδεδειγμένα λύση (M. Thatcher - A.S. Sweet, «Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions», *ό.π.*, σ. 5).

ξιώματος. Για παράδειγμα, οι κανόνες λήψης αποφάσεων για τον διορισμό της Προεδρίας ή την απόδοση μορφής κατά αυτής είναι κρίσιμοι όσον αφορά την επιλογή (ή την εκλογή) του κατάλληλου υποψηφίου ή την καθαίρεση του προσώπου που ασκεί ήδη το αξίωμα. Η δυνατότητα ανανέωσης της θητείας αποτελεί ένα επιπλέον κίνητρο για την εκάστοτε Προεδρία, ώστε να λειτουργεί σύμφωνα με την εντολή που της έχει εκχωρηθεί. Αντίθετα, όταν δεν ισχύει κάτι τέτοιο ή σε περιπτώσεις κυλιόμενης Προεδρίας, όπου η άσκηση της αναλαμβάνεται συνήθως για σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, αυξάνεται η πιθανότητα εμφάνισης τάσεων αυτονόμησης.

3. ΠΡΟΕΔΡΙΕΣ ΜΕ ΤΑΣΕΙΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗΣ

α. Η Προεδρία Boutefflika στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ: το ζήτημα της Ν. Αφρικής (1974)

Εξαιτίας της πολιτικής φυλετικού διαχωρισμού (απαρτχάιντ), η συμμετοχή της Νότιας Αφρικής στον ΟΗΕ είχε προκαλέσει αρκετές εντάσεις στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού μέχρι όπου, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, διαμορφώθηκε ένα συγκεκριμένο *modus operandi* σύμφωνα με το οποίο η Γενική Συνέλευση απέρριπτε κάθε χρόνο τα διαπιστευτήρια των μελών της αντιπροσωπείας της Νότιας Αφρικής, επιτρέποντάς τους όμως να παρίστανται και να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της («μέθοδος Hambro»).¹⁶ Η αναστολή της ιδιότητας μέλους ή η αποπομπή από τον ΟΗΕ ενός κράτους απαιτεί απόφαση της Γενικής Συνέλευσης, έπειτα από πρόταση του Συμβουλίου Ασφαλείας (άρθρα 5 και 6 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ). Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όμως, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γαλλία και η Βρετανία δεν ήταν διαθεθειμένες να εγκρίνουν τέτοια απόφαση-πρόταση εναντίον της Νότιας Αφρικής στο Συμβούλιο Ασφαλείας.¹⁷

Η συγκεκριμένη πρακτική αμφισβητήθηκε το 1974 κατά τη διάρκεια της Προεδρίας του αλγερινού πρέσβη Boutefflika. Στην πρώτη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης υπό την προεδρία του, τον Σεπτέμβριο του 1974, ακο-

16. Από το όνομα του πρώην Προέδρου της Γενικής Συνέλευσης, πρέσβη Edward Hambro από τη Νορβηγία, ο οποίος διαπραγματεύτηκε το 1970 τον συγκεκριμένο τρόπο επίλυσης του αδιεξόδου εκπροσώπησης της Ν. Αφρικής.

17. D. Ciobanu, «Credentials of Delegations and Representation of Member States at the United Nations», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 25, 1976, σ. 352.

λουθήθηκε η τρέχουσα πρακτική σύμφωνα με τη «μέθοδο Hambro». Ως αποτέλεσμα, η διπλωματική αντιπροσωπεία της Νότιας Αφρικής έλαβε μέρος στις εργασίες της Γενικής Συνέλευσης ως συνήθως, παρά την απόρριψη των διαπιστευτηρίων της. Την ίδια χρονική περίοδο, η Γενική Συνέλευση υιοθέτησε ψήφισμα που καλούσε το Συμβούλιο Ασφαλείας να επανεξετάσει τη σχέση του ΟΗΕ με τη Νότια Αφρική, υπό το φως της συνεχιζόμενης παραβίασης των αρχών του Καταστατικού Χάρτη και της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων από τη συγκεκριμένη χώρα. Το Συμβούλιο Ασφαλείας εξέτασε το ζήτημα στις συνεδριάσεις του τον Οκτώβριο του 1974, χωρίς να λάβει οποιαδήποτε απόφαση, καθώς η Γαλλία, οι ΗΠΑ και η Βρετανία άσκησαν το δικαίωμα αρνησικυρίας στην πρόταση που κατέθεσαν αφρικανικές χώρες-μέλη του Κινήματος των Αδεσμεύτων για την αποπομπή της Νότιας Αφρικής από τον Οργανισμό. Μετά την απόρριψη της πρωτοβουλίας της Γενικής Συνέλευσης από το Συμβούλιο Ασφαλείας, ο Πρόεδρος Bouteflika, παρακινούμενος από τα αφρικανικά κράτη-μέλη του Κινήματος των Αδεσμεύτων, άλλαξε στάση. Στη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης τον Νοέμβριο του 1974 ερμήνευσε την προηγηθείσα απόρριψη των διαπιστευτηρίων της αντιπροσωπείας της Νότιας Αφρικής ως «...ισοδύναμη προς μια ρητή και κατηγορηματική δήλωση ότι η Γενική Συνέλευση αρνείται να επιτρέψει στην αντιπροσωπεία της Νότιας Αφρικής να συμμετέχει στις εργασίες της».¹⁸ Η απόφασή του αμφισβητήθηκε άμεσα από τις δυτικές χώρες αλλά έγινε τελικά δεκτή με 91 ψήφους υπέρ, 22 κατά και 10 αποχές.

Με την απόφαση αυτή, ο αλγερινός Πρόεδρος ερμήνευσε με διαφορετικό τρόπο τον Κανονισμό Λειτουργίας της Γενικής Συνέλευσης, διαφοροποιώντας τη θέση του από την επικρατούσα πρακτική προηγούμενων Προεδριών. Το ζήτημα των διαπιστευτηρίων σχετίζεται με το κατά πόσον οι αντιπροσωπείες έχουν την τυπική εξουσιοδότηση να εκπροσωπούν τις κυβερνήσεις και όχι με το αν η συγκεκριμένη κυβέρνηση του κράτους-μέλους εκπροσωπεί τον λαό της χώρας (άρθρο 27 του Κανονισμού). Από την άποψη αυτή, ο αλγερινός Πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης διατύπωσε μια πολιτική κρίση σχετικά με την κυβέρνηση της Νότιας Αφρικής, παραβιάζοντας τον Χάρτη του ΟΗΕ.¹⁹ Επέλεξε με τον τρόπο αυτό να «παίξει το παιχνίδι» σύμφωνα με

18. Βλ. UN Doc. A/PV. 2281, 12 Νοεμβρίου 1974, σ. 8-9.

19. Σύμφωνα με το Νομικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών, «...η συμμετοχή στις συνεδριάσεις της Γενικής Συνέλευσης είναι ξεκάθαρα ένα από τα σημαντικότερα δικαιώματα και προνόμια της ιδιότητας του κράτους-μέλους. Αναστολή του δικαιώματος αυτού, μέσω της απόρριψης των διαπιστευτηρίων, δεν θα ικανοποιούσε τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις και

τους κανόνες του Κινήματος των Αδεσμεύτων και όχι σύμφωνα με τις διατάξεις της Γενικής Συνέλευσης και του Χάρτη του ΟΗΕ.²⁰

Η στάση του Προέδρου Βουτεφλίκα συνάδει με τον πολιτικό ρόλο της Αλγερίας στο Κίνημα των Αδεσμεύτων. Κατέχοντας την Προεδρία του Κινήματος από το 1973 έως το 1976, η Αλγερία αναδείχθηκε ως μια από τις ηγέτιδες δυνάμεις του, παίζοντας καταλυτικό ρόλο στη μεταστροφή του από τη μετριοπάθεια στον ριζοσπαστισμό. Σε αλληπάλλινες διασκέψεις, ειδικότερα στη σύνοδο στο Αλγέρι το 1973, η Αλγερία ενίσχυσε τον δυναμισμό του Κινήματος των Αδεσμεύτων στις διεθνείς υποθέσεις και υπογράμμισε την ανάγκη για δραστικότερες και πιο αποτελεσματικές πολιτικές κατά της αποικιοκρατίας και του απαρτχάιντ στους διεθνείς θεσμούς.²¹ Η Προεδρία στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ παρείχε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να καταδειχθεί η ριζοσπαστικοποίηση του Κινήματος.

Το ζήτημα της Νότιας Αφρικής παρουσίαζε υψηλό βαθμό αντιπαλότητας μεταξύ των μελών του ΟΗΕ, όπως κατέδειξε η αντίδραση των Δυτικών μονίμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας στην πρόθεση της Γενικής Συνέλευσης να επιδιώξει την αναστολή της ιδιότητας μέλους ή, εναλλακτικά, την αποπομπή της Νότιας Αφρικής από τον Οργανισμό. Ήταν επίσης ζήτημα υψηλής σημασίας για το Κίνημα των Αδεσμεύτων που εκείνη τη δεδομένη χρονική συγκυρία επιζητούσε – με μοχλό την αριθμητική του δύναμη στον ΟΗΕ – να αποκτήσει περισσότερη πολιτική επιρροή στις διεθνείς υποθέσεις. Για το Κίνημα, το ζήτημα απέκτησε πρόσθετο ενδιαφέρον από τη στιγμή που το καθεστώς των φυλετικών διακρίσεων έτυχε της συστηματικής υποστήριξης των πιο ισχυρών Δυτικών κρατών στα όργανα του ΟΗΕ. Σε ένα τέτοιο διαπραγματευτικό περιβάλλον και λαμβάνοντας υπόψη τον επίμαχο και αμφιλεγόμενο χαρακτήρα του ζητήματος, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο για οποιαδήποτε Προεδρία να επιδιώξει την αποτελεσματική αυτονόμησή της. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι τη δεδομένη χρονική συγκυρία η Αλγερία αποτελούσε μία από τις

θα ήταν αντίθετη με τον Καταστατικό Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών». Βλ. σχετικά UN Doc. A/8160, 11 Νοεμβρίου 1970.

20. L. Gross, «On the Degradation of the Constitutional Environment of the United Nations», *American Journal of International Law*, τόμ. 77, 1983, σ. 571.

21. Στη Διάσκεψη στο Αλγέρι οι Αδέσμευτες χώρες υιοθέτησαν μια «Διακήρυξη για τον Αγώνα για Εθνική Απελευθέρωση», η οποία αφιερώνει αρκετές παραγράφους στην κατάσταση στη Ν. Αφρική. Για το κείμενο της Διακήρυξης, βλ. O. Jankowitsch - K. Sauvant (επιμ.), *The Third World Without Superpowers: The Collected Documents of the Non-Aligned Countries*, Oceana Publications, Νέα Υόρκη 1978, σ. 207-213.

ηγέτιδες δυνάμεις του Κινήματος των Αδεσμεύτων, υπεύθυνη εν πολλοίς για τη ριζοσπαστικοποίησή του, υπονόμωσε τη νομιμοποίηση και το κύρος της αλγερινής Προεδρίας στη Γενική Συνέλευση με αποτέλεσμα οι πρωτοβουλίες της να αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό στους κόλπους του Οργανισμού. Ωστόσο, το θεσμικό περιβάλλον και ιδιαίτερα ο πλειοψηφικός κανόνας που διέπει τη λήψη αποφάσεων στη Γενική Συνέλευση αυξάνει τις πιθανότητες επιτυχούς αυτονόμησης της Προεδρίας, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι, για παράδειγμα, στο Συμβούλιο Ασφαλείας. Η αλγερινή Προεδρία βασίστηκε στον πλειοψηφικό αυτό κανόνα λήψης αποφάσεων και στη συντριπτική αριθμητική υπεροχή των χωρών του Κινήματος των Αδεσμεύτων στη Γενική Συνέλευση προκειμένου να εμμένει στην αμφιλεγόμενη απόφασή της, η οποία αντανάκλασε τις προτιμήσεις τις δικές της και του Κινήματος.

β. Η Προεδρία στην πρώτη επιτροπή της Τρίτης Διεθνούς Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας (UNCLOS III) (1973-77)

Ο μεγαλύτερος όγκος εργασιών της Τρίτης Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας (UNCLOS III) έλαβε χώρα κυρίως στις επιτροπές εργασίας που συστήθηκαν με σκοπό την επιτάχυνση των διαπραγματεύσεων σε ζητήματα υψηλής σημασίας. Όπως και στην ολομέλεια, στις επιτροπές αυτές ίσχυε ο κανόνας της ομοφωνίας στη λήψη αποφάσεων. Στις Προεδρίες των επιτροπών δόθηκε η ρητή εξουσιοδότηση να προετοιμάζουν κατ' αποκλειστικότητα άτυπα διαπραγματευτικά κείμενα για τα ζητήματα με τα οποία ασχολούνταν κάθε μία.²² Τα κράτη-μέλη της Διάσκεψης είχαν ρητά προσδιορίσει ότι οι Προεδρίες, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, έπρεπε «...να ενεργούν ως ουδέτεροι και αμερόληπτοι συντάκτες [διαπραγματευτικών κειμένων] και ως νομιμοποιημένοι εντολοδόχοι για την αναζήτηση συμβιβαστικών λύσεων ανάμεσα στα διαπραγματευόμενα μέρη».²³

Παρά τη διαφανόμενη θετική έκβαση των διαπραγματεύσεων στις εργασίες της δεύτερης και τρίτης επιτροπής της Διάσκεψης, την περίοδο 1973-76, ελάχιστη πρόοδος είχε σημειωθεί το ίδιο διάστημα στις εργασίες της πρώτης επιτροπής η οποία ασχολούνταν με θέματα εκμετάλλευσης υποθαλάσσιων

22. B. Oxman, «The Third United Nations Conference on the Law of the Sea: The 1976 New York Sessions», *The American Journal of International Law*, τόμ. 71, 1977, σ. 248-249.

23. B. Buzan, «Negotiating by Consensus: Developments in Technique at the United Nations Conference on the Law of the Sea», *The American Journal of International Law*, τόμ. 75, 1981, σ. 335.

ορυκτών πόρων πέραν της εθνικής δικαιοδοσίας. Η εκμετάλλευση των πόρων αυτών έθιγε σημαντικά οικονομικά συμφέροντα δύο διαφορετικών ομάδων κρατών: των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, επικεφαλής των οποίων ήταν οι ΗΠΑ, και της «Ομάδας των 77» που περιελάμβανε πάνω από εκατό, περικλειστές [landlocked] και μη, αναπτυσσόμενες χώρες. Έχοντας θέσει με σαφήνεια και κατηγορηματικό τρόπο στο πλαίσιο του ΟΗΕ το αίτημά τους για μια Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη που θα μείωνε την απόσταση ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες χώρες, η «Ομάδα των 77» συνέδεσε τις διαπραγματεύσεις για το Δίκαιο της Θάλασσας με το αίτημά της για τη Νέα Τάξη.²⁴ Παρά τις διαμετρικά αντίθετες θέσεις τους, τα δύο κύρια αντιμαχόμενα μέρη έκαναν προσπάθειες να φτάσουν σε συμβιβαστική λύση στη βάση ενός κειμένου συμφωνίας που παρουσίασε η «ομάδα Evensen», στην οποία μετείχαν τα πιο σημαντικά από τα εμπλεκόμενα κράτη-μέλη.²⁵ Οι δύο πλευρές αποδέχτηκαν το κείμενο αυτό ως βάση για περαιτέρω διαπραγματεύσεις, δίνοντας την εντύπωση ότι επίκειται συμφωνία στα επιμέρους κρίσιμα ζητήματα εν όψει της συνόδου της Επιτροπής, τον Μάιο του 1977.²⁶

Παρόλα αυτά, οι εργασίες της συνόδου είχαν διαφορετική εξέλιξη. Ο Πρόεδρος της επιτροπής, πρέσβης Paul Engo από το Καμερούν, άφησε να ολοκληρωθούν οι εργασίες της συνόδου έπειτα από οκτώ εβδομάδες άκαρπων διαπραγματεύσεων χωρίς να παρουσιάσει ένα τελικό συμβιβαστικό κείμενο συμφωνίας. Αντ' αυτού, μετά το πέρας της συνόδου, διένειμε ένα κείμενο που παρέκλινε σε μεγάλο βαθμό από τη διαφαινόμενη συναινετική λύση. Τροποποιώντας ουσιώδεις διατάξεις του κειμένου της «ομάδας Evensen», το κείμενο της Προεδρίας υπονόμωσε την πρόοδο που είχε επιτευχθεί και έθεσε σε κίνδυνο το μέλλον ολόκληρης της Διάσκεψης, καθώς σημαντικά

24. Η «Ομάδα των 77» θεωρούσε ότι η εκμετάλλευση του υποθαλάσσιου ορυκτού πλούτου σε διεθνή ύδατα δεν θα έπρεπε να είναι δυνατή από οποιοδήποτε κράτος, αφού κάτι τέτοιο θα ευνοούσε τις χώρες που διέθεταν ήδη τη σχετική τεχνογνωσία, δηλαδή κυρίως τις αναπτυγμένες χώρες του Βορρά. Υποστήριζε τη δημιουργία μιας Διεθνούς Επιτροπής με τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων κρατών, στον έμμεσο έλεγχο της οποίας αποσκοπούσε μέσω της αριθμητικής πλειοψηφίας των μελών της. Αντίθετα, οι ανεπτυγμένες χώρες, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, προέκριναν ανοιχτή πρόσβαση για όλες τις χώρες και ένα διοικητικό μόνο ρόλο για τη Διεθνή Επιτροπή βλ. J. Swing, «The Law of the Sea», *Proceedings of the Academy of Political Science*, τόμ. 32, 1977, σ. 128-41.

25. Το κείμενο Evensen μπορεί να αναζητηθεί στο: *The Revised Single Negotiating Text*, UN Doc. A/CONF.62/WP.8/Rev.1 (6 Μαΐου 1976).

26. M. Leitner, «A Bad Treaty Returns. The Case of the Law of the Sea Treaty», *World Affairs*, τόμ. 160, 1998, σ. 137.

κράτη, όπως οι ΗΠΑ, εξέφρασαν αμφιβολίες ως προς τη συνέχιση των εργασιών της.²⁷ Η Προεδρία επικρίθηκε έντονα διότι εισήγαγε τις δικές της αλλαγές στο κείμενο που παρουσίασε, καθιστώντας το μη αποδεκτό για πολλά από τα διαπραγματευόμενα μέρη. Λαμβάνοντας υπόψη τις σημαντικές επιπτώσεις τέτοιων πρωτοβουλιών από την Προεδρία, τα κράτη-μέλη της Διάσκεψης τροποποίησαν τους κανόνες λειτουργίας των επιτροπών με σκοπό να περιορίσουν τις εξουσίες των Προέδρων, περιστελλόντας το αποκλειστικό δικαίωμά τους να προτείνουν τροποποιήσεις επί των διαπραγματευτικών κειμένων.²⁸ Από εκείνο το χρονικό σημείο και μετά, τη συλλογική ευθύνη για τη σύνταξη και υποβολή τροποποιημένων και αναθεωρημένων διαπραγματευτικών κειμένων θα είχε ομάδα αποτελούμενη από αξιωματούχους της Διάσκεψης και όχι μεμονωμένα άτομα.²⁹

Η πρωτοβουλία του Εηγο να ανατρέψει τον διαφαινόμενο συμβιβασμό υπαγορεύτηκε από ιδεολογικο-πολιτικούς παράγοντες σχετικούς με την αντιπαλότητα του αναπτυσσόμενου Νότου με τις χώρες του αναπτυγμένου Βορρά και τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτιζε το Καμερούν στην «Ομάδα των 77» και το Κίνημα των Αδεσμεύτων. Οι δύο αυτές ομάδες αναπτυσσόμενων κρατών είχαν στη σύνθεσή τους περίπου τα ίδια μέλη και συνεργάζονταν στενά μεταξύ τους για την ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών που θα προωθούσαν την ιδέα της εγκαθίδρυσης της Νέας Διεθνούς Οικονομικής Τάξης.³⁰ Η συνεργασία τους ήταν ιδιαίτερα αισθητή στο πρώτο στάδιο της Διάσκεψης (1973-1976), κατά τη διάρκεια του οποίου οι δύο ομάδες είχαν αποπειραθεί να χρησιμοποιήσουν το αίτημα για Νέα Τάξη ως διαπραγματευτικό εργαλείο πίεσης προκειμένου να αποσπάσουν τις μέγιστες δυνατές παραχω-

27. Για παράδειγμα, ο πρέσβης των ΗΠΑ, Elliot Richardson, ουσιάζει στην έκθεσή του προς τον Πρόεδρο των ΗΠΑ «...να αναθεωρήσει η κυβέρνηση το κατά πόσον μια συμφωνία αποδεκτή από όλα τα κράτη μπορεί να επιτευχθεί μέσα από το πλαίσιο διαπραγματεύσεων που έχει διαμορφωθεί μέχρι στιγμής [στη Διάσκεψη]» βλ. US Department of State, *Delegation Report of the Sixth Session of UNCLOS*, 23 Μαΐου-15 Ιουλίου 1977, σ. 6.

28. B. Buzan, «Negotiating by Consensus: Developments in Technique at the United Nations Conference on the Law of the Sea», *ό.π.*, σ. 337.

29. 10 UNCLOS III, Official Records 6, 8, UN Doc. A/CONF.62/62 (1978).

30. Στην 5η Διάσκεψη του Κινήματος των Αδεσμεύτων, τον Αύγουστο του 1976, τα κράτη-μέλη του Κινήματος «...τόνισαν τον πολύ εποικοδομητικό ρόλο της "Ομάδας των 77" στις διαπραγματεύσεις για την προώθηση των αιτημάτων των αναπτυσσόμενων χωρών και ιδιαίτερα για τη δημιουργία της Νέας Οικονομικής Τάξης Πραγμάτων» (όπως παρατίθεται στο O. Jankowitsch - K. Sauvant (επιμ.), *The Third World Without Superpowers: The Collected Documents of the Non-Aligned Countries*, *ό.π.*, σ. 303-305).

ρήσεις από τα αναπτυγμένα κράτη. Το Καμερούν συντάχθηκε με τα πιο αδιάλλακτα μέλη της «Ομάδας των 77» τα οποία, όμως, στην πορεία των διαπραγματεύσεων σταδιακά περιθωριοποιήθηκαν. Το κείμενο του Engho ήταν μία ύστατη προσπάθεια να οδηγηθούν οι διαπραγματεύσεις σε πόλωση και να επανέλθει στο προσκήνιο η «αδιάλλακτη» πλευρά της «Ομάδας των 77».

Εξαιτίας της μεγάλης απόκλισης των προτιμήσεων μεταξύ της Προεδρίας και των δύο διαπραγματευομένων μερών, η προσπάθεια αυτονόμησης της πρώτης ισοδυναμούσε με υπονόμευση της μέχρι τότε επιτευχθείσας πρόοδου. Στην προσπάθειά της, η Προεδρία στηρίχθηκε στο μονοπώλιο σύνταξης και υποβολής κειμένων προς διαπραγμάτευση. Ωστόσο, ως αποτέλεσμα της άκρως αμφιλεγόμενης πρωτοβουλίας που ανέλαβε, απώλεσε πλήρως τη νομιμοποίησή της και περιθωριοποιήθηκε. Από την άλλη μεριά, ο κανόνας της ομοφωνίας στη λήψη αποφάσεων εγγυόταν τη διασφάλιση των συμφερόντων των εντολέων. Μάλιστα, η αποτυχημένη απόπειρα αυτονόμησης της συγκεκριμένης Προεδρίας παρακίνησε τα κράτη-μέλη να επανεξετάσουν συνολικά τον ρόλο του θεσμού και τελικά να αποφασίσουν τον περιορισμό της εντολής του και την περιστολή του πεδίου παρέμβασής του.

γ. Η Διαρκής Ομάδα Εργασίας για τη μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας: η πρωτοβουλία του Προέδρου Rajali (1997)

Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, πολλά κράτη-μέλη του ΟΗΕ άρχισαν να αξιολογούν τη μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας του Οργανισμού, απαιτώντας τη διεύρυνση της σύνθεσης του με την αύξηση των μονίμων ή/και των μη μονίμων μελών του. Το βασικό επιχειρήμα τους ήταν ότι η σύνθεσή του δεν ήταν πλέον αντιπροσωπευτική των μελών του Οργανισμού που είχαν εν τω μεταξύ αυξηθεί σημαντικά, κυρίως μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, και ότι αυτή αντανάκλασε ακόμα τον συσχετισμό δυνάμεων και τον αριθμό των κρατών-μελών του 1945. Υπό την πίεση αυτή, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ σύστησε, το 1993, μια Διαρκή Ομάδα Εργασίας για να επιληφθεί του θέματος. Η συγκεκριμένη ομάδα ήταν ανοικτή σε όλα τα μέλη του ΟΗΕ που θα επιθυμούσαν να συμμετάσχουν και λειτουργήσε στη βάση της συναίνεσης. Από τη σύστασή της και έως το 1997 οι ευρείες συζητήσεις για τη μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας δεν είχαν κάποιο αποτέλεσμα, αναδεικνύοντας τη σοβαρή απόκλιση απόψεων μεταξύ των κρατών στο θέμα αυτό.³¹

31. B. Fassbender, «Pressure for Security Council Reform», στο D. Malone (επιμ.), *The UN*

Σύμφωνα με τον Κανονισμό Λειτουργίας της Γενικής Συνέλευσης (κάνοντας 35), η Προεδρία στο σώμα αυτό ή σε μια Ομάδα Εργασίας του ΟΗΕ συνεπάγεται τυπικό μόνον έλεγχο επί των συνεδριάσεων χωρίς θεομοθετημένο διαμεσολαβητικό ρόλο. Παρόλα αυτά, το 1997 ο τότε Πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης και της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας, πρέσβης Ismael Rajali από τη Μαλαισία, επιδίωξε περισσότερο ενεργό ρόλο στην αναζήτηση συμφωνίας κοντά στη γραμμή που υιοθετούσε η κυβέρνηση της χώρας του.³² Προώθησε μια μεταρρυθμιστική πρόταση-πλαίσιο, εστιάζοντας σε κάποια σημεία γύρω από τα οποία θα μπορούσαν να συγκλίνουν τα διαπραγματευόμενα κράτη. Μετά από εκτεταμένες διαβουλεύσεις με τα μέλη της Ομάδας Εργασίας,³³ παρουσίασε τον Μάρτιο του 1997 ένα συμβιβαστικό σχέδιο μεταρρύθμισης που θα υλοποιούνταν σε τρεις φάσεις.³⁴ Το «Σχέδιο Rajali» ήταν πρωτότυπο στο ότι δεν απαιτούσε την έγκριση των δύο τρίτων του συνόλου των μελών της Γενικής Συνέλευσης για τα δύο πρώτα στάδιά του. Για το πρώτο στάδιο, προέβλεπε ότι η Γενική Συνέλευση θα ενέκρινε τη διεύρυνση του Συμβουλίου Ασφαλείας με την προσθήκη πέντε νέων μονίμων μελών χωρίς δικαίωμα αρνησικυρίας και τεσσάρων νέων μη μονίμων μελών. Στο δεύτερο στάδιο, η Γενική Συνέλευση θα επέλεγε τα πέντε νέα μόνιμα μέλη ενώ στο τρίτο θα ενέκρινε απλά με απόφασή της τις τροποποιήσεις του Καταστατικού Χάρτη όπως θα είχαν επισυμβεί στα δύο προηγούμενα στάδια. Μόνον η απόφαση στο τρίτο στάδιο θα χρειαζόταν την έγκριση των δύο τρίτων του συνόλου των κρατών μελών, όπως ορίζει σαφώς στις τροποποιητικές διατάξεις του ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ (άρθρο 108). Παρακάμπτοντας το άρθρο αυτό για τα δύο πρώτα και πιο κρίσιμα στάδια, κατά τη διάρκεια των οποίων τα κράτη-μέλη θα συμφωνούσαν για τη μορφή της μεταρρύθμισης, η μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας θα ήταν περισσότερο από ποτέ εφικτή, καθώς θα χρειαζόταν (για τα δύο αυτά πρώτα στάδια) μόλις μια απλή πλειοψηφία ώστε να προλειανθεί το έδαφος για την

Security Council: From the Cold War to the 21st Century, Lynne Rienner, Boulder 2004, σ. 342-344.

32. Βλ. «Malaysia's Position on Security Council Reform», 3 Ιουλίου 1996, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.globalpolicy.org/security/reform/malaysia.htm> (επίσκεψη 10/11/08).

33. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, ο πρέσβης της Μαλαισίας είχε συναντήσεις με 165 από τα 185 μέλη του ΟΗΕ (*Indian Express*, 20 Ιουλίου 1997).

34. E. Luck, «Principal Organs», στο T. Weiss - S. Daws (επιμ.), *The Oxford Handbook on the United Nations*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 661-663.

πλήρη εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού σχεδίου.³⁵

Τα μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας επιδοκίμασαν τη σταδιακή προσέγγιση του σχεδίου και τη μέθοδο που είχε προταθεί από τον Rajali για την υλοποίησή του, καθώς είδαν σε αυτό μια ευκαιρία να διατηρήσουν το δικαίωμα του βέτο το οποίο κατείχαν κατ' αποκλειστικότητα. Το σχέδιο επικροτούσαν επίσης αρκετά ευρωπαϊκά κράτη καθώς και εκείνα που εποφθαλμιούσαν τις νέες μόνιμες θέσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας (Γερμανία, Ιαπωνία, Βραζιλία και Ινδία).³⁶ Αντιθέτως, το Κίνημα των Αδεσμεύτων το επέκρινε έντονα, θεωρώντας το ως προσπάθεια να εισέλθουν από την πίσω πόρτα στο Συμβούλιο Ασφαλείας οι πλέον ισχυροί διεκδικητές των πέντε νέων μόνιμων θέσεων, με την παράκαμψη των διαδικασιών και της ενισχυμένης πλειοψηφίας που απαιτεί το άρθρο 108. Έτσι, η συντριπτική πλειοψηφία των χωρών του Κινήματος των Αδεσμεύτων επέλεξε να μην ταυτιστεί με το συγκεκριμένο σχέδιο, παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις χώρες αυτές είχαν υιοθετήσει μεμονωμένα θετική στάση σε παρόμοιες προτάσεις μεταρρύθμισης σε προηγούμενους γύρους διαβουλεύσεων. Η απόφαση αυτή αντανάκλασε την ετερογένεια στους κόλπους του Κινήματος, καθώς και την πρόθεση να διαφυλαχθεί η ενότητα του. Το Σχέδιο Rajali προέβλεπε την προώθηση μερικών αναπτυσσόμενων χωρών σε μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας, επιφέροντας έτσι διχόνοια, σύγχυση και αναστάτωση στους κόλπους του Κινήματος των Αδεσμεύτων αναφορικά με τα κράτη που θα έπρεπε να καταλάβουν τις νέες μόνιμες θέσεις στο όργανο αυτό. Υπό την απειλή της διάσπασης του Κινήματος, οι χώρες-μέλη του θεώρησαν ότι η πρωτοβουλία Rajali έθετε σε σοβαρή δοκιμασία τη βιωσιμότητά του και ότι θα έπρεπε να απορριφθεί χάρη της συνοχής του.³⁷

Αρκετές από τις χώρες του Κινήματος των Αδεσμεύτων εξαπέλυσαν σκληρή επίθεση εναντίον του Προέδρου Rajali και του ρόλου του στις διαπραγματεύσεις. Παρουσιάζοντας το σχέδιο με την ιδιότητα του Προέδρου, ο Rajali υπονόησε ότι αυτό συνιστά τον κοινό τόπο των διαπραγματεύσεων και ότι

35. D. Bourantonis, *The History and Politics of the UN Security Council Reform*, Routledge, Λονδίνο 2005, σ. 74-77.

36. A. Penketh, «New Security Council Enlargement Plan Unveiled», *Agence France Presse*, 20 Μαρτίου 1997.

37. Οι υπουργοί Εξωτερικών των χωρών του Κινήματος των Αδεσμεύτων συναντήθηκαν δυο φορές, τον Απρίλιο και το Σεπτέμβριο του 1997, για να συζητήσουν το Σχέδιο Rajali, καταλήγοντας ότι το Κίνημα θα έπρεπε να κατευθύνεται από «την αναγκαιότητα διατήρησης της ενότητας και της αλληλεγγύης του επί του κρίσιμου αυτού ζητήματος»· βλ. D. Bourantonis, *The History and Politics of the UN Security Council Reform*, ό.π. σ. 77-79.

είχε τη «σιωπηρή» ή ρητή συγκατάθεση των μελών της Ομάδας Εργασίας. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ίσχυε, τουλάχιστον για τις χώρες του Κινήματος των Αδεσμεύτων, όπως αποδείχτηκε στην πράξη. Καθώς στον Πρόεδρο δεν είχε επισήμως ανατεθεί οποιαδήποτε εξουσία διαμεσολάβησης, ο πρέσβης της Μαλαισίας κατηγορήθηκε ότι καταχράστηκε του αξιώματός του παρουσιάζοντας εκείνο το σχέδιο μεταρρύθμισης το οποίο υπονόμει την περαιτέρω εξέλιξη των διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας.

Παρά την υποστήριξη –χαλαρή ή θερμή– των μονίμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας καθώς επίσης και των χωρών με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και την ισχυρότερη επιρροή υπέρ της μεταρρύθμισης (Γερμανία, Ιαπωνία, Ινδία κ.λπ.), το σχέδιο Rajali αποσύρθηκε εξαιτίας της αρνητικής στάσης των Αδεσμεύτων. Η Προεδρία της Ομάδας Εργασίας είχε πολύ περιορισμένη εντολή και περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης. Στην πορεία των διαβουλεύσεων, ξεπέρασε τα αυστηρά όρια δράσης που της είχαν τεθεί. Υπ' αυτές τις συνθήκες και δεδομένου του εξαιρετικά επίμαχου χαρακτήρα του ζητήματος της μεταρρύθμισης του Συμβουλίου Ασφαλείας, η προσπάθεια του Προέδρου Rajali να επηρεάσει την έκβαση των διαπραγματεύσεων προς μία κατεύθυνση που θα ικανοποιούσε τις δικές του προτιμήσεις δεν θα μπορούσε παρά να προκαλέσει την έντονη αντίδραση των χωρών του Κινήματος των Αδεσμεύτων. Επιπλέον, η λειτουργία της Ομάδας Εργασίας στη βάση της συναίνεσης καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολη την ευόδωση οποιασδήποτε πρωτοβουλίας της Προεδρίας. Αυτά τα γεγονότα οδήγησαν στην απόσυρση του σχεδίου Rajali, με την Προεδρία να χάνει τη νομιμοποίησή της και να κατηγορείται ότι υπερέβη την επίσημη και εγκεκριμένη εντολή που είχε λάβει από τους εντολείς της.

δ. Η Προεδρία Harbinson στην Επιτροπή Γεωργίας του ΠΟΕ (2002-03)

Οι διαπραγματεύσεις για τα αγροτικά προϊόντα στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ) άρχισαν στις αρχές του 2000 και συνεχίστηκαν με την υπουργική διάσκεψη στην Ντόχα, τον Νοέμβριο του 2001. Η Διακήρυξη της Ντόχα, που υπογράφηκε από 144 κράτη-μέλη του ΠΟΕ, συνιστούσε σαφή εντολή εντατικής διαπραγμάτευσης για την εγκαθίδρυση μακροπρόθεσμα ενός δίκαιου και απελευθερωμένου συστήματος εμπορίου μέσω ενός προγράμματος μεταρρυθμίσεων που στόχευαν στην εξάλειψη των περιορισμών και των στρεβλώσεων των αγορών αγροτικών προϊόντων σε παγκόσμια κλίμακα. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν η διαμόρφωση συγκεκριμέ-

νου χρονοδιαγράμματος εξέλιξης των διαπραγματεύσεων σε δύο φάσεις: μέχρι τις 31 Μαρτίου 2003 θα έπρεπε να υπάρξει συμφωνία για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων [modalities] που θα υλοποιούσαν τις προαναφερθείσες δεσμεύσεις και μέχρι την 1η Ιανουαρίου 2005 τα κράτη-μέλη έπρεπε να είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο των διαπραγματεύσεων. Η πρόοδος των διαπραγματεύσεων και το καταληκτικό κείμενο θα αξιολογούνταν στην υπουργική διάσκεψη των κρατών-μελών του ΠΟΕ στο Κανκούν στις 10-14 Σεπτεμβρίου 2003.

Οι διαπραγματεύσεις για το αγροτικό εμπόριο διεξήχθησαν αρχικά στο πλαίσιο της Επιτροπής Εμπορικών Διαπραγματεύσεων και, από το 2002, στην Επιτροπή Γεωργίας. Το Φεβρουάριο του 2002, το Γενικό Συμβούλιο του ΠΟΕ εξέλεξε ομόφωνα τους Προέδρους στις διάφορες Επιτροπές, μεταξύ άλλων τον Stuart Harbinson που ήταν μέχρι τότε επικεφαλής της αντιπροσωπείας του Χονγκ Κονγκ στον ΠΟΕ, ως Πρόεδρο στην Επιτροπή Γεωργίας. Παρότι δεν έγινε γνωστό ποια κράτη πρότειναν τον Harbinson για τη θέση αυτή, η υποψηφιότητά του συγκέντρωνε τις προτιμήσεις ισχυρών κρατών (ΗΠΑ, Ε.Ε., Ιαπωνία και Καναδάς), ενώ είχε και πρότερη εμπειρία δεδομένου ότι είχε ασκήσει με επιτυχία τα καθήκοντα του Προέδρου του Γενικού Συμβουλίου, συνεισφέροντας σημαντικά στην επιτυχή έκβαση της υπουργικής συνόδου της Ντόχα το 2001.³⁸ Επιπλέον, ως εκπρόσωπος του Χονγκ Κονγκ, παρουσίαζε το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι δεν είχε ιδιαίτερα συμφέροντα και προτιμήσεις στα θέματα της ατζέντας διαπραγμάτευσης.

Οι Προεδρίες στον ΠΟΕ έχουν περιορισμένη εξουσία,³⁹ όπως άλλωστε φαίνεται ξεκάθαρα από μια απλή ανάγνωση των Οδηγιών για τον Διορισμό Αξιωματούχων στον Οργανισμό.⁴⁰ Το κείμενο αυτό κωδικοποιεί με συνοπτικό τρόπο τα καθήκοντα των Προέδρων σε διάφορα όργανα και επιτροπές του ΠΟΕ, περιγράφοντας την εκλογή τους ως μια πρακτική ρουτίνας και καλώντας τους να είναι «ουδέτεροι και αντικειμενικοί» για να διευκολύνουν την επίτευξη συμφωνιών. Κατά την ερμηνεία αυτών των Οδηγιών, η Προεδρία δεν έχει την εξουσιοδότηση να προετοιμάζει και να υποβάλλει με δική της ευθύνη προπαρασκευαστικά κείμενα συμφωνιών προς διαπραγμάτευση παρά μόνο κείμενα που είτε έχουν τη συναίνεση των μερών ή, στην περίπτωση

38. A. Kwa, «US and EU's Pointman Harbinson appointed as Supachai's Chef de Cabinet in WTO», *Focus on the Global South*, 23 Ιουλίου 2002.

39. J. Odell, «Chairing a WTO Negotiation», *ό.π.*, σ. 429.

40. Guidelines for the Appointment of Officers to WTO Bodies, adopted by the General Council on 11 December 2002, στο WTO Doc. WT/L/510, 21 Ιανουαρίου 2003.

ση που δεν υπάρχει τέτοια συναίνεση, ένα κείμενο που θα περιορίζεται στην απλή καταγραφή των διαφορετικών θέσεων.

Παρά το γεγονός ότι ο Harbinson συγκάλυψε σε διαδοχικές συνεδρίες την Επιτροπή Γεωργίας το έτος 2002, οι βασικές διαφορές ανάμεσα στα μέρη όσον αφορά τα τρία κύρια θέματα διαπραγμάτευσης (προσβασιμότητα αγορών, εξαγωγικές επιδοτήσεις, εγχώρια υποστήριξη) δεν αμβλύθηκαν. Ο χρόνος που απέμενε μέχρι τις 31 Μαρτίου 2003 ήταν πλέον περιορισμένος σε σχέση πάντα με την έκταση και τη βαρύνουσα σημασία των υπό διαπραγμάτευση ζητημάτων. Το στενό χρονικό περιθώριο που απέμενε ώθησε τον Harbinson να πάρει την τολμηρή πρωτοβουλία να συντάξει και να υποβάλει, με προσωπική του ευθύνη,⁴¹ ένα ενιαίο κείμενο συμφωνίας με σκοπό αυτό να τεθεί προς συζήτηση και έγκριση στην υπουργική συνεδρίαση των χωρών του ΠΟΕ που θα λάμβανε χώρα στο Τόκιο στις 14-16 Φεβρουαρίου και στις επικείμενες συναντήσεις της Επιτροπής Γεωργίας που ο ίδιος συγκάλυψε για τις 24-28 Φεβρουαρίου 2003. Η πρωτοβουλία του Harbinson αποσκοπούσε στην παρακίνηση των διαπραγματευόμενων μερών να αναζητήσουν άμεσα τους απαραίτητους εκείνους συμβιβασμούς που θα επέτρεπαν την επίτευξη τελικής συμφωνίας εντός της προβλεπόμενης διορίας. Σχολιάζοντας τη δράση του, ο ίδιος ο Harbinson παρατήρησε ότι συνέταξε το κείμενο «...παρά τις δυσκολίες που οι συμμετέχοντες [στην Επιτροπή Γεωργίας] αντιμετώπιζαν στην προσπάθεια να γεφυρώσουν τις πολύ διαφορετικές διαπραγματευτικές θέσεις τους» και «...παρά το γεγονός ότι δεν έλαβε σημαντική καθοδήγηση από αυτούς».⁴²

Το κείμενο αυτό συνάντησε την άμεση αντίδραση βασικών εμπλεκόμενων μερών (όπως της Ιαπωνίας, της Ε.Ε., των ΗΠΑ και των 15 κρατών-μελών του Cairns Group που εξαγωγή αγροτικά προϊόντα) με μοναδική εξαίρεση μια ομάδα αναπτυσσόμενων κρατών (Ινδία, Νιγηρία, Κένυα). Πέρα από την κριτική στο περιεχόμενο του κειμένου, εξίσου έντονη ήταν και η κριτική προς το πρόσωπο του ίδιου του Harbinson. Κατηγορήθηκε ότι παρέκαμψε τη συνήθη πρακτική που ακολουθούσαν μέχρι τότε οι Πρόεδροι στον ΠΟΕ, σύμφωνα με την οποία, σε περιπτώσεις που η ομοφωνία δεν ήταν εφικτή για τη σύνταξη και υποβολή ενός ενιαίου κειμένου, ο Πρόεδρος έπρεπε να υποβάλλει ένα κείμενο στο οποίο θα συμπεριλαμβάνονταν όλες οι διαφορετικές απόψεις που είχαν εκφραστεί από τα διαπραγματευόμενα μέρη. Προς υπερά-

41. F. Jawara - A. Kwa, *Behind the Scenes at the WTO*, Zed Books, Λονδίνο 2004, σ. 226.

42. Βλ. *Bridges Weekly Trade News Digest*, 19 Φεβρουαρίου 2003, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.ictsd.org/weekly/03-02-19/story2.htm>.

σπισή του, ο Harbinson αναγνώρισε ότι η πρωτοβουλία του συνιστούσε υπέρβαση της επίσημης εντολής που είχε λάβει, αλλά επισήμανε τη δυσχερή θέση των Προέδρων στον ΠΟΕ που, ενώ πρέπει να εργαστούν για την αναζήτηση της ομοφωνίας, δεν διαθέτουν τα απαραίτητα μέσα προς τον σκοπό αυτόν.⁴³

4. ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ: ΠΟΤΕ, ΠΩΣ ΚΑΙ ΜΕ ΠΟΙΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ;

Ο Πίνακας 2 παρέχει μια επισκόπηση των τεσσάρων περιπτώσεων μελέτης στις οποίες οι Προεδρίες υπερέβησαν σε κάποιον βαθμό τη ρητή εντολή που τους είχε δοθεί επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων. Στο ζήτημα της εκπροσώπησης της Ν. Αφρικής στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, ο αλγερινός Πρόεδρος Bouteflika ανέτρεψε προηγούμενες προεδρικές αποφάσεις, εκφράζοντας τις θέσεις της χώρας του και του Κινήματος των Αδεσμεύτων. Ο Πρόεδρος Engo υπέβαλε προσχέδιο συμφωνίας που δεν αντανακλούσε την πραγματική κατάσταση παρά μόνο τις προτιμήσεις της χώρας του, παρακωλύοντας αντί να διευκολύνει την περαιτέρω πρόοδο των διαπραγματεύσεων. Ο Πρόεδρος Rajali δεν περιορίστηκε στην άσκηση ελέγχου επί της διαδικασίας των διαπραγματεύσεων αλλά δοκίμασε να διευρύνει τον ρόλο του, συνδιαμορφώνοντας την ατζέντα και ασκώντας ανεπιτυχώς διαμεσολάβηση σε μια προσπάθεια προώθησης εθνικών συμφερόντων στο πλαίσιο της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας. Τέλος, ο Πρόεδρος Harbinson της Επιτροπής Γεωργίας του ΠΟΕ, προερχόμενος από χώρα ουδέτερα διακείμενη στη διαπραγματευτική ατζέντα, προσπάθησε να εκβιάσει τη συμφωνία των εμπλεκόμενων μερών, συντάσσοντας ένα ενοποιημένο κείμενο συμφωνίας σε αντίθεση με την ισχύουσα πρακτική και την εντολή που είχε λάβει. Από τις τέσσερις περιπτώσεις, μονάχα η προσπάθεια αυτονομίας του Προέδρου Bouteflika στέφθηκε με επιτυχία.

Όσον αφορά το διαπραγματευτικό περιεχόμενο, και οι τέσσερις περιπτώσεις που αναλύσαμε πραγματεύονται ζητήματα υψηλής σημασίας, πολιτικής και οικονομικής φύσης (μεταρρύθμιση του Συμβουλίου Ασφαλείας, καθυστώσ «απαρτχάιντ», Νέα Οικονομική Τάξη Πραγμάτων, απελευθέρωση εμπορίου αγροτικών προϊόντων). Ο βαθμός αντιπαράθεσης διαφέρει τόσο α-

43. Βλ. *Bridges Weekly Trade News Digest*, τόμ. 7, αρ. 4, 6 Φεβρουαρίου 2003.

νάμεσα στους εντολείς όσο και ανάμεσα στην Προεδρία και τα διαπραγματευόμενα μέρη. Μεταξύ των εντολέων, τρεις υποθέσεις εμφανίζουν υψηλό βαθμό αντιπαράθεσης (Σχέδιο Rajali, εκπροσώπηση Ν. Αφρικής και Επιτροπή Γεωργίας του ΠΟΕ), ενώ στην πρώτη επιτροπή της Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας ένα δυνητικό κείμενο συμφωνίας είχε προκύψει ήδη από την Ομάδα Evensen, καταδεικνύοντας τη δυνατότητα συμφωνίας. Η απόκλιση των προτιμήσεων μεταξύ της Προεδρίας και των διαπραγματευόμενων μερών δίνει μια ανάμικτη εικόνα που οφείλεται στο γεγονός ότι την πρώτη ασκεί ένα κράτος που λαμβάνει το ίδιο μέρος στις διαπραγματεύσεις. Αυτό σημαίνει ότι δεν επιδιώκει ανεξάρτητες και ξεχωριστές δικές της προτιμήσεις (δηλαδή μη συνδεόμενες με οποιονδήποτε από τους εντολείς) αλλά συντάσσεται –όταν παίρνει θέση– με ένα ή περισσότερα διαπραγματευόμενα μέρη εναντίον άλλων. Από την άποψη αυτή, οι θέσεις της υποστηρίζονται από κάποιο υποσύνολο των εντολέων, γεγονός που επηρεάζει σαφώς τη δυνατότητα αυτονόμησής της, τα όρια δράσης της, τη διανεμτική επίπτωση των πρωτοβουλιών της και το κόστος παροχής των υπηρεσιών της στη συνολική διαπραγματευτική αποτελεσματικότητα. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, στην πολιτική στήριξη του Προέδρου Bouteflika από το Κίνημα των Αδεσμεύτων σε αντίθεση με την αποτυχία των Προεδριών της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας, της επιτροπής στη Διάσκεψη για το Δίκαιο της Θάλασσας και της Επιτροπής Γεωργίας στον ΠΟΕ να αποκτήσουν επαρκή στήριξη.

Από την ανάλυση των τεσσάρων περιπτώσεων διαφαίνεται ότι δεν προσαθούν όλες οι Προεδρίες να αυτονομηθούν προς εξυπηρέτηση εθνικών συμφερόντων. Είναι ίσως αναγκαίο να εξετάσουμε κατά περίπτωση την πρόθεσή τους να «σπάσουν» τα διαπραγματευτικά αδιέξοδα για ποικίλους προσωπικούς λόγους (αυξημένο κύρος και υστεροφημία, μελλοντική πολιτική καριέρα κ.λπ.). Επομένως, το να αξιολογήσουμε τις προσπάθειες αυτονόμησής τους αποκλειστικά βασιζόμενοι στη διανεμτική επίπτωση των συμφωνιών που επιτεύχθηκαν, ίσως μας αποπροσανατολίζει ενίοτε σχετικά με τα ακριβή κίνητρα που ενεργοποιούν κάθε φορά την Προεδρία. Στις περιπτώσεις που εξετάσαμε υπάρχουν αμυδρές τέτοιες ενδείξεις, λιγότερες στην ανάμιξη του Rajali και περισσότερες στην περίπτωση Harbinson, γεγονός που σημαίνει ότι δεν θα πρέπει αυτά τα κίνητρα να αποκλείονται *a priori* από την επιστημονική μελέτη και ανάλυση των Προεδριών.

Αναφορικά με τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά, οι τέσσερις περιπτώσεις μελέτης διαφέρουν ως προς το είδος της εντολής, τους διαθέσιμους πόρους και τους περιορισμούς. Περιορισμένες και σαφείς εντολές δεν αποθάρρυναν

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αυτόνομες Προεδρίες σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	
	Διαρκής Ομάδα Εργασίας για τη Μεταρρύθμιση του ΣΑ, Προεδρία Rajali (1997)	Εκπροσώπιση Νοτίου Αφρικής στη ΓΣ ΟΗΕ, Προεδρία Bouteflika (1974)
Βαθμός απο- δαικτίας	Υψηλός (μεταρρύθμιση ΣΑ)	Υψηλός (καθεστώς «απαρτχάιντ»-διεθνής πολιτικός ρόλος Κινήματος Αδεσμεύτων)
Βαθμός αντι- παλότητας	Μεταξύ Εντολέων	3/5 μελών ΣΑ και λοιπές Δυτικές χώρες εναντίον Κινήματος Αδεσμεύτων
	Μεταξύ Προεδρίας και Εντολέων	Μεγάλη απόσταση προτιμήσεων (με χώρες μη μέλη Κινήματος Αδεσμεύτων)
		Υψηλός (εμπόριο γεωργικών προϊόντων ιδιαίτερα ευαίσθητο)
		Σχετικά χαμηλός βαθμός (οιμφονία βάση κειμένου «ομάδας Evensen») αλλά και κράτη με αντίθετα συμπεριοντα
		Μεγάλη απόσταση (ριζοπασιστατικοποίηση Προεδρίας)
		Ανεπαρκής πληροφόρηση
		Ελλειψη προόδου διαπραγματεύσεων

Έλεγχος δικαστικής διαπραγμάτευσης	Εντολή Μέσα παρέμβασης	Περιορισμένη και ασφαφής Σύνταξη προσχεδίων συμφωνίας	Ευρεία και ασφαφής Σύνταξη προσχεδίων συμφωνίας	Περιορισμένη και ασφαφής Σύνταξη προσχεδίων συμφωνίας
Πόροι	Ασυμμετρικές πληροφόρησης	—	—	—
	Κύρος και νομιμοποίηση	Περιορισμένη (Προεδρία δεδωμένη εκπόσοπος ακραίων τάσεων στο Κίνημα Αδεομεύτων)	Περιορισμένα (Προεδρία συνδεμένη με ακραία μέλη της «Ομάδας των 77»)	Υψηλά (προηγούμενη επιτυχής θητεία υποστήριξη από ισχυρά κράτη· ουδέτερη χώρα προέλευσης)
(Ρητοί) Περιορισμοί	Κανόνες λήψης αποφάσεων Μηχανισμοί ελέγχου (επιβλεψη και κυρώσεις)	Συναίνεση	Συναίνεση	Συναίνεση
		Έλλειψη κυρώσεων και κινήτρων (κυλιόμενη Προεδρία, άρα απουσία επιλογής ανανέωσης θητείας)	Αντικατάσταση Προεδρίας και ενίσχυση μηχανισμών ελέγχου	Έλλειψη κυρώσεων και κινήτρων

τελικά την προσπάθεια αυτόνομης της Προεδρίας (για παράδειγμα στα πλαίσια της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας και της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ), αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να συσπειρώσουν εκείνα τα διαπραγματευόμενα μέρη που αντιτίθενται στις πρωτοβουλίες της (όπως στην περίπτωση της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας). Ως προς τα μέσα παρέμβασης, στις περιπτώσεις που εξετάσαμε οι Προεδρίες επιδίωξαν την αυτόνομή τους συντάσσοντας προσχέδια ή τελικά κείμενα συμφωνίας (όπως στην πρώτη επιτροπή της Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας, στη Διαρκή Ομάδα Εργασίας και στην Επιτροπή Γεωργίας) και λαμβάνοντας αποφάσεις για επίμαχα διαδικαστικά ζητήματα που όμως οριοθετούσαν τη διαπραγματευτική ατζέντα (όπως ο Bouteflika για το ζήτημα της Ν. Αφρικής). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις (με εξαίρεση τον Rajali), οι Προεδρίες απολάμβαναν το μονοπώλιο στη χρήση τέτοιων μέσων, γεγονός που αύξησε σημαντικά τη δυνατότητα αυτόνομής τους.

Μολονότι η πληροφόρηση αποτελεί από τους πιο σημαντικούς πόρους της Προεδρίας, στις τέσσερις περιπτώσεις που αναλύσαμε δεν εμφανίζεται ασυμμετρία πληροφόρησης σε μεγάλο βαθμό. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο λόγους: πρώτον, η ανταλλαγή του μεγαλύτερου όγκου πληροφοριών γίνεται ανεπίσημα και, δεύτερον, το μεγαλύτερο μέρος των διαπραγματεύσεων λαμβάνει χώρα «κεκλεισμένων των θυρών». Εκ των υστέρων είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε και να εκτιμήσουμε το ακριβές μέγεθος της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση καθώς και το πλεονέκτημα που η Προεδρία αντλεί από αυτή. Όμως, σποραδικές αναφορές (για παράδειγμα, οι επίσημες και ανεπίσημες επαφές του Rajali με τα μέλη της Διαρκούς Ομάδας Εργασίας) τονίζουν ότι αυτό είναι περισσότερο μεθοδολογικό παρά αναλυτικό πρόβλημα, το οποίο δεν μειώνει τη σπουδαιότητα των ασυμμετριών πληροφόρησης. Η σημασία της νομιμοποίησης και του κύρους της Προεδρίας είναι πιο διακριτή. Ο Harbinson είχε όλα τα εχέγγυα επιτυχίας, δεδομένης της προηγούμενης επιτυχούς θητείας του σε ανάλογη θέση, της ευμενούς στάσης των βασικών μερών απέναντι στο άτομό του και του γεγονότος ότι προερχόταν από χώρα ουδέτερα διακεείμενη απέναντι στη βασική ατζέντα διαπραγμάτευσης. Αντίθετα, η ταύτιση των Bouteflika και Engo με τα πιο αδιάλλακτα από τα διαπραγματευόμενα μέρη στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ και στην Πρώτη Επιτροπή της Τρίτης Διάσκεψης για το Δίκαιο της Θάλασσας αντίστοιχα υπονόμωσε τη θέση τους στις διαπραγματεύσεις.

Οι ρητοί περιορισμοί καθορίζουν τα περιθώρια δράσης της Προεδρίας,

ακυρώνοντας ή παρεμποδίζοντας τις προσπάθειες αυτονόμησής της. Στις περιπτώσεις που αναλύσαμε, ο σημαντικότερος περιορισμός πηγάζει από τους απαιτητικούς κανόνες λήψης αποφάσεων. Η προϋπόθεση της ομοφωνίας προασπίζει τα συμφέροντα των εντολών και περιορίζει τη δυνατότητα της Προεδρίας για αυτόνομη δράση (π.χ. στη Διαρκή Ομάδα Εργασίας με το «Σχέδιο Rajali» και στη Διάσκεψη για το Δίκαιο της Θάλασσας με το διαπραγματευτικό κείμενο του Προέδρου Engo), ενώ αντίθετα οι πλειοψηφικοί κανόνες λήψης αποφάσεων της παρέχουν περισσότερες ευκαιρίες προς αυτή την κατεύθυνση (π.χ. η απόφαση Bouteflika στη Γενική Συνέλευση επικυρώθηκε παρά την έντονη αντίδραση). Όσον αφορά τους μηχανισμούς ελέγχου, ex post ελεγκτική δράση προβλέπεται στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε με αντικατάσταση του προσώπου που ασκεί την Προεδρία (π.χ. αλλαγή των Harbinson και Engo) ή με τροποποίηση/περιορισμό της εντολής ώστε να περιοκεί το μονοπώλιο δράσης που αυτή διαθέτει (π.χ. στη Διάσκεψη για το Δίκαιο της Θάλασσας). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι δραστηριότητες της Προεδρίας δεν βρίσκονται σε όλες τις περιπτώσεις υπό τη διαρκή παρακολούθηση και αυστηρή επίβλεψη των εντολών, αν και οι αντιδράσεις των τελευταίων δεν βλέπουν πάντοτε το φως της δημοσιότητας (όπως στη Διαρκή Ομάδα Εργασίας και τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ). Πάντως, στις δύο περιπτώσεις κυλιόμενων Προεδριών με συγκεκριμένη χρονικά θητεία και περιορισμένο ορίζοντα δράσης (π.χ. Rajali στη Διαρκή Ομάδα Εργασίας και Bouteflika στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ), οι εντολές δεν διέθεταν ούτε το «μαστίγιο» (μηχανισμοί κυρώσεων-τιμωρίας) ούτε το «καρότο» (ευχέρεια ανανέωσης της θητείας) ώστε να ελέγξουν/περιορίσουν την επιδίωξη αυτονομίας.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι Προεδρίες θεσμοθετούνται για να δίνουν λειτουργικές λύσεις στα προβλήματα συλλογικής δράσης που ανακύπτουν σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις. Όμως, η προσφορά τέτοιων λύσεων έχει πολλές φορές κόστος για τα διαπραγματευόμενα μέρη. Προεδρίες με τάσεις αυτονόμησης είναι πιθανό να επιδιώξουν την ικανοποίηση ιδίων συμφερόντων, υπονομεύοντας ενδεχομένως την αποτελεσματική έκβαση των διαπραγματεύσεων. Το κόστος αυτό συναρτάται με δύο κατηγορίες παραμέτρων που αφορούν το διαπραγματευτικό περιεχόμενο και τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά του θεσμού. Συνειδητά δεν ασχοληθήκαμε στη μελέτη αυτή με παραμέτρους που σχετίζονται με

την προσωπικότητα και τα ιδιοσυγκρασιακά-ψυχολογικά χαρακτηριστικά των προσώπων που επιλέγονται για τον προεδρικό θώκο (π.χ. επικοινωνιακή ικανότητα, εξειδίκευση στο αντικείμενο διαπραγμάτευσης κ.λπ.), επειδή εστιάζουμε στη θεσμική διάσταση της Προεδρίας. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι οι προαναφερθείσες παράμετροι επηρεάζουν εξίσου την αποτελεσματικότητα αλλά και τη δυνατότητα αυτονομίας της. Εξετάσαμε τέσσερις περιπτώσεις προσπαθειών αυτονομίας, συνεισφέροντας αναλυτικά στη διερεύνηση των παραμέτρων επηρεασμού της αυτόνομης δράσης της Προεδρίας και εμπειρικά στην κατανόηση πολυμερών διαπραγματεύσεων υπό την αιγίδα διεθνών οργανισμών.

Από την ανάλυση των παραμέτρων προκύπτει ότι το ιδεώδες περιβάλλον αυτονομίας μιας Προεδρίας έχει τα εξής χαρακτηριστικά: ζητήματα ήσσονος σημασίας, όπου οι ατομικές προτιμήσεις της Προεδρίας βρίσκονται εντός της ζώνης πιθανής συμφωνίας· ευρεία και σχετικά ασαφής εντολή με εκτεταμένο και κατά προτίμηση μονοπωλιακό πεδίο δράσης· υψηλός βαθμός ασυμμετρίας στην πληροφόρηση, νομιμοποίησης και κύρους· πλειοψηφικοί κανόνες λήψης αποφάσεων και χαλαροί μηχανισμοί ελέγχου από τους εντολείς-διαπραγματευόμενα μέρη. Τα εμπειρικά δεδομένα οδηγούν σε τρεις επιπλέον σημαντικές επισημάνσεις: πρώτον, οι παράμετροι δεν αφορούν εξίσου όλα τα θεσμικά περιβάλλοντα και όλες τις περιπτώσεις αυτονομίας. Μια παράμετρος μπορεί να έχει τεράστια επίδραση στη δράση της Προεδρίας σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, ενώ σε κάποιο άλλο η ίδια παράμετρος να μην έχει την παραμικρή σχέση.

Δεύτερον, οι παράμετροι είναι αλληλένδετες, συγκροτούν ένα συνεκτικό σύνολο και η επίδραση κάθε μίας φιλτράρεται μέσα από τις άλλες. Για παράδειγμα, η σημασία ενός ζητήματος συσχετίζεται αρνητικά με τη δυνατότητα αυτονομίας της Προεδρίας, δεδομένου ότι όσο πιο σημαντικό θεωρείται αυτό από τα διαπραγματευόμενα μέρη τόσο εκείνα θα βρίσκονται σε μεγαλύτερη εγρήγορη για να αποτρέψουν ανεπιθύμητες ενέργειές της. Όμως, σε περιπτώσεις που ο βαθμός αντιπαράθεσης είναι χαμηλός και υπάρχει σχετική σύμπλευση ως προς τη διευθέτηση του ζητήματος, η Προεδρία μπορεί να βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση αυτονομίας ασχέτως της σημασίας του θέματος. Επιπροσθέτως, η προσπάθεια αυτονομίας της μπορεί να μην ευοδωθεί ακόμα και σε περιπτώσεις εκτεταμένων και ασαφών εντολών συνδυασμένων με πληθώρα μέσων επέμβασης, όταν βρει απέναντί της αυστηρούς κανόνες λήψης αποφάσεων. Η αυτονομία μιας Προεδρίας είναι δυνατή ακόμη και σε πολύ επίμαχα και μεγάλης οπουδαιότητας ζητήματα, αν οι κανόνες

λήψης αποφάσεων εξυπηρετούν την υπάρχουσα πλειοψηφία (και υπό την προϋπόθεση ότι οι προτιμήσεις της συγκλίνουν προς αυτές της πλειοψηφίας). Οι κανόνες λήψης αποφάσεων μπορεί να μην έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε ζητήματα χαμηλής σημασίας για τα διαπραγματευόμενα μέρη ή όταν δεν υπάρχει διάσταση απόψεων γύρω από ένα ζήτημα ανάμεσα στην Προεδρία και τους εντολείς. Περιορισμένες, αυστηρές και συγκεκριμένες εντολές δεν είναι αναγκαστικά απαγορευτικές για την εκδήλωση αυτονομίας της σε ζητήματα χαμηλής σημασίας ή σε λιγότερο επίμαχα ζητήματα.

Τρίτον, η ανάλυση θεωρεί ως δεδομένη την ύπαρξη σταθερών προτιμήσεων από τα διαπραγματευόμενα μέρη, σε απλά παίγνια διαπραγμάτευσης. Μια πιο δυναμική προσέγγιση (και πιο κοντά στις πραγματικές διαπραγματεύσεις) θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη και τυχόν αλλαγές στη δομή των διαπραγματεύσεων, με την έννοια α) του περιορισμού ή της επέκτασης της ζώνης πιθανής συμφωνίας λόγω διαφοροποίησης των θέσεων των διαπραγματευόμενων μερών, και β) των «παράλληλων» παιγνίων. Μια τέτοια αλλαγή στη διάρθρωση των διαπραγματεύσεων προφανώς επηρεάζει τη σημασία και τη βαρύτητα των παραμέτρων. Για παράδειγμα, ένα από τα διαπραγματευόμενα μέρη ίσως επιλέξει, παρά τις αντίθετες προτιμήσεις του, να συνταχθεί με τη θέση της Προεδρίας και να κρατήσει χαμηλούς τόνους σε ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα υψηλής σημασίας υπό διαπραγμάτευση, μην κάνοντας χρήση του περιοριστικού κανόνα λήψης αποφάσεων, εξαιτίας ενός περισσότερο κρίσιμου, σε εξέλιξη, παράλληλου «παιγνίου», όπου χρειάζεται τη συνδρομή της Προεδρίας ή των άλλων μερών. Σε μια τέτοια περίπτωση, το «άλλο παίγνιο» επισκιάζει πλήρως κάθε μία από τις διακριτές παραμέτρους και εμποδίζει τη σωστή αποτίμησή τους.

Οι παράμετροι που έγιναν αντικείμενο ανάλυσης σε αυτή τη μελέτη επηρεάζουν τη δυνατότητα αυτονομίας της εντολοδόχου Προεδρίας. Η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να επικεντρωθεί όχι μόνο στην τροποποίηση, τη βελτίωση και τον εμπλουτισμό της τυπολογίας και της εμπειρικής της επαλήθευσης σε διαφορετικά διεθνή θεσμικά και πολιτικά περιβάλλοντα, αλλά και στην περαιτέρω διερεύνηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των παραμέτρων αυτών, μελετώντας περισσότερο δυναμικές όψεις των πολυμερών διαπραγματεύσεων.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:
ΑΝΑΔΡΟΜΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ Ν.Δ., 1974-2007

Γιάννης Τσίρμπας*

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η συγκριτική αξιολόγηση της εξέλιξης του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ., από το 1974 μέχρι το 2007, με βάση τη θεωρία της επαγγελματοποίησης της πολιτικής και μία από τις βασικές ερευνητικές υποθέσεις που απορρέουν από αυτή, την υπόθεση περί σταδιακής σύγκλισης και ομοιογενοποίησης του πολιτικού λόγου των κομμάτων εξουσίας. Για τον σκοπό αυτόν εφαρμόζεται ένας πρωτότυπος πειραματικός σχεδιασμός αναδρομικής αξιολόγησης. Ο έλεγχος γίνεται στο επίπεδο της πρόσληψης του πολιτικού λόγου και έχει δύο πτυχές: αφορά τόσο την πιθανή ιδεολογική σύγκλιση στην πορεία του χρόνου από το 1974 έως το 2007, όσο και την πιθανή σύγχυση της κομματικής ταυτότητας του πολιτικού λόγου την ίδια περίοδο. Τα ερευνητικά αποτελέσματα επιβεβαιώνουν προκαταρκτικά την υπόθεση εργασίας, ιδίως στο επίπεδο της ταυτοδότησης, αποτυπώνοντας μια πορεία διαρκώς αυξανόμενης δυσκολίας των ερωτώμενων να διαχωρίσουν τον λόγο ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. κατά τη διερευνώμενη περίοδο. Ταυτόχρονα, ανιχνεύονται ενδιαφέρουσες εκλεκτικές συγγένειες του λόγου των δύο κομμάτων με τα υπόλοιπα κόμματα του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αναδεικνύεται, τέλος, η αξία της χρήσης πειραματικών μεθοδολογιών στον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εδώ και περίπου τρεις δεκαετίες, γίνεται λόγος για την «αμερικανοποίηση» ή την «επαγγελματοποίηση» ή και την «εμπορευματοποίηση»¹ της πολιτικής, ό-

* Ο Γιάννης Τσίρμπας είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επικοινωνίας και Ειδικός Επιστήμονας σε θέματα Κοινωνικής και Πολιτικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Το άρθρο αποτελεί μετεξέλιξη της εργασίας «Από την επικοινωνία της ιδεολογίας στην ιδεολογία της επικοινωνίας» που ανακοινώθηκε στις 4.12.2008 στο συνέδριο «Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική» του Κέντρου Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου.

1. Για τη θεωρία της επαγγελματοποίησης, τα βασικά χαρακτηριστικά και τις πιθανολογού-

ροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν ένα φαινόμενο το οποίο θεωρείται ότι αποκτά ολοένα μεγαλύτερο εύρος και σημασία, επηρεάζοντας τη διάδραση μεταξύ πολιτικών κομμάτων και εκλογικού σώματος, την παραγωγή πολιτικών ιδεών και προτάσεων πολιτικής, καθώς και γενικότερα την εξέλιξη και αναπαραγωγή του πολιτικού συστήματος και τη διαμόρφωση της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς. Ο όρος αναφέρεται ουσιαστικά στην ολοένα αυξανόμενη χρήση, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, εξειδικευμένων επαγγελματιών από τα πολιτικά κόμματα για μια σειρά από θέματα που μπορεί να αφορούν από τη διοικητική τους οργάνωση μέχρι την επικοινωνιακή τους πολιτική.

Κύριο χαρακτηριστικό του φαινομένου της επαγγελματοποίησης είναι κατ' αρχάς η κεντρική σημασία των ΜΜΕ και ειδικότερα της τηλεόρασης και η μετατόπιση της πολιτικής μάχης στα ραδιοτηλεοπτικά στούντιο. Στην επαγγελματοποίηση της πολιτικής αποδίδεται επίσης η μεταβαλλόμενη κομματική οργάνωση και διεκπεραίωση των εσωκομματικών διεργασιών που πλέον οργανώνονται και δομούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι συμβατές με αυτό που ονομάζεται «λογική των ΜΜΕ»,² με έμφαση δηλαδή στο θεαματικό, ψυχαγωγικό και ευσύνοπο χαρακτήρα τους. Οι «μυθικές» ή «μαγικές» διαστάσεις που προσλαμβάνουν στη δημόσια σφαίρα οι δημοσιευμένες έρευνες πρόθεσης ψήφου, πέραν της αναμφισβήτητης πρακτικής χρησιμότητας και αξίας τους τόσο για τα πολιτικά κόμματα όσο και τα ΜΜΕ, αλλά και η συνεχής πλέον χρήση τους από τα κομματικά επιτελεία για τη χάραξη στρατηγικής είναι κεντρικά στοιχεία της επαγγελματοποίησης, όπως εξάλλου και η αντιληπτή ως καίριας σημασίας πολιτική διαφήμιση. Ακόμα, δεν χρειάζεται να υπερτονίσει κανείς ως στοιχείο της επαγγελματοποίησης το ολοένα αυξανόμενο κόστος που έχει πλέον η πολιτική δράση και ιδιαίτερα οι προεκλογικές εκστρατείες ή τον σημαντικό κύκλο εργασιών που σημειώνεται σε μια διαρκώς αναπτυσσόμενη αγορά ιδιωτικών εταιρειών που κινούνται γύρω από την πολιτική.

μενες συνέπειές της, βλ. ενδεικτικά: J. Blumler - D. Kavanagh, «The Third Age in Political Communication: Influences and Features», *Political Communication*, τχ. 16, 1999, σ. 209-230· P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», *Political Communication*, τχ. 16, 1999, σ. 231-245· D. Kavanagh, *Election Campaigning. The New Marketing of Politics*, Blackwell, Οξφόρδη 1996· S. Papathanassopoulos - R. Negrine, «The Americanization of Politics», *Press/Politics*, τόμ. 1, τχ. 2, 1996, σ. 45-62.

2. D. McQuail, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφρ.-επιμ.: Σ. Παπαθανασόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 559.

Τα παραπάνω προφανώς δεν είναι χωρίς συνέπειες για την πολιτική διαδικασία. Η βασικότερη αυτών είναι η μερική υποκατάσταση των κομμάτων ως μηχανισμών πολιτικής αντιπροσώπευσης, παραγωγής πολιτικής αλλά και ως ιδεολογικών μηχανισμών. Η πολιτική λοιπόν θεωρείται ότι «νοθεύεται», με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται δυσανάλογα η *επικοινωνιακή* αξία προτάσεων και πολιτικών και να παραβλέπεται η ιδεολογική και πολιτική «ποιότητα» τους, σε μια διαδικασία που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυτό που θα ονομάζαμε *ιδεολογία της επικοινωνίας*, όπου τα πολιτικά προτάγματα και διακυβεύματα κρίνονται και προ-κρίνονται με βάση την επικοινωνιακή τους αξία και μόνον αυτή.

Πιο συγκεκριμένα, για κάθε πολιτικό κόμμα ξεχωριστά, ο στρατηγικός σχεδιασμός, οι πολιτικές προτάσεις, οι τακτικές κινήσεις δεν αποφασίζονται στα κομματικά συλλογικά όργανα, με συμμετοχή αμιγώς πολιτικού προσωπικού, αλλά ολοένα και συχνότερα σε γραφεία εταιρειών με τη συμμετοχή μικρού αριθμού κομματικών στελεχών ή, τουλάχιστον, στα κομματικά γραφεία με συμμετοχή αμειβόμενων επαγγελματιών συμβούλων. Σε ατομικό επίπεδο, είναι πλέον περισσότερο συμφέρον για τα κομματικά στελέχη να παρακάμπτουν την εσωτερική κομματική οργάνωση, δημοσιοποιώντας απευθείας τις απόψεις τους και χτίζοντας προσωπικά δίκτυα με τα ΜΜΕ, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ολοένα αυξανόμενη έμφαση στα πρόσωπα, εις βάρος των θεμάτων, η οποία αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της πολιτικής επικοινωνίας σήμερα.³ Παράλληλα, σε επίπεδο συνολικής εκφοράς πολιτικού λόγου, όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη μεταφορά από την αγορά και την εφαρμογή κανόνων του μάρκετινγκ, θεωρείται ότι οδηγούν στη σύγκλιση και ομογενοποίηση του πολιτικού λόγου και των προτεινόμενων πολιτικών επιλογών, μια που τα πολιτικά κόμματα στο νέο, επαγγελματοποιημένο περιβάλλον έχουν την τάση να «προσφέρουν τον εαυτό τους ως διαφορετικές εκδοχές του ίδιου προϊόντος».⁴ Είναι ακριβώς η πτυχή της σύγκλισης του πολιτικού λόγου που θα μας απασχολήσει κυρίως εδώ, και ιδιαίτερα του λόγου των αποκαλούμενων κομμάτων εξουσίας, του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ., τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο της διαδικασίας επαγγελματικοποίησης.⁵

3. Βλ. Μ. Edelman, *Η Κατασκευή του Πολιτικού Θεάματος*, πρόλ.-επιμ.: Ν. Δεμερτζής, Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σ. 99.

4. D. Nimmo -A. Felsberg, «Hidden Myths in Televisual Political Advertising», στο L. Kaid - D. Nimmo - K. Sanders (επιμ.), *New Perspectives on Political Advertising*, Southern Illinois University Press, Carbondale 1986, σ. 252.

5. Για ανάλυση του φαινομένου στον ελληνικό χώρο, βλ. ενδεικτικά: Γ. Πλειός, *Ο Λόγος*

Δεν υπονοείται βέβαια, σε καμία περίπτωση, πως μόνη η επαγγελματοποίηση ευθύνεται για τα ανωτέρω φαινόμενα. Υπάρχει μια σειρά από παράλληλες διαδικασίες απο-ευθυγράμμισης των ψηφοφόρων, χαλάρωσης των κομματικών ταυτίσεων ή άμβλυνσης των πολιτικών διαιρετικών τομών που επίσης συμβάλλουν. Στον ελληνικό χώρο, ως αφετηριακό σημείο της εντατικοποίησης της επαγγελματοποίησης της πολιτικής θεωρείται η εποχή της απορρύθμισης του ραδιοτηλεοπτικού τοπίου και ειδικά οι εκλογές του 1990 και η τότε προεκλογική εκστρατεία της Ν.Δ.,⁶ χωρίς βεβαίως να αγνοείται το γεγονός ότι οι όροι εμπορευματοποίησης της πολιτικής προκύπτουν ήδη από αρκετά νωρίτερα.⁷

Η υπόθεση της επαγγελματοποίησης στο επίπεδο της σύγκλισης του λόγου των δύο μεγάλων κομμάτων έχει εν πολλοίς επιβεβαιωθεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από έρευνες ανάλυσης περιεχομένου, ενώ αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο η άποψη περί απο-ιδεολογικοποίησης του πολιτικού τους λόγου.⁸ Ενώ, όμως, σε επίπεδο *εκπομπής* του πολιτικού λόγου το θέμα έχει διερευνηθεί αρκετά, είναι μάλλον αχαρτογράφητο στο επίπεδο της *πρόσληψής* του.

Είναι επομένως σημαντικό να ελέγξουμε την υπόθεση περί σύγκλισης και στο επίπεδο της πρόσληψης του πολιτικού λόγου και εν συνεχεία, αν αυτό είναι εφικτό, να ανιχνεύσουμε ποιο είναι το περιεχόμενο και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της σύγκλισης, δηλαδή *πόσο* και *πώς* μοιάζει ο πολιτικός λόγος των δύο μεγάλων κομμάτων.

της *Εικόνας, Ιδεολογία και Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001· Στ. Παπαθανασόπουλος, «Τηλεόραση και Εκλογές στην Ελλάδα τη Δεκαετία 1990-2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002· Μ. Χαρετάκης, «Η Πολιτική Διαφήμιση: Μια εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα*, ό.π., και Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

6. S. Parathanassopoulos, «Election Campaigning in the Television Age: The Case of Contemporary Greece», *Political Communication*, τχ. 17, 2000, σ. 53.

7. Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σ. 93.

8. Για τη σταδιακή μείωση της χρήσης της ιδεολογίας ως κεντρικού μέρους του κομματικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., βλ. Γ. Τσίρμπας, *Είκοσι Οκτώ Ημέρες: Εκλογές, Πολιτική Διαφήμιση & Ειδιοσεραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2007, κεφ. 4.

2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία που επιλέχθηκε για τον έλεγχο της παραπάνω υπόθεσης ήταν ο σχεδιασμός και η διεξαγωγή ενός πρωτότυπου πειράματος διότι η έμφαση της παρούσας μελέτης είναι στην πρόσληψη και όχι στην εκπομπή των μηνυμάτων. Εναλλακτικά (ή και συμπληρωματικά) θα μπορούσε να ακολουθηθεί η «συμβατική» σε αυτές τις περιπτώσεις μεθοδολογία της ανάλυσης περιεχομένου, δηλαδή η ποσοτικοποίηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών του κομματικού λόγου με συστηματικό τρόπο.⁹

Ός πείραμα στις κοινωνικές επιστήμες ορίζεται ο έλεγχος μιας υπόθεσης εργασίας σε απολύτως ελεγχόμενες συνθήκες από τον ερευνητή, σε αντιστοιχία με ό,τι ισχύει στις φυσικές επιστήμες. Βέβαια, τα πειράματα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, όπως και αυτό που αναλύεται εδώ, είναι ορθότερο να αποκαλούνται οιονεί πειράματα [quasi experiments] για τον λόγο ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων είναι αδύνατο για τον ερευνητή να ελέγξει όλες τις συνθήκες και τις παραμέτρους διεξαγωγής, ούτε μπορεί να επιτύχει την απόλυτη τυχαιότητα στην επιλογή των υποκειμένων του πειράματος, στοιχεία που αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή γνήσιων πειραμάτων [true experiments]. Συνεπώς, όταν εφεξής αναφερόμαστε στο πείραμα που διεξαγάγαμε, εννοούμε οιονεί πείραμα.¹⁰ Η ανάπτυξη των πειραματικών μεθόδων ακολούθησε την ανάπτυξη του διεπιστημονικού πεδίου της πολιτικής ψυχολογίας, και μεταφέρθηκε στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά. Η πλειοψηφία των πειραμάτων αυτών εντάσσεται στην ευρεία οικογένεια της έρευνας των επιδράσεων των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας [media effects research] και λει-

9. «Ανάλυση περιεχομένου είναι η συστηματική κατηγοριοποίηση επικοινωνιακού περιεχομένου σύμφωνα με ορισμένους κανόνες και η ανάλυση των σχέσεων που προκύπτουν με στατιστικές μεθόδους» βλ. D. Riffe - S. Lacy - F.G. Fico, *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*, LEA, New Jersey 1998, σ. 2. Για μια περισσότερο «κλασική» προσέγγιση της μεθοδολογίας ανάλυσης περιεχομένου, βλ. B. Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1952, και K. Krippendorff, *Content Analysis: An Introduction to its Methodology*, Sage, Beverly Hills CA 1980.

10. Για τα πειράματα και τα οιονεί πειράματα στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. T.D. Cook - D.T. Cambell, *Quasi-Experimentation: Design and Analysis Issues for Field Settings*, Rand McNally, Σικάγο 1979· K.M. McGraw, «Political Methodology: Research Design and Experimental Methods», στο R.E. Goodin - H.D. Klingemann (επιμ.), *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, και P.M. Sniderman - D.B. Grob, «Innovations in Experimental Design in Attitude Surveys», *Annual Review of Sociology*, τχ. 22, 1996, σ. 377-399.

τουργούν μέσω της ανίχνευσης των επιδράσεων συγκεκριμένων επικοινωνιακών ερεθισμάτων στους δέκτες τους.¹¹

Το πείραμα αναδρομικής αξιολόγησης που διεξαγάγαμε αποτελεί έναν πρωτότυπο¹² σχεδιασμό, εμπνευσμένο από μια σειρά διαφορετικών ερευνητικών πρακτικών στον χώρο της πολιτικής, της επικοινωνίας και της έρευνας αγοράς. Ειδικότερα, δανείζεται στοιχεία από τις ποιοτικές έρευνες προ-ελέγχου [pre-test] διαφημιστικών μηνυμάτων και συνθημάτων [slogans] πολιτικών κομμάτων και υποψηφίων (αλλά και επιχειρήσεων). Στη συγκεκριμένη ερευνητική πρακτική μία από τις συνθήκες ερωτήσεις την οποία καλούνται να απαντήσουν οι συμμετέχοντες σε ομάδες εστίασης [focus groups] ή σε εις βάθος συνεντεύξεις όταν αξιολογούν ένα μήνυμα, ένα τηλεοπτικό σποτ και ούτω καθεξής, είναι «σε ποιον ταιριάζει περισσότερο» ή «ποιος θα μπορούσε να το εκφέρει».

Η συγκεκριμένη ερώτηση προφανώς γίνεται για να διαπιστωθεί ο βαθμός συμβατότητας του μηνύματος που διερευνάται με τον υποψήφιο εκφορέα του, καθώς και η προοπτική του, η απήχησή του σε συγκεκριμένες κοινωνικοδημογραφικές κατηγορίες και κοινό-στόχο και η μελλοντική αποτελεσματικότητά του. Στο πείραμά μας τέθηκε μια αντίστοιχη ερώτηση, μόνο που ήταν αναδρομικού χαρακτήρα. Αφορούσε δηλαδή μηνύματα που είχαν ήδη μεταδοθεί από συγκεκριμένους πομπούς. Ακόμη, το συγκεκριμένο πείραμα έχει εμφανείς επιρροές από τα κλασικά πειράματα σχετικά με τις επιδράσεις των ΜΜΕ, όπου οι ερωτώμενοι-υποκείμενα εκτίθενται σε συγκεκριμένα επικοινωνιακά ερεθίσματα και στη συνέχεια καταγράφονται οι αντιδράσεις τους. Οι συμμετέχοντες στο πείραμά μας υποβλήθηκαν και αυτοί σε ένα ελεγχόμενο επικοινωνιακό ερέθισμα, δηλαδή σε συγκεκριμένα αποσπάσματα του επίσημου λόγου του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. από το 1974 μέχρι το 2007, από τα οποία είχε αφαιρεθεί κάθε στοιχείο κομματικής ταυτότητας ή χρονολογικής αναφοράς. Τέλος, το πείραμα που αναλύεται εδώ φέρει στοιχεία –σε επίπεδο μεταβλητών, διεξαγωγής, διεκπεραίωσης και επεξεργασίας των δεδο-

11. Για μερικές από τις πιο γνωστές πειραματικές έρευνες στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας, βλ. S. Ansolabehere - S. Iyengar, «Riding the Wave and Claiming Ownership Over Issues», *Public Opinion Quarterly*, τχ. 58, 1994, σ. 335-357· S. Ansolabehere - S. Iyengar - A. Simon - N. Valentino, «Does Attack Advertising Demobilize the Electorate?», *American Political Science Review*, τχ. 88, 1994, σ. 829-838, και S. Ansolabehere - S. Iyengar, *Going Negative: How Political Advertisements Shrink and Polarize the Electorate*, Free Press, Νέα Υόρκη 1996.

12. Δεν κατέστη δυνατή η εύρεση στη βιβλιογραφία κάποιου δημοσιευμένου πειραματικού σχεδιασμού με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του παρόντος.

μένων– και από κλασικές ποσοτικές έρευνες γνώμης, όπου οι ερωτώμενοι καλούνται να τοποθετήσουν κόμματα, πολιτικά πρόσωπα και τους εαυτούς τους σε κλίμακες (στην προκείμενη περίπτωση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά), ενώ καταγράφονται και συγκεκριμένα κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία σε δομημένο ερωτηματολόγιο. Υπό την έννοια αυτή το πείραμά μας μπορεί να χαρακτηριστεί *πολυμεθοδικό* ανεξάρτητα όμως από τη μέθοδο που ακολουθείται, η λογική της εξαγωγής συμπερασμάτων επιδιώκεται να είναι κοινή¹³ και διεπόμενη από συγκεκριμένες αρχές, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι η διαψευσιμότητα και η δημοσιότητα. Πάντως, το συγκεκριμένο πείραμα δεν είναι μια έρευνα πολιτικής επιτήδευσης [political sophistication research], παρόλο που εκ πρώτης όψεως μπορεί να παρερμηνευθεί ως τέτοια. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας δεν ενδιαφέρει αν και κατά πόσον οι ερωτώμενοι γνωρίζουν τις σωστές απαντήσεις. Αυτό που διερευνάται είναι *τι σημαίνουν* διαχρονικά τόσο οι σωστές όσο και οι λάθος απαντήσεις που δίνουν για τον πολιτικό λόγο των δύο κομμάτων εξουσίας και πώς αυτός προσλαμβάνεται.

Η έρευνα διεξήχθη με ερωτηματολόγιο αυτοσυμπλήρωσης σε φοιτητές πολιτικής επιστήμης και επικοινωνίας από πέντε πανεπιστημιακά τμήματα.¹⁴ Οι ερωτώμενοι, εκτός από βασικά δημογραφικά στοιχεία –δηλαδή φύλο, ηλικία, έτος σπουδών και πανεπιστημιακό τμήμα– αυτοτοποθετούνταν στη δεκάβαθμη κλίμακα Αριστερά-Δεξιά και στη συνέχεια καλούνταν να αντιστοιχίσουν πέντε αποσπάσματα επίσημου λόγου του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. από το 1974 μέχρι το 2007 με το πολιτικό κόμμα στο οποίο πίστευαν ότι θα μπορούσε να ανήκει το καθένα και να τοποθετήσουν άλλα πέντε αποσπάσματα στη δεκάβαθμη κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Κρίσιμο στοιχείο της πειραματικής διαδικασίας ήταν ότι οι ερωτώμενοι δεν γνώριζαν ότι επρόκειτο για αποσπάσματα μόνον της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ ούτε τη χρονική περίοδο στην οποία αυτά αναφέρονταν. Συνολικά χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις διαφορετικές εκδοχές του ερωτηματολογίου, προκειμένου να καλυφθούν τα 40 συνολικά αποσπάσματα που επιλέχθηκαν, να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή διασπορά και ταυτόχρονα να διατηρηθεί η διάρκεια της συμπλήρωσης του ερωτη-

13. G. King - R.O. Keohane - S. Verba, *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton University Press, Princeton 1994, σ. 3.

14. Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου, Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Πανεπιστημίου Αθηνών, Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου και Επικοινωνίας και ΜΜΕ Πανεπιστημίου Αθηνών.

ματολογίου σε λογικά όρια, καθώς η έρευνα διεξαγόταν κατά τη διάρκεια πανεπιστημιακών παραδόσεων.¹⁵

Κατόπιν ενδελεχούς αναζήτησης,¹⁶ επελέγησαν είκοσι αποσπάσματα από κάθε κόμμα, από το 1974 μέχρι το 2007, ισόρροπα κατανεμημένα χρονικά ανά δεκαετία. Όταν επομένως αναφερόμαστε στον λόγο ενός κόμματος για μια συγκεκριμένη δεκαετία, εννοούμε συνολικά πέντε διαφορετικά αποσπάσματα του λόγου αυτού, μέγεθος που κρίνεται ικανοποιητικό από την άποψη της εσωτερικής εγκυρότητας, τουλάχιστον σε πιλοτικό επίπεδο. Η επιλογή των αποσπασμάτων έγινε βάσει τεσσάρων αντικειμενικών κανόνων:

- να συγκροτούν αυτοτελή νοήματα –να μην είναι, δηλαδή, απομονωμένα από το κειμενικό τους περιβάλλον·
- να αποτελούν κεντρικά κομματικά κείμενα, δηλαδή κείμενα που φέρουν την υπογραφή είτε του κόμματος συνολικά είτε του αρχηγού·
- να μην περιέχουν προφανείς ιδεολογικούς ή άλλους όρους που θα πρόδιδαν την ταυτότητα του αντίστοιχου κόμματος, όπως «σοσιαλισμός», «φιλελευθερισμός», το όνομα του κόμματος κ.λπ.· και
- να μην περιέχουν εξειδικευμένα πραγματολογικά στοιχεία που επίσης θα μπορούσαν να προδώσουν την ταυτότητα του αποσπάσματος, όπως ημερομηνίες εκλογών ή εξειδικευμένες προτάσεις πολιτικής δυνητικά αναγνωρίσιμες.¹⁷

Τα αποσπάσματα που επελέγησαν καλύπτουν όλες τις μορφές δημόσιου κομματικού λόγου: ιδρυτικές διακηρύξεις, προεκλογικά προγράμματα, προγραμματικές δηλώσεις, ομιλίες, άρθρα και συνεντεύξεις αρχηγών, αποφάσεις συνεδρίων και συνδιασκέψεων.

Η έρευνα διεξήχθη το διάστημα 3-25 Νοεμβρίου 2008 και συγκεντρώθηκαν συνολικά 303 ερωτηματολόγια. Είναι προφανές ότι το συγκεκριμένο δείγμα φοιτητών αποτελεί ένα δείγμα ευχέρειας ή δείγμα «ευκολίας» [convenience

15. Ο γράφων οφείλει θερμές ευχαριστίες στους Β. Γεωργιάδου, Ν. Δεμερτζή, Π. Ζέρη, Σ. Σεφεριάδη, Δ. Σωτηρόπουλο και Μ. Τσατσάνη για την καλοσύνη τους να δεχτούν να φιλοξενίσουν την έρευνα στο πλαίσιο των πανεπιστημιακών τους παραδόσεων. Χωρίς τη συμβολή τους η ολοκλήρωσή της θα ήταν αδύνατη.

16. Ο γράφων ευχαριστεί τη Λ. Ρόρη για την παραχώρηση μέρους του αρχείου της για το ΠΑΣΟΚ, για τις δεκαετίες του 1970 και του 1980.

17. Να σημειωθεί ότι σε δύο αποσπάσματα της Ν.Δ., από τη δεκαετία του 1970, πραγματοποιήθηκε ήπια γλωσσική επιμέλεια, η οποία δεν επηρέασε το καθαυτό περιεχόμενό τους –πρόκειται για αποσπάσματα που ήταν απολύτως κατάλληλα να συμπεριληφθούν στην έρευνα με βάση τους αντικειμενικούς κανόνες επιλογής, αλλά ο λόγος τους μπορούσε να «δείξει» την εποχή και την κομματική τους προέλευση.

sampling].¹⁸ Δεν διεκδικεί δηλαδή, σε καμία περίπτωση, τον χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικότητας του γενικού πληθυσμού, αλλά ούτε καν ενός πληθυσμού έρευνας που θα μπορούσε να αποτελείται μόνο από τους φοιτητές των συγκεκριμένων πανεπιστημιακών τμημάτων. Ακόμη και για αυτό θα απαιτούνταν η εφαρμογή επιστημονικής δειγματοληψίας, κάτι που δεν συνέβη στην παρούσα περίπτωση για προφανείς πρακτικούς λόγους περιορισμένων υλικών και ανθρώπινων πόρων. Από την άποψη αυτή, η δυνατότητα για γενικεύσεις είναι εξαιρετικά περιορισμένη και τα αποτελέσματα που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια αφορούν, από επιστημολογική άποψη, τους *συγκεκριμένους* φοιτητές που μετείχαν στην έρευνα και μόνον αυτούς. Ο βασικός αυτός περιορισμός είναι ο λόγος για τον οποίο αποκαλούμε *πilotική* την έρευνά μας: δεν στοχεύει στην εξαγωγή γενικεύσεων για κάποιο πληθυσμό έρευνας, αλλά στην εξαγωγή ενδιάμεσων και ενδεικτικών συμπερασμάτων από μια καινούρια σκοπιά, τα οποία θα ελεγχθούν έναντι της ήδη σωρευμένης γνώσης για τα θέματα της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα και θα μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν, σε επίπεδο θεωρίας και κατάρτισης υποθέσεων εργασίας, ως βάση για μια μεταγενέστερη έρευνα ευρύτερης στοχοθεσίας. Τα δείγματα ευκαιρίας αποτελούν αναγκαστικά τη βέλτιστη προσέγγιση για έρευνες αυτού του είδους. Παράλληλα, στόχος της έρευνας ήταν και η πρακτική δοκιμασία της χρησιμότητας ενός νέου ερευνητικού σχεδιασμού, τόσο από καθαρά μεθοδολογική άποψη όσο και από την άποψη της εύστοχης χρήσης συγκεκριμένων μεταβλητών, αλλά και αποσπασμάτων λόγου των πολιτικών κομμάτων. Ο *pilotικός* χαρακτήρας του πειράματος αποτελεί λοιπόν το απαραίτητο πρίσμα μέσα από το οποίο πρέπει να αναγνωσθούν τα ερευνητικά αποτελέσματα που ακολουθούν.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ερευνητική υπόθεση –όπως αυτή προαναφέρθηκε– της επαγγελματοποίησης την οποία θα ελέγξουμε, προβλέπεται αυξανόμενη ομοιογενοποίηση και ιδεολογική σύγκλιση των δύο κομμάτων και συνεπώς αναμένεται, όσο κινούμαστε από τη δεκαετία του 1970 προς τη δεκαετία του 2000, αφενός να συγκλίνει η τοποθέτηση των αποσπασμάτων των δύο κομμάτων στη δεκάβαθμη κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς και, αφετέρου, η «ορθή» κομματική αντιστοίχιση των αποσπασμάτων, δηλαδή η επιτυχημένη απόδοσή τους σε ΠΑΣΟΚ ή Ν.Δ., να φθίνει.

18. Για τα δείγματα ευχέρειας, βλ. D.A. de Vaus, *Surveys in Social Research*, UCL Press, Λονδίνο 1996, σ. 78-79.

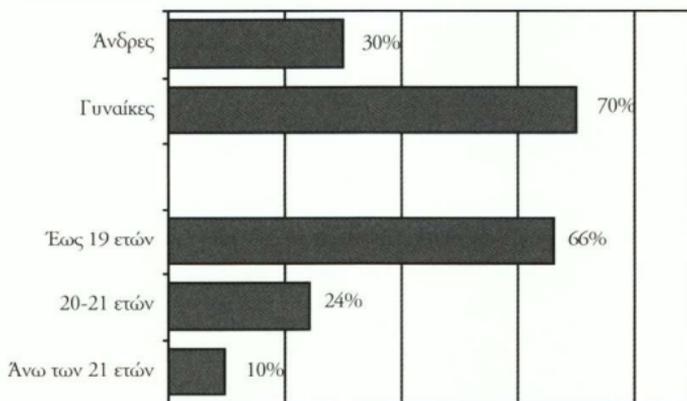
3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

α. Το προφίλ των ερωτώμενων

Παρότι δεν προκύπτει θέμα σύγκρισης του δείγματός μας με κάποιον πληθυσμό έρευνας προκειμένου να ελέγξουμε την αντιπροσωπευτικότητά του, είναι απαραίτητο να περιγράψουμε το προφίλ όσων μετείχαν στην έρευνα, βάσει κύριων δημογραφικών κατηγοριών. Σημειώνεται επίσης ότι για λόγους πολύ χαμηλών βάσεων αναφοράς σε επιμέρους κατηγορίες, τα αποτελέσματα παρουσιάζονται μόνο στο σύνολο των ερωτώμενων.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Προφίλ ερωτώμενων: φύλο-πλικία

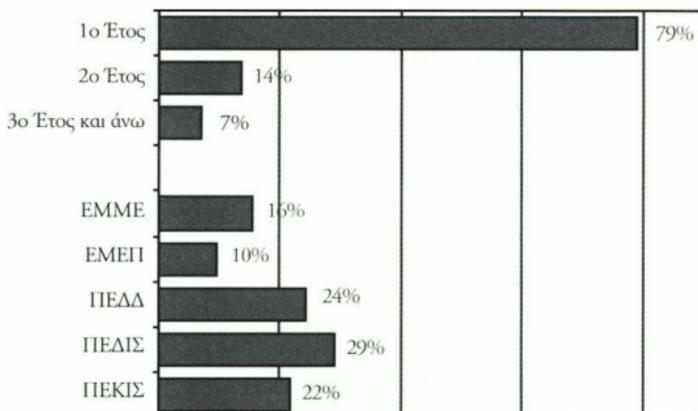

Αναφορικά με το δημογραφικό τους προφίλ, όπως καταγράφεται στα Γραφήματα 1 & 2, οι ερωτώμενοι είναι στην πλειοψηφία τους γυναίκες, ηλικίας έως 19 ετών και βρίσκονται στο πρώτο έτος των σπουδών τους. Το πανεπιστημιακό τμήμα με τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση είναι το ΠΕΔΙΣ του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (29%) και ακολουθεί το ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών (24%).

Σε επίπεδο πολιτικής αυτοτοποθέτησης, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων φοιτητών συνωστίζονται στις κεντρικές θέσεις 4, 5 και 6 (69%), ενώ στα άκρα της κλίμακας δεν τοποθετείται παρά ελάχιστος αριθμός (Γράφημα

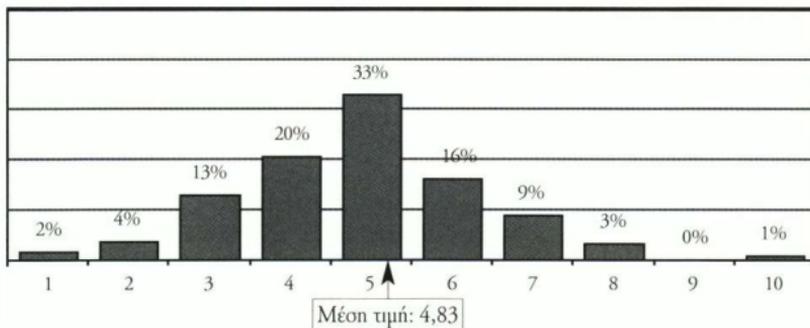
ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Προφίλ ερωτώμενων: έτος σπουδών-πανεπιστημιακό Τμήμα

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Προφίλ ερωτώμενων: πολιτική αυτοτοποθέτηση σε κλίμακα 1-10
Βάση: 283 άτομα που αυτοτοποθετήθηκαν

3). Η μέση τιμή της αυτοτοποθέτησης των συμμετεχόντων στο πείραμα είναι 4,83, όταν στο σύνολο της χώρας είναι 5,57.¹⁹ Συγκριτικά με το συνολικό εκλογικό σώμα λοιπόν, οι συμμετέχοντες στο πείραμα φοιτητές εκτός από νεότεροι αυτοτοποθετούνται και ελαφρώς αριστερότερα.

19. Metron Analysis, συνδρομητική έρευνα Metron Forum, Μάρτιος 2008.

β. Τοποθέτηση αποσπασμάτων στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά

Το πρώτο μέρος των κυρίως αποτελεσμάτων αφορά την τοποθέτηση των αποσπασμάτων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά (Πίνακας 1), όπου σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας μας αναμένουμε σταδιακή σύγκλιση της θέσης τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Τοποθέτηση αποσπασμάτων στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά
Μέση τιμή (1-10)*

	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ Ν.Δ.	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΠΑΣΟΚ	ΔΙΑΦΟΡΑ Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ
Δεκαετία του 1970	5,95	5,31	0,64
Δεκαετία του 1980	5,08	5,71	-0,63
Δεκαετία του 1990	5,07	5,82	-0,75
Δεκαετία του 2000	5,25	5,80	-0,55

Παρατηρούμε στον Πίνακα 1 ότι οι διαφορές δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλες και κινούνται εντός της περιοχής μιας μονάδας, μεταξύ δηλαδή του 5 και του 6, με τη δεξιότερη επίδοση της Ν.Δ. να βρίσκεται στη δεκαετία του 1970 (5,95), όπου βρίσκεται ταυτόχρονα και η αριστερότερη επίδοση του ΠΑΣΟΚ (5,31). Δεν σημειώνεται όμως τότε η μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ των δύο κομμάτων, αλλά στη δεκαετία του 1990, όταν η Ν.Δ. τερματίζει μια σταθερή αριστερόστροφη πορεία, σύμφωνα με την κατάταξη των αντίστοιχων αποσπασμάτων από τους ερωτώμενους, φτάνοντας στο 5,07, ενώ το ΠΑΣΟΚ διαγράφει μια σταθερά δεξιόστροφη μετακίνηση, με 5,71 τη δεκαετία του 1980 και 5,82 τη δεκαετία του 1990. Η δε μικρότερη διαφορά μεταξύ τους σημειώνεται το 2000, όταν τα αποσπάσματα της Ν.Δ. τοποθετούνται στο 5,25 και του ΠΑΣΟΚ στο 5,80.

Συνεπώς, δεν παρατηρείται κάποια σταδιακή, γραμμική πορεία σύγκλισης μέσα στον χρόνο, όπως προβλέπει η υπόθεση της επαγγελματοποίησης, αλλά τα δύο κόμματα βρίσκονται γενικά κοντά σε όλο το διερευνώμενο διάστημα, με τις καταγραφόμενες διαφορές να είναι μάλλον μικρές. Ακόμη, είναι ενδιαφέρον ότι μετά τη δεκαετία του 1970, για όλες τις υπόλοιπες δεκαετίες, τα αποσπάσματα δημόσιου πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ τοποθετούνται από τους ερωτώμενους δεξιότερα από τα αντίστοιχα αποσπάσματα της Ν.Δ. Η α-

ναντιστοιχία αυτή, σε σχέση με τη δημόσια εικόνα των δύο κομμάτων, αποτέλεσε ένα από τα λιγότερο αναμενόμενα ευρήματα της έρευνας και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Άρα, στο επίπεδο της πρόσληψης του πολιτικού λόγου των δύο κομμάτων και της τοποθέτησής του στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, η υπόθεση εργασίας περί σύγκλισης δεν επιβεβαιώνεται ξεκάθαρα. Η αντίληψη της απόστασης του λόγου των δύο κομμάτων είναι όντως μικρότερη τη δεκαετία του 2000 από ό,τι παλαιότερα, χωρίς όμως να ακολουθεί γραμμική πορεία στον χρόνο και χωρίς να καταγράφεται σε κάποια χρονική περίοδο ως σημαντικά αποκλίνουσα.

γ. Απόδοση ταυτότητας στα αποσπάσματα κομματικού λόγου

Στην έρευνά μας, ο βαθμός ορθής αντιστοίχισης των αποσπασμάτων με το πολιτικό κόμμα στο οποίο ανήκουν δεν χρησιμοποιείται ως δείκτης πολιτικής επιτήδευσης, όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει, αλλά ως δείκτης του βαθμού σύγκλισης του πολιτικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστό ορθής απόδοσης αποσπασμάτων λόγου σε Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ

	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ Ν.Δ.	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΠΑΣΟΚ
Δεκαετία του 1970	44%	11%
Δεκαετία του 1980	27%	17%
Δεκαετία του 1990	21%	34%
Δεκαετία του 2000	28%	35%

Παρατηρούμε στον Πίνακα 2 ότι τα αποσπάσματα της Ν.Δ. από τη δεκαετία του 1970 αποδίδονται ορθά σε αυτήν από το 44% των ερωτώμενων, με τις ορθές απαντήσεις για τα αποσπάσματα των υπόλοιπων δεκαετιών να βρίσκονται αρκετά χαμηλότερα, με ποσοστά από 21% έως 28%.

Αντίστοιχα, παρατηρούμε ότι η ορθή αντιστοίχιση των αποσπασμάτων του ΠΑΣΟΚ είναι χαμηλή για τις δύο πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης, με 11% και 17% των ερωτώμενων να αποδίδουν ορθά στο ΠΑΣΟΚ τα αποσπάσματα του δημόσιου λόγου του, ποσοστά που σχεδόν υπερδιπλασιάζονται για τις δύο επόμενες δεκαετίες, με το 35% περίπου των ερωτώμενων να

αποδίδει «τα του Κάισαρος τω Κάισαρι», δηλαδή τα αποσπάσματά του στο ΠΑΣΟΚ. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς για τη Ν.Δ. ότι το «παρελθόν» του πολιτικού της λόγου και ιδιαίτερα η δεκαετία του 1970 έχει σήμερα πιο καθαρή «νεοδημοκρατική» ταυτότητα από το παρόν του πολιτικού της λόγου, ενώ για το ΠΑΣΟΚ φαίνεται ότι ισχύει το αντίθετο. Στη συνολική αντίληψη των ερωτώμενων για τα πολιτικά πράγματα τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας, η οποία προφανώς αποτελεί και το γνωστικό εργαλείο που επιστρατεύουν για την ταυτοδότηση των κομματικών αποσπασμάτων, αναγνωρίζονται δύο μάλλον διακριτές ομαδοποιήσεις στα αποσπάσματα ΠΑΣΟΚ: εκείνη των δεκαετιών 1970 και 1980 και εκείνη των δεκαετιών 1990 και 2000.

Στο επίπεδο των λανθασμένων αντιστοιχίσεων, οι οποίες παρουσιάζουν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον, ελέγξαμε καταρχάς τη «σύγχυση» μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, πόσοι δηλαδή ερωτώμενοι θεωρούν τα αποσπάσματα της Ν.Δ. ως ανήκοντα στο ΠΑΣΟΚ και το αντίστροφο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστό λανθασμένης απόδοσης αποσπασμάτων ΠΑΣΟΚ στη Ν.Δ. και αντιστρόφως

	ΑΠΟΔΟΣΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗ Ν.Δ.	ΑΠΟΔΟΣΗ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ Ν.Δ. ΣΤΟ ΠΑΣΟΚ
Δεκαετία του 1970	9%	27%
Δεκαετία του 1980	27%	19%
Δεκαετία του 1990	43%	14%
Δεκαετία του 2000	23%	36%

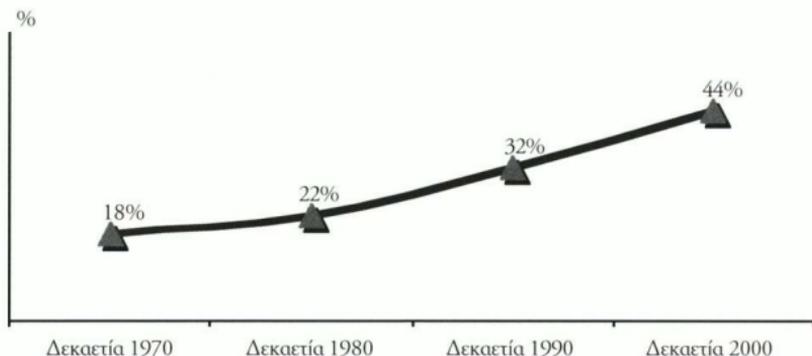
Συνδυάζοντας τις δύο προηγούμενες προσεγγίσεις καταλήγουμε σε έναν συνολικό «δείκτη σύγχυσης», ο οποίος παρουσιάζεται στο Γράφημα 4 και απεικονίζει τη συνολική λανθασμένη απόδοση αποσπασμάτων μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ ανά δεκαετία, δηλαδή το συνολικό ποσοστό των ερωτώμενων που αποδίδουν λανθασμένα αποσπάσματα της Ν.Δ. στο ΠΑΣΟΚ και το αντίθετο.

Η πορεία του δείκτη σύγχυσης αποτελεί την ισχυρότερη ένδειξη για το πόσο τείνουν να μοιάσουν τα δύο μεγάλα κόμματα σε επίπεδο κορυφαίου δημόσιου λόγου, εύρημα που ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την υπόθεση της επαγγελματοποίησης.

Από το 18% των ερωτώμενων για τα αποσπάσματα του 1974, ακολουθεί-

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

«Δείκτης σύγχυσης» διαχρονικά
(Συνολικό ποσοστό ερωτώμενων που αποδίδουν τα αποσπάσματα λόγου της Ν.Δ.
στο ΠΑΣΟΚ και αντιστρόφως)

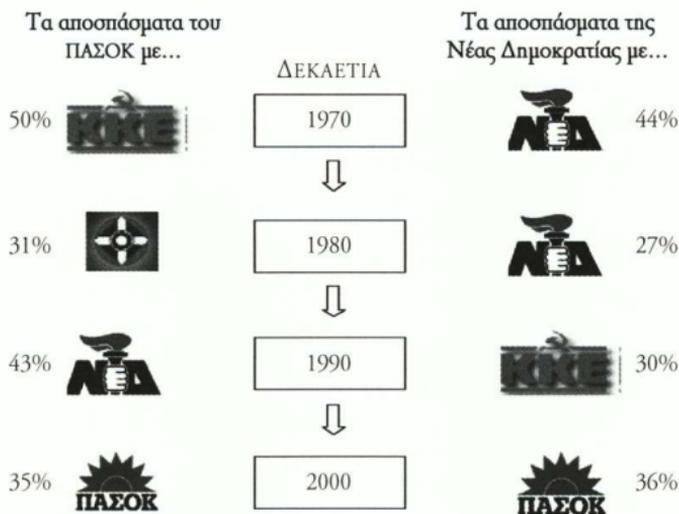
ται γραμμική αύξηση έως το 44% των ερωτώμενων οι οποίοι αντιστοιχίζουν λανθασμένα τα αποσπάσματα Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ του 2000, αποδίδοντάς τα αντίστροφα. Βέβαια, η ισχύς των αποτελεσμάτων μετριάζεται σε έναν βαθμό από το γεγονός ότι η «σύγχυση» δεν σημειώνει τα υψηλότερα ποσοστά της για τον λόγο του 2000 και στο επίπεδο κάθε κόμματος ξεχωριστά, αφού για τα αποσπάσματα του ΠΑΣΟΚ η σύγχυση είναι μεγαλύτερη τη δεκαετία του 1990. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το σαφώς πλειοψηφικό συνολικό ποσοστό σύγχυσης των αποσπασμάτων των δύο κομμάτων για τη δεκαετία του 2000, καθώς και η γραμμική αύξησή του μέχρι τότε, αποτελούν σοβαρές ενδείξεις περί της πορείας σύγκλισης του πολιτικού λόγου των δύο κομμάτων, όπως αυτός προσλαμβάνεται από τους συμμετέχοντες.

Τα ανωτέρω ευρήματα αναδεικνύουν την ανάγκη μεγαλύτερης εμβάθυνσης στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καταγραφόμενης σύγχυσης. Στο Σχεδιάγραμμα 1 παρουσιάζεται η διάρθρωση της σύγχυσης αυτής, αναφορικά με το κόμμα με το οποίο πλειοψηφικά αντιστοιχίζονται τα αποσπάσματα λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. σε κάθε δεκαετία. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα «χάρτη εξέλιξης» του δημόσιου λόγου των δύο κομμάτων, από το 1974 μέχρι το 2007, σύμφωνα πάντα με την αντίληψη των ερωτώμενων της έρευνας κατά το διάστημα διεξαγωγής της.

Το 50% των ερωτώμενων, λοιπόν, θεωρεί ότι τα αποσπάσματα του ΠΑΣΟΚ

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

«Χάρτης» διαχρονικής εξέλιξης και εκλεκτικών συγγενειών κομματικού λόγου

της δεκαετίας του 1970 ανήκουν στο ΚΚΕ, συμπέρασμα το οποίο βρίσκεται σε συμφωνία με ευρήματα και αναλύσεις που διαθέτουμε για εκείνη την περίοδο σχετικά με τον έντονα αριστερόστροφο λόγο του ΠΑΣΟΚ.²⁰ Ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της ζωής του, αμέσως μετά το τέλος της δικτατορίας, το ΠΑΣΟΚ προσλαμβάνεται ως το αριστερότερο κόμμα του κοινοπολιτευτικού συστήματος.²¹ Από την άλλη μεριά, όπως έχουμε ήδη αναφέρει (Πίνακας 2), η πλειοψηφία των ερωτώμενων αποδίδει σωστά τα αποσπάσματά της στη Ν.Δ. (44%) για την ίδια δεκαετία. Επιβεβαιώνεται δηλαδή ότι η ταυτότητα του λόγου της Ν.Δ. της δεκαετίας του 1970 αντέχει στον χρόνο, μια που ο λόγος

20. Βλ. Χ. Λυριντζής, «Το Μεταβαλλόμενο Κομματικό Σύστημα: Σταθερή Δημοκρατία, Αμφισβητούμενος «Εκουγχρονισμός»», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η Πρόκληση του Εκουγχρονισμού*, εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2006, σ. 46.

21. Σε αναλύσεις που έχει πραγματοποιήσει ο γράφων στη βάση δεδομένων του Party Manifestos Project του ECPR, κατόπιν ευγενικής παραχώρησης του Ian Budge, το ΠΑΣΟΚ κατατάσσεται αριστερότερα και του ΚΚΕ κατά τις εκλογές του 1974, για να ομαλοποιηθεί σταδιακά η θέση του προς το Κέντρο έως τις εκλογές του 1981. Βλ. Y. Tzirbas, «Does Dictatorship Produce an Ideological Reaction at the Party Level? The Cases of Spain, Portugal and Greece», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, University of Essex, 2000.

της γίνεται και σήμερα αντιληπτός ως «Ν.Δ.» από ένα σώμα ερωτώμενων που δεν έχουν ίδια αντίληψη εκείνης της εποχής.

Για τη δεκαετία του 1980, η δεξιοστροφή τοποθέτηση των αποσπασμάτων του ΠΑΣΟΚ που καταγράφηκε στον Πίνακα 1 αποτυπώνεται στο γεγονός ότι η πλειοψηφία των ερωτώμενων (31%) θεωρεί ότι τα αποσπάσματά του από εκείνη τη δεκαετία ανήκουν στο ΛΑΟΣ. Πρόκειται για εύρημα που συνάδει με τις κυριάρχες αναλύσεις για τη δεκαετία του 1980, οι οποίες αποδίδουν στη ρητορική αλλά και στην τακτική του ΠΑΣΟΚ στοιχεία αντιδυτικά και λαϊκιστικά, στο πλαίσιο ενός ριζοσπαστικού πατριωτισμού.²² Πρόκειται για χαρακτηριστικά από τα οποία εμφορείται κατά την τρέχουσα δεκαετία ο λόγος του ΛΑΟΣ.²³ Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, τα αποσπάσματα της Ν.Δ. της αποδίδονται ορθά σε ποσοστό 27% για τη δεκαετία του 1980, με τη συγκεκριμένη δεκαετία να προξενεί τη μεγαλύτερη σύγχυση στους ερωτώμενους ως προς την ταυτότητα του λόγου της (Πίνακες 2 & 3).

Η δεκαετία του 1990, η δεκαετία δηλαδή της αρχής και του τέλους του νεοφιλελευθερισμού, της πτώσης του Τείχους, της λαϊκής δεξιάς, της «ειρηνικής επανάστασης» του Μιλτιάδη Έβερτ, του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία και των απαρχών του εκουγχρονισμού του Κώστα Σημίτη, φαίνεται πως είναι η δεκαετία του 1970 αντεστραμμένη. Πρόκειται και πάλι για κυριαρχία των ταυτοτήτων Ν.Δ. και ΚΚΕ, μόνο που είναι το ΠΑΣΟΚ που γίνεται αυτή τη φορά αντιληπτό ως «Ν.Δ.» από την πλειοψηφία των ερωτώμενων (43%), ενώ η Ν.Δ. «παρεξηγείται» για ΚΚΕ (30%), αντανakλώντας και την αριστερόστροφη πορεία του λόγου της που καταγράφηκε σε προηγούμενο σημείο (Πίνακας 1).

22. Για τον λαϊκισμό στον λόγο του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, βλ. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η Έννοια και οι Πρακτικές», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 56-60. Για το πατριωτικό/εθνικό στοιχείο στον λόγο του ΠΑΣΟΚ την ίδια περίοδο, βλ. Α. Πανταζόπουλος, «Για το Λαό και το Έθνος». *Η Στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001. Για μια συνολική θεώρηση της φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, βλ. Τ. Παπάς, *Το Χαρismaticό Κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

23. Για τη φυσιογνωμία του ΛΑΟΣ, βλ. ενδεικτικά: Γ. Κουκουράκης, «Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ) και ο Χώρος της Άκρας Δεξιάς στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα», στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 128-140. Α. Πανταζόπουλος, «Ο Λαϊκισμός της Δεξιάς. Το Φαινόμενο της Αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις Ευρωεκλογές», στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, ό.π., σ. 141-163. και Β. Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την Άκρα Δεξιά. Η Εκλογική Επιλογή του ΛΑΟΣ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, 2000, σ. 243-256.

Τα ευρήματα είναι εξίσου ενδιαφέροντα για τα αποσπάσματα του λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. για τη μόνη δεκαετία που οι ερωτώμενοι έχουν προσωπικό βίωμα. Για τη δεκαετία του 2000 λοιπόν, τόσο ο λόγος του ΠΑΣΟΚ όσο και αυτός της Ν.Δ. θεωρούνται από την πλειοψηφία των ερωτώμενων ως ΠΑΣΟΚ (35% και 36% αντίστοιχα, όπως ήδη έχει παρουσιαστεί στους Πίνακες 2 και 3). Από το τελευταίο αυτό στοιχείο συνάγεται καταρχάς το συμπέρασμα περί της ισχυρότερης πολιτικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ, το οποίο φαίνεται ότι στη συνείδηση των ερωτώμενων ταυτοδοτεί κυριαρχικά τον λόγο εξουσίας της δεκαετίας του 2000, της μόνης δεκαετίας στην έρευνά μας που ένα μόνο κόμμα επικρατεί στην αντίληψη των ερωτώμενων ως σημείο αναφοράς του πολιτικού λόγου. Ακόμη, αξίζει να τονιστεί η «προσαρμοστικότητα» της Ν.Δ., η οποία αξιολογείται ως συγκλίνουσα προς το ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο πολιτικού λόγου και είναι εν μέσω αυτής της κίνησης που διάγει τελικά την πιο επιτυχημένη εκλογικά δεκαετία της –πιο επιτυχημένη και από τις, με περισσότερα «ειδικά» χαρακτηριστικά, περιόδους της δεκαετίας του 1970 ή του τέλους της δεκαετίας του 1980– με δύο συνεχόμενες νίκες σε βουλευτικές εκλογές και μία νίκη σε ευρωεκλογές. Η δεκαετία του 2000 δηλαδή, γίνεται αντιληπτή στο πεδίο του κεντρικού κομματικού λόγου ως ένας ανταγωνισμός μεταξύ δύο διαφορετικών «ΠΑΣΟΚ», από τα οποία το πιο επιτυχημένο αποδείχθηκε τελικά η Ν.Δ. Με άλλα λόγια, στην αντίληψη των ερωτώμενων, το ΠΑΣΟΚ ταυτοδοτούσε τον πολιτικό λόγο μιας εποχής που τις εκλογές τις κέρδιζε η Ν.Δ.

Το Σχεδιάγραμμα 1 και ο χάρτης διαχρονικής εξέλιξης του πολιτικού λόγου ή ο χάρτης εκλεκτικών συγγενειών, δεν παρέχουν πληροφορίες μόνο για τα κόμματα των οποίων τα αποσπάσματα διερευνήθηκαν, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. Τοποθετούν και τα υπόλοιπα κόμματα σε ένα είδος επικοινωνιακού «καθρέπτη», όπως διαπιστώσαμε ήδη για τις δεκαετίες 1970 και 1990, με την ταυτοποίηση του ΚΚΕ με το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. αντίστοιχα ή, για τη δεκαετία του 1980, με τη συγγένεια του λόγου του ΠΑΣΟΚ με εκείνον του ΛΑΟΣ. Το συγκεκριμένο σχεδιάγραμμα επίσης μας πληροφορεί και για το μοναδικό κοινοβουλευτικό κόμμα κατά τη διεξαγωγή της έρευνας που δεν βρήκε τη θέση του σε αυτό. Πρόκειται για τον ΣΥΡΙΖΑ: οι ερωτώμενοι δεν θεώρησαν κατά πλειοψηφία ότι του ανήκει κάποια ομάδα αποσπασμάτων, παρότι αρκετοί κατέταξαν αποσπάσματα σε αυτόν. Η μη σύνδεσή του (ούτε, εν προκειμένω, οιοδήποτε άλλου κομματικού σχηματισμού της ανανεωτικής Αριστεράς) με κάποια συγκεκριμένη περίοδο ή με τον πολιτικό λόγο ενός από τα δύο κόμματα εξουσίας μπορεί να οφείλεται είτε στην απόλυ-

τα διαφοροποιημένη φυσιογνωμία του πολιτικού του λόγου είτε στη διαχρονικά ασαφή ταυτότητά του. Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα ακόμη ενδιαφέρον ερώτημα προς συζήτηση και μελλοντική διερεύνηση.

4. ΣΥΝΟΨΗ

Επιχειρήσαμε να ελέγξουμε την υπόθεση εργασίας περί σταδιακής σύγκλισης του πολιτικού λόγου των κομμάτων εξουσίας που απορρέει από τη θεωρία της επαγγελματοποίησης της πολιτικής. Επιλέξαμε να πραγματοποιήσουμε τον έλεγχο αυτόν στο επίπεδο της πρόσληψης του πολιτικού λόγου και όχι στο επίπεδο της εκπομπής του. Σχεδιάσαμε λοιπόν και διεξαγάγαμε ένα πιλοτικό πρωτότυπο οιονεί πείραμα αναδρομικής αξιολόγησης πολιτικού λόγου σε φοιτητές. Αναμέναμε, αφενός, ότι ο λόγος του ΠΑΣΟΚ θα συγκλίνει με αυτόν της Ν.Δ., αναφορικά με την τοποθέτησή τους στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά όσο κινούμαστε από τη δεκαετία του 1970 προς τη δεκαετία του 2000 και, αφετέρου, ότι κατά το ίδιο διάστημα θα αυξάνεται η σύγχυση στην ορθή αντιστοίχιση κομματικού λόγου με το κόμμα το οποίο στην πραγματικότητα τον εκφέρει.

Τα ερευνητικά ευρήματα δεν επιβεβαίωσαν την πτυχή της ιδεολογικής σύγκλισης, αφού ο λόγος των δύο κομμάτων τοποθετήθηκε από τους συμμετέχοντες σχετικά κοντά σε όλο το υπό διερεύνηση διάστημα, χωρίς σημαντικές διαφορές ή κάποια γραμμικού τύπου προσέγγιση. Η δεκαετία πάντως που τα αποσπάσματα πολιτικού λόγου των δύο κομμάτων θεωρήθηκαν εγγύτερα ήταν αυτή του 2000. Είναι πιθανό η ασάφεια των αποτελεσμάτων στη συγκεκριμένη ερευνητική πτυχή να οφείλεται στην αναδρομική χρήση της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, η οποία εκτός από πολιτισμικά συγκεκριμένη είναι και χρονικά ή γενεαλογικά προσδιοριζόμενη, με αποτέλεσμα να μην είναι ενδεχομένως κατάλληλη για τέτοιου είδους αναδρομικές ερευνητικές προσεγγίσεις.

Στον αντίποδα, η αναδρομική κομματική ταυτοδότηση φαίνεται ότι αποτελεί μια μέθοδο που δύναται να παραγάγει ενδιαφέρουσες ενδείξεις, όπως, για παράδειγμα, περί της σύγκλισης και ομοιογενοποίησης του πολιτικού λόγου των κομμάτων εξουσίας. Καταρχάς διαπιστώθηκε ότι όσο κινούμαστε από τη δεκαετία του 1970 προς εκείνη του 2000 η σύγχυση μεταξύ των αποσπασμάτων λόγου των δύο κομμάτων αυξάνεται γραμμικά. Επιπρόσθετα, ήμασταν σε θέση να ανακαλύψουμε ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες διαχρονι-

κές εκλεκτικές συγγένειες του πολιτικού λόγου των κομμάτων εξουσίας μεταξύ τους, αλλά και με τα λοιπά πολιτικά κόμματα, όπως η ταυτοποίηση του λόγου του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1970 ή της Ν.Δ. της δεκαετίας του 1990 με το ΚΚΕ, η σύγχυση των αποσπασμάτων του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 ως προερχόμενα από το ΛΑΟΣ ή η ταυτοποίηση της Ν.Δ. με το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 2000. Οι εκλεκτικές αυτές συγγένειες, αναλυόμενες ανά δεκαετία αποτελούν ταυτόχρονα και έναν χρήσιμο χάρτη εξέλιξης του πολιτικού λόγου των κομμάτων εξουσίας κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης που έρχεται να προστεθεί σε ήδη υπάρχουσες αναλύσεις και ερευνητικά αποτελέσματα για την περίοδο αυτή. Το συμπέρασμα που διαφαίνεται πάντως, με βάση τις απαντήσεις των συγκεκριμένων φοιτητών-συμμετεχόντων, είναι ότι έχουμε σαφώς λόγους να θεωρούμε ότι κινούμαστε προς την εποχή της ιδεολογίας της επικοινωνίας.

Βέβαια, λόγω του πιλοτικού χαρακτήρα της έρευνας και των μεθοδολογικών περιορισμών της, τα συμπεράσματά μας δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν απολύτως προκαταρκτικά και ενδεικτικά, παρόλο που γενικά ευθυγραμμίζονται, λιγότερο ή περισσότερο, με την υπάρχουσα γνώση για τα διερευνώμενα θέματα. Επίσης, είναι προφανές ότι ακόμη και αν οι τάσεις αυτές είναι υπαρκτές, δεν σημαίνει ότι μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στο φαινόμενο της επαγγελματισμού, το οποίο συν-επιδρά με αναρίθμητους άλλους παράγοντες. Σε ένα μελλοντικό στάδιο, εκτός από επιστημονική δειγματοληψία σε ευρύτερο πληθυσμό έρευνας, θα χρειαζόνταν επίσης περισσότερες μεταβλητές, όπως για παράδειγμα ο βαθμός πολιτικού ενδιαφέροντος των συμμετεχόντων, οι πηγές ενημέρωσής τους ή η εκλογική τους συμπεριφορά, όπως και περισσότερα και σε κάποιες περιπτώσεις διαφορετικά αποσπάσματα λόγου, αφού κάποια από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν εδώ δεν αποτύπωσαν τόσο επιτυχώς την εποχή τους ή το κόμμα-εκφορέα τους όσο κάποια άλλα. Τέλος, σε μεθοδολογικό επίπεδο, ο πειραματικός ερευνητικός σχεδιασμός της αναδρομικής αξιολόγησης που προτείναμε θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί, με τις κατάλληλες βελτιώσεις και μετατροπές, σε μια σειρά άλλων πεδίων, όπως η κομματική οργάνωση, οι προτάσεις πολιτικής, τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας ή ακόμη για τη σχετικότητα στον πολιτικό λόγο και τους γνωστικούς μηχανισμούς πρόσληψης επικοινωνιακών μηνυμάτων.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1988-2005.
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΚΑΙ Ο ΜΥΘΟΣ
ΤΟΥ (ΑΠΟ)ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΟΥ «ΕΛΛΗΝΑ»

Γιώργος Διακουμάκος*

Το άρθρο εξετάζει τις αλλαγές που έγιναν στη δόξωση πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία σύμφωνα με τα εμπειρικά στοιχεία ερευνών του 1988 (ΕΚΚΕ) και του 2005 (Πανεπιστήμιο Αθηνών). Ενώ φαινομενικά επιβεβαιώνεται ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική έχει πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, προσεκτική ανάλυση της ανοικτής ερώτησης σχετικά με το γιατί ενδιαφέρει ή δεν ενδιαφέρει η πολιτική δείχνει ότι στην ελληνική πολιτική κουλτούρα έχουν συντελεστεί βαθιές αλλαγές που ξεπερνούν το ζήτημα του «υψηλού» ή «χαμηλού» ενδιαφέροντος: τα άτομα που υποστηρίζουν στις μέρες μας ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική το κάνουν με βαθύτερα «πολιτικό» σκεπτικό απ' ό,τι το 1988, ενώ η μαζικά διαδεδομένη αδιαφορία για την πολιτική δεν οφείλεται τόσο σε παθητικές στάσεις όσο στην απογοήτευση από το πολιτικό σύστημα όπως έχει σήμερα.

Έχουν περάσει 20 χρόνια από την εποχή που πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες συστηματικές μελέτες της ελληνικής «πολιτικής κουλτούρας», με βάση τις έρευνες του ΕΚΚΕ το 1985 και το 1988.¹ Η πρώτη έγινε σε συνεργασία με αντίστοιχα ιδρύματα της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας, και φιλοδοξούσε να προβεί σε συγκριτική μελέτη της πολιτικής κουλτούρας στη Νότια Ευρώπη. Σύμφωνα με τα στοιχεία της φάνηκε πως οι Έλληνες χαρακτη-

* Ο Γιώργος Διακουμάκος είναι υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο γράφων επιθυμεί να ευχαριστήσει τη Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα για τις παρατηρήσεις της που συνέβαλαν στην τελική μορφή αυτού του άρθρου.

1. Η έρευνα του 1985 παρουσιάζεται αναλυτικά στα *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 69Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988 και *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

ρίζονται από πολύ υψηλά ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος, σαφώς μεγαλύτερα από εκείνα των άλλων χωρών της Νότιας Ευρώπης και συγκρίσιμα με ορισμένα βορειοευρωπαϊκών χωρών.² Η δεύτερη, του 1988 –στην οποία έρχεται ως follow up η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας»³ στα πλαίσια της οποίας εντάσσεται το παρόν άρθρο– έγινε σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας και εξετάζε ειδικότερα την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών.⁴ Εκ πρώτης όψεως επιβεβαίωσε τις παρατηρήσεις της έρευνας του 1985 περί του εντυπωσιακά υψηλού βαθμού «πολιτικότητας» των Ελλήνων. Η έρευνα του 1988, ωστόσο, πρωτοτύπησε ως προς το ότι η πολιτική συμμετοχή και η συμμετοχική προδιάθεση δεν μετρήθηκαν μόνο με τις καθιερωμένες κλειστές ερωτήσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας· περιλάμβανε και μια ανοιχτή ερώτηση που ζητούσε από τους ερωτώμενους να εξηγήσουν γιατί τους ενδιαφέρει ή δεν τους ενδιαφέρει η πολιτική. Παρά τον αδόκιμο χαρακτήρα της, η ερώτηση αυτή, μέσω των απαντήσεων που επιλέχθηκαν, αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της συμμετοχικής προδιάθεσης και παρέχει ποιοτικά δεδομένα που διαφεύγουν από μια κλειστή ερώτηση. Με βάση τα ευρήματα από εκείνη την ερώτηση, η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα διατύπωσε την υπόθεση ότι η μαζικότητα της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την ύπαρξη «πολιτικών» κέντρων, με την έννοια της αντίληψης της πολιτικής στη δημόσια διάστασή της.⁵ Μεγάλο μέρος των ερωτώμενων που στην κλειστή ερώτηση δήλωσαν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, στην

2. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται στο Π. Καφετζής, «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 69Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988.

3. Συγκεκριμένα ο πλήρης τίτλος της έρευνας είναι «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες». Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο τμήμα ΠΕΔΔ του ΕΚΠΑ στα πλαίσια του έργου Πυθαγόρας II. Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι: Μ. Παντελίδου-Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνος), τα μέλη ΔΕΠ Ηλ. Νικολακόπουλος και Κ. Δοξιάδης, η μεταδιδακτορική ερευνήτρια Μ. Κακεπάκη, οι υποψήφιοι διδάκτορες Άν. Νικολάου και Γ. Διακουμάκος και οι νέοι ερευνητές Ελ. Τσιδεμιάδου και Φ. Γεωργακόπουλος. Το έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II).

4. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ, Αθήνα 1988 και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

5. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

ανοιχτή ερώτηση εξέφρασαν απόψεις που υποδύλωναν πως η πολιτική τους ενδιέφερε είτε με βάση αυστηρά ατομοκεντρικά κίνητρα, που παραπέμπουν στην ύπαρξη πελατειακών σχέσεων, είτε πως την αντιμετώπιζαν ως ένα θέαμα στο οποίο δεν μετείχαν οι ίδιοι.

Παρά την έλλειψη εμπειρίας που κατ' ανάγκη χαρακτήριζε τη μελέτη της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο, οι δύο έρευνες του ΕΚΚΕ ήταν πρωτοποριακές και χάρη σ' αυτές σχηματίστηκε μια σχετικά ακριβής εικόνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας κατά τη δεκαετία του 1980. Στη συνέχεια όμως δεν πραγματοποιήθηκε καμία μελέτη που να ξεετάζει σε αντίστοιχο βάθος την ελληνική πολιτική κουλτούρα και την εξέλιξή της. Εξαιρέση αποτελεί η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα [European Social Survey]⁶ η οποία όμως, λόγω της υποχρέωσης συγκρισιμότητας των στοιχείων, παρουσίασε ορισμένες αδυναμίες στο ελληνικό της σκέλος.⁷ Επιπλέον, δεν αποτελεί *per se* μελέτη πολιτικής κουλτούρας.⁸ Υπάρχουν βεβαίως και οι μεμονωμένες μετρήσεις που έγιναν από εταιρίες δημοσκοπήσεων και οι οποίες, μαζί με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, δείχνουν πως το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα έχει πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ενώ γενικά φαίνεται πως υπάρχει μια απορριπτική στάση απέναντι στην πολιτική.⁹ Παρόλα αυτά λείπει μια συστηματική μελέτη που να ξεετάζει αν και σε ποιο βαθμό συμβαίνει αυτό, με ποιον τρόπο εκφράζεται ή ποιες ομάδες αφορά περισσότερο. Λείπει δηλαδή μια συνολική μελέτη της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτού-

6. Τα στοιχεία των δύο πρώτων γύρων για όλες τις χώρες που συμμετέχουν υπάρχουν διαθέσιμα στο διαδίκτυο στη σελίδα του ESS στο <http://ess.nsd.uib.no>. Όσον αφορά το ελληνικό σκέλος, υπάρχουν αναλυτικοί πίνακες του πρώτου γύρου μαζί με μια συνοπτική παρουσίαση στο www.ekke.gr/ess.

7. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως προκύπτει από τα πρωτογενή στοιχεία του πρώτου γύρου του ESS, το 34,9% όσων είχαν ψηφίσει στις βουλευτικές εκλογές αρνήθηκαν να απαντήσουν ποιο κόμμα ψήφισαν, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να γίνει οποιαδήποτε στάθμιση. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο προβλήθηκε αυτή η έρευνα από τα μέσα ενημέρωσης, παρουσιάζοντας ανεπεξέργαστα μερικά από τα πιο εντυπωσιακά στοιχεία και δίνοντας πρόχειρες ερμηνείες, είχε σημαντικότερη συνεισφορά στον αποπροσανατολισμό του κοινού.

8. Οι πρώτες ενδιαφέρουσες αναλύσεις αναφορικά με την πολιτική κουλτούρα δημοσιεύτηκαν στο Π. Καρετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007.

9. Πάντως οι πρώτες σχετικές τάσεις παρατηρήθηκαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Βλ. Π. Καρετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση;», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

ρας, παρότι οι διάφοροι μεμονωμένοι δείκτες που εξετάστηκαν σε κάποιες μετρήσεις –χωρίς να αρκούν από μόνοι τους– προσφέρουν χρήσιμες επιμέρους ενδείξεις.¹⁰

Επιπλέον, υπάρχει ζήτημα μεθοδολογίας με την ανεπιφύλακτη χρήση των ερευνών γνώμης με ερωματολογία που συχνά χρησιμοποιούνται λες και μετράνε αντικειμενικά την πραγματικότητα. Δεν είναι σκόπιμο να περιγραφούν εδώ οι σχετικές κριτικές,¹¹ επισημαίνεται όμως πως η χρήση εμπειρικών στοιχείων πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή και εντός ενός θεωρητικού πλαισίου: γι' αυτό άλλωστε δίδεται εδώ τέτοια έμφαση στην ανοιχτή ερώτηση η οποία, ως μέθοδος, έχει αρκετά κοινά με τις ημι-δομημένες προσωπικές συνεντεύξεις.

Η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας» στόχευε, ανάμεσα σε άλλα, να εξετάσει την ελληνική πολιτική κουλτούρα και την εξέλιξή της από το 1988. Στο παρόν κείμενο εξετάζεται ειδικότερα το πολιτικό ενδιαφέρον με ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές ανάλογα με το φύλο. Βεβαίως οι κάθε είδους συγκρίσεις επιμέρους μεταβλητών επιβάλλουν ιδιαίτερη προσοχή, καθώς μάλιστα γίνεται αποδεκτό ότι η ελληνική κοινωνία του 2005¹² δεν είναι ίδια με εκείνη του 1988. Οι κοινωνικοοικονομικές και ευρύτερες πολιτισμικές συνθήκες έχουν αλλάξει αισθητά στο μεσοδιάστημα, σε σημείο που θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η άκριτη σύγκριση της Ελλάδας του 2005 με εκείνη του 1988 έχει εξίσου μεγάλα προβλήματα με τη σύ-

10. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί η διδακτορική διατριβή της Irene Martín Cortés όπου γίνεται συγκριτική μελέτη του πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα και την Ισπανία. Βλ. Ir. Martín Cortés, *Significados y orígenes del interés por la política en dos nuevas democracias: España y Grecia*, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Μαδρίτη 2004. Μια σύνοψη, πιο προσιτή στο ελληνικό κοινό, είναι το Ir. Martín Cortés, *Contending explanations about interest in politics in two new democracies: Greece and Spain* (διαθέσιμο στο http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/2nd_Symposium/Irene_Martin_paper.pdf).

11. Βλ. Χ. Λυριτζής, «Μεθοδολογικά ζητήματα στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, σ. 63-66, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990· Μ. Παντελίδου-Μαλοΐτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 21-29· Β. Βαδία, *Κουλτούρα και πολιτική*, Πατάκης, Αθήνα 1995, σ. 67-83· Π. Μπουρντιέ, «Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει», στο Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Στάχυ, Αθήνα 1999. Το ζήτημα της μεθόδου και το πώς θα ξεπεραστούν οι εγγενείς αδυναμίες των εμπειρικών ερευνών είναι ιδιαίτερα κρίσιμο.

12. Η εμπειρική έρευνα στα στοιχεία της οποίας βασίζεται αυτό το άρθρο, όπως και όλη η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας», πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2005 από την Opinión σε πανελλαδικό δείγμα 1.000 γυναικών και 600 ανδρών, σταθμισμένο ως προς την ηλικία.

γκριση της Ελλάδας με μια άλλη χώρα. Προφανώς τα στοιχεία της έρευνας πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά και σε βάθος, χωρίς να γίνει αποδεκτό τίποτα ως αυτονόητο, και να καταβληθεί προσπάθεια να βρεθούν οι βαθύτερες ερμηνείες και οι αιτιακές σχέσεις, αντί για τον επιφανειακό εντυπωσιασμό από τους αριθμούς. Άλλωστε,

«εάν δεχτούμε ως δεδομένο/αυτονόητο ότι η συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία ωθεί τους “Ελληνες” σε χαμηλά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς να αμφισβητούμε: α) τη γενικευτική κατηγορία “Ελληνες,” β) εάν αυτό που μετράμε είναι πράγματι το επίπεδο έντασης πολιτικού ενδιαφέροντος, και γ) την ίδια την έννοια του πολιτικού ενδιαφέροντος, θα έχουμε απλώς συμβάλει στην αναπαραγωγή ενός στερεότυπου περί του αποπολιτικοποιημένου “Ελληνα”».¹³

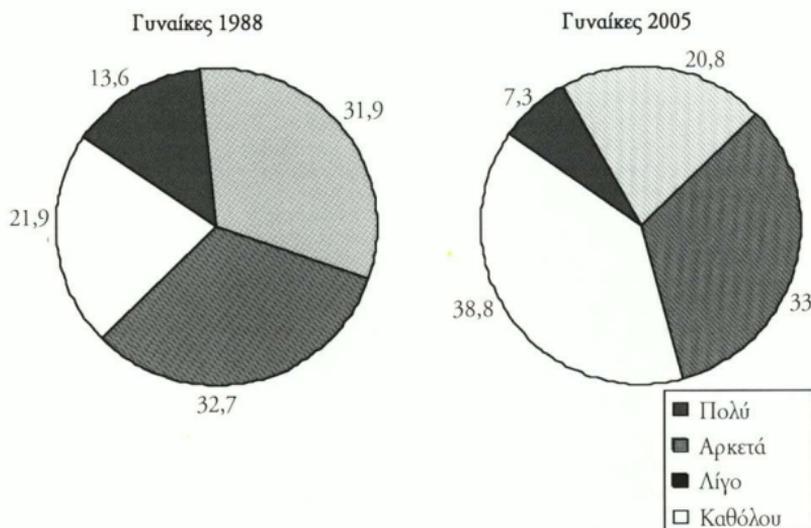
I

Οι απαντήσεις στην ερώτηση σχετικά με το *πόσο ενδιαφέρει η πολιτική* φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις υπόλοιπες μετρήσεις και τη γενική αίσθηση ότι το πολιτικό ενδιαφέρον βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Το 1988 το 45,5% των γυναικών υποστήριξε ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, ποσοστό που το 2005 έπεσε στο 28,1%. Στους άνδρες η πτώση είναι κάπως μικρότερη, από 61,5% το 1988 σε 47,2% το 2005, αλλά όχι λιγότερο εντυπωσιακή αφού, αντίθετα από τις γυναίκες, το ποσοστό μειώνεται σχεδόν αποκλειστικά από την κατηγορία «πολύ» ενδιαφέρον. Ανάλογα, το ποσοστό των ατόμων που δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική έχει αυξηθεί: για τους άνδρες έχει φτάσει από 15% το 1988 σε 23,8% το 2005, ενώ για τις γυναίκες έχει σχεδόν διπλασιαστεί, από 21,9% σε 38,8%.

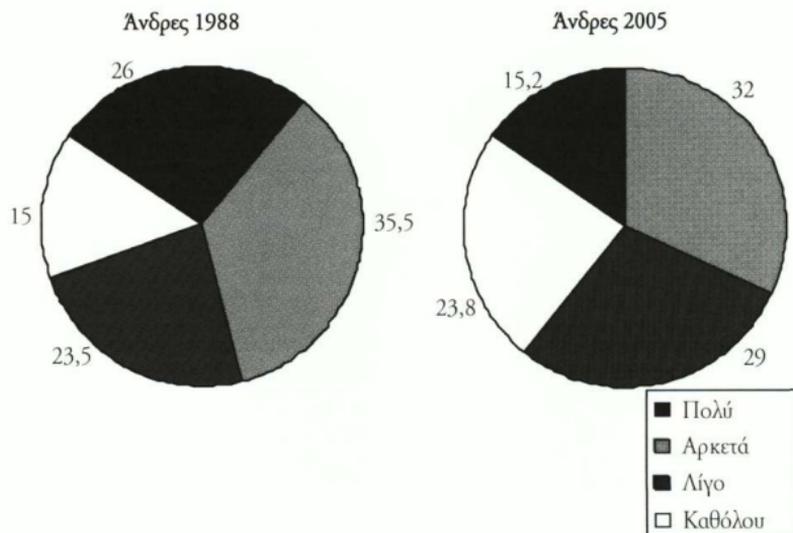
Αυτή η μείωση στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος επιβεβαιώνεται και από άλλους δείκτες, όπως είναι τα αισθήματα απέναντι στην πολιτική. Ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν έως *δύο αισθήματα που τους προσενεί η πολιτική* ανάμεσα σε οκτώ, τέσσερα από τα οποία ήταν στον ένα ή τον άλλο βαθμό θετικά και υπόλοιπα αρνητικά. Συγκεκριμένα οι προσφερόμενες επιλογές ήταν για τα θετικά: ενδιαφέρον, επιθυμία συμμετοχής, ενθουσιασμός και φανατισμός, και για τα αρνητικά: δυσπιστία, απογοήτευση, αδι-

13. Παράφραση από το Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 36-37, όπου αναφέρεται στο στερεότυπο του υπερπολιτικοποιημένου Έλληνα του 1988.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

αφορία και απδία. Το 1988 τα θετικά αισθήματα συγκέντρωσαν 30,6% στις γυναίκες και 37,6% στους άνδρες, ενώ τα αρνητικά 56,7% στις γυναίκες και 48,4% στους άνδρες. Το 2005 τα θετικά αισθήματα αφορούν πια μια μικρή μειονότητα της τάξης του 11,7% των γυναικών και του 19,4% των ανδρών. Αντίθετα, τα αρνητικά αισθήματα κυριαρχούν στα τρία τέταρτα των γυναικών και στα δύο τρίτα των ανδρών. Ενδεικτικό είναι ότι ενώ η «δυσπιστία» το 1988 επιλέγονταν από περίπου το ένα τέταρτο των ερωτώμενων, σήμερα επιλέγεται από περισσότερους από τους μισούς ερωτώμενους, γυναίκες ή άνδρες.

Πέρα από αυτή τη γενικότερη εικόνα του μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος και την αύξηση των αρνητικών συναισθημάτων απέναντι στην πολιτική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επίδραση μεταβλητών όπως η ηλικία ή η ιδεολογία καθώς και η διερεύνηση της υπόθεσης ότι η επίδραση αυτή έχει μεταβληθεί στο διάστημα 1988-2005. Το 1988 η ιδεολογική αναφορά των ερωτώμενων είχε σαφέστατη σχέση με το πολιτικό ενδιαφέρον που εκδήλωναν. Πιο συγκεκριμένα, η αριστερή ταυτότητα –τουλάχιστον έτσι όπως μετρείται με τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό των ερωτώμενων ως «μάλλον αριστερών», «μάλλον κεντρώων» ή «μάλλον δεξιών»– είχε θετική συσχέτιση με το ενδιαφέρον για την πολιτική, αντίθετα με τη δεξιά ταυτότητα. Το 62,7% των γυναικών που δήλωναν «μάλλον αριστερές» ενδιαφέρονταν πολύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι του 49,3% των κεντρώων και του 41,7% των δεξιών. Αντίστοιχα στους άνδρες, το 76,8% των αριστερών εκδήλωναν πολύ ή αρκετό ενδιαφέρον για την πολιτική, έναντι του 60,6% των κεντρώων και του 56,4% των δεξιών. Κατά τον ίδιο τρόπο, όσο πιο δεξιά τοποθετούνταν οι ερωτώμενοι/ες, τόσο πιθανότερο ήταν να απαντήσουν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδιαφέρονται (πολύ & αρκετά) για την πολιτική κατά πολιτική αυτοτοποθέτηση (%)

	<i>Γυναίκες</i>		<i>Άνδρες</i>	
	1988	2005	1988	2005
Μάλλον αριστεροί	62,7	41,7	76,8	64,3
Μάλλον κεντρώοι	49,3	30,0	60,6	45,6
Μάλλον δεξιοί	41,7	32,0	56,4	55,5
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	27,7	16,8	37,7	31,3
Σύνολο	45,5	28,1	61,5	47,2

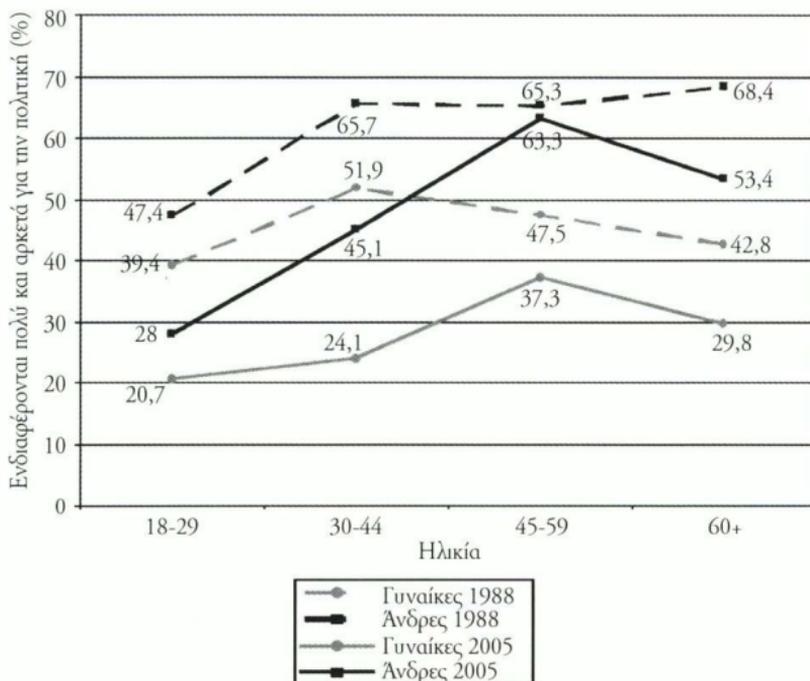
Στην τρέχουσα έρευνα όμως η εικόνα είναι ελαφρώς διαφορετική. Βεβαίως, όσοι και όσες αυτοπροσδιορίζονται ως μάλλον αριστεροί συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται από υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον σε σχέση με τους κεντρώους και τους δεξιούς. Αλλά οι διαφορές είναι κάπως μειωμένες: από τις μάλλον αριστερές γυναίκες, το 41,7% ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι του 30% των κεντρώων και του 32% των δεξιών. Στους άνδρες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 64,3% μεταξύ των αριστερών, 45,6% μεταξύ των κεντρώων και 55,5% μεταξύ των δεξιών. Επιπλέον πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αυτό συμβαίνει σε συνθήκες γενικής μείωσης της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος, το οποίο μάλιστα φαίνεται πως αναλογικά έχει μειωθεί περισσότερο στους «μάλλον αριστερούς». Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μάλλον αριστερές γυναίκες του 2005, που είναι η κατηγορία γυναικών με την μαζικότερη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος σήμερα, δηλώνει υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον σε ποσοστό ίσο με τις δεξιές γυναίκες του 1988. Αυτό όμως που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι η ιδεολογία παύει να λειτουργεί ως ένα συνεχές, όπου όσο πιο αριστερά τοποθετείται κάποιος ή κάποια τόσο περισσότερο ενδιαφέρεται για την πολιτική. Έτσι οι ερωτώμενοι που τοποθετούνται στη Δεξιά εκδηλώνουν μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον από τους κεντρώους αντίθετα με ό,τι παρατηρήθηκε το 1988.¹⁴ Τέλος, ακόμη και η αριστερή ταυτότητα που φαίνεται να ξεχωρίζει από τις άλλες, δεν διαφοροποιεί σημαντικά το ποσοστό όσων απαντούν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική, τουλάχιστον για τις γυναίκες, όπου το ποσοστό των μάλλον αριστερών γυναικών που δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική είναι περίπου ίσο με το αντίστοιχο ποσοστό των δεξιών. Το γεγονός ότι η ιδεολογία επιδρά με διαφορετικό τρόπο σήμερα, καθώς και ότι η επίδρασή της είναι λιγότερο σημαντική –κάτι που άλλωστε δεν παρατηρείται μόνο για το πολιτικό ενδιαφέρον– υποδηλώνει ότι έχει αλλάξει η έννοια της κάθε ιδεολογικής ταυτότητας, έτσι που οι «αριστεροί/ες», οι «κεντρώοι/ες», οι «δεξιοί/ες» του σήμερα να μην είναι ίδιοι με εκείνους της δεκαετίας του 1980.¹⁵

Διαφορετική είναι και η επίδραση της ηλικίας και του φύλου. Όπως φαί-

14. Πρέπει να σημειωθεί ότι, τουλάχιστον σε έναν βαθμό, αυτό μπορεί να σχετίζεται με την πολιτική συγκυρία την περίοδο διεξαγωγής της εμπειρικής έρευνας. Το γεγονός, δηλαδή, ότι στα τέλη του 2005 βρισκόταν στην κυβέρνηση η Νέα Δημοκρατία ενδέχεται να επέδρασε θετικά στο πολιτικό ενδιαφέρον των Δεξιών. Είναι ευνόμο πως, αντίστοιχα το 1988, ενδέχεται να επηρέαστηκε θετικά το πολιτικό ενδιαφέρον των κεντρώων.

15. Το ίδιο υποστηρίζει και η Μ. Κακεπάκη «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα 1988-2005», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 119.

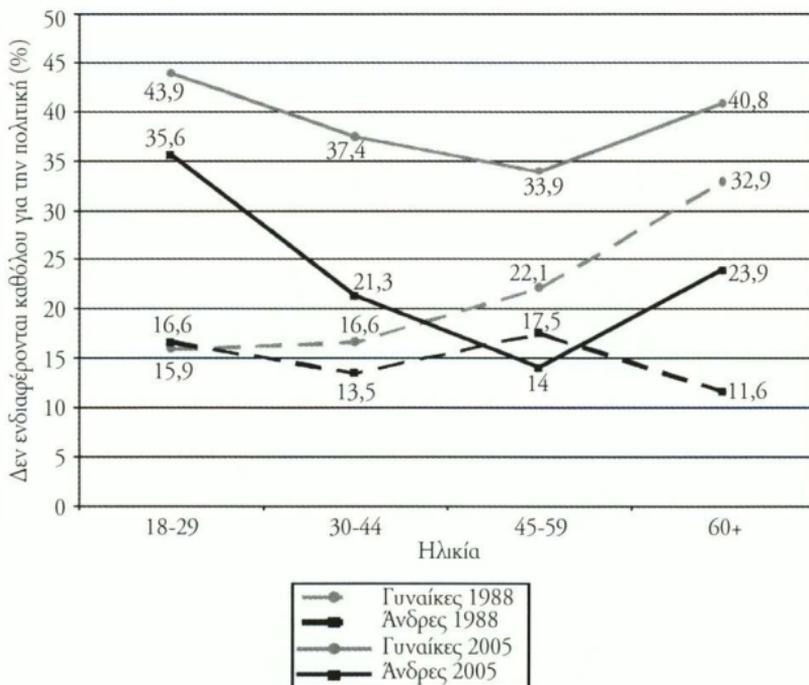
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

νεται από τα Διαγράμματα 3 και 4, στην έρευνα του 1988 οι απαντήσεις γυναικών και ανδρών βρίσκονταν πολύ κοντά στις μικρές ηλικίες και παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές στις μεγάλες. Αυτό μάλιστα επέτρεπε την αναφορά σε μεγαλύτερες διαφυλετικές ομοιότητες στη νεότερη κατηγορία ηλικιών απ' ό,τι ενδοφυλετικές μεταξύ νέων και ηλικιωμένων γυναικών, κάτι που συνέβαλε στην αμφισβήτηση της αναφοράς σε κάποια υποτιθέμενη «γυναικεία πολιτική υποκουλτούρα».¹⁶ Η παρατήρηση αυτή είχε δημιουργήσει την υπόθεση ότι αναμενόταν περαιτέρω άμβλυση των διαφορών ανάλογα με το φύλο με τον χρόνο, κάτι που όμως δεν επιβεβαιώνεται με βάση τα στοιχεία του 2005. Αντίθετα φαίνεται πως οι διαφορές έχουν αυξηθεί, έστω και οριακά, σε σχέση με το 1988, τουλάχιστον έτσι όπως μετριοούνται με τις

16. Βλ. σχετικά Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική*, ό.π. και ιδίως σ. 56-72.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

συγκεκριμένες ερωτήσεις.¹⁷ Για παράδειγμα, ενώ το 1988 το 15% των ανδρών δήλωνε ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική έναντι του 21,9% των γυναικών (διαφορά 6,9 ποσοστιαίων μονάδων), το 2005 τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 23,9% για τους άνδρες και 38,8% για τις γυναίκες (διαφορά 14,9 ποσοστιαίων μονάδων). Επιπλέον έχει αλλάξει ριζικά η ηλικιακή καμπύλη για κάθε φύλο. Το 1988 είναι προφανές ότι οι νεότερες γυναίκες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πολιτική από τις ηλικιωμένες, και ιδιαίτερα στις ηλικίες 30-44 όπου το 51,9% υποστήριζε ότι ενδιαφέρεται πο-

17. Το ευρύτερο ζήτημα σχετικά με το πώς έχει αλλάξει η συνείδηση φύλου αναλύεται στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ανισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 29, 2007, καθώς και στο αδημοσίευτο κείμενο εργασίας Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας 3: Αντιλήψεις για την έμφυλη ανισότητα*, Αθήνα 2006.

λύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι 39,4% των γυναικών 18-29 ετών, 47,5% των γυναικών 45-59 ετών και 42,8% για τις γυναίκες άνω των 60. Το ποσοστό των γυναικών που δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την πολιτική αυξανόταν σταθερά με την ηλικία: 15,9% για τις ηλικίες 18-29, 16,6% για τις γυναίκες 30-44 ετών, 22,1% για τις 45-59, και έφτανε στο 32,9% για τις γυναίκες άνω των 60. Αντίθετα, το 2005 οι νέες γυναίκες είναι πιο αδιάφορες για την πολιτική. Μόλις το 20,7% των γυναικών μεταξύ 18 και 29 ετών απαντάει ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, ποσοστό πολύ μικρότερο ακόμη και από εκείνο των ηλικιωμένων, που βρίσκεται στο 29,8%. Οι γυναίκες που ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική είναι οι μέσης ηλικίας και συγκεκριμένα η κατηγορία μεταξύ 45 και 59 ετών, η οποία και εκδηλώνει πολύ ή αρκετό πολιτικό ενδιαφέρον σε ποσοστό 37,3%.

Παρόμοια μορφή έχει και η καμπύλη πολιτικού ενδιαφέροντος για τους άνδρες, με τη διαφορά ότι αυτοί συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος. Πάλι οι νέοι 18-29 ετών είναι εκείνοι που ενδιαφέρονται λιγότερο μαζικά για την πολιτική ενώ το ποσοστό που απαντά ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, το 28% δηλαδή, είναι σημαντικά μικρότερο από το 53,4% των ηλικιωμένων. Οι άνδρες που ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική ανήκουν επίσης στην κατηγορία 45-59 ετών, με ποσοστό 63,3% να απαντά ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι αυτή η κατανομή στους άνδρες είναι σύμφωνη με τις παρατηρήσεις της κλασικής βιβλιογραφίας,¹⁸ αντίθετα με ό,τι παρατηρήθηκε το 1988. Τότε, το πολιτικό ενδιαφέρον στους άνδρες αυξάνονταν με την ηλικία, με αποτέλεσμα εκείνοι που ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πολιτική να είναι οι ηλικιωμένοι. Αυτό το φαινόμενο βρισκόταν σε αντίθεση με τα συνήθως ισχύοντα: έχει παρατηρηθεί ότι η μεγάλη ηλικία αποτελεί συνήθως ανασταλτικό παράγοντα στην εκδήλωση τέτοιου ενδιαφέροντος. Έτσι, το 2005 η ηλικιακή καμπύλη των ανδρών μοιάζει να «κανονικοποιείται».

Το πιο σημαντικό όμως που προκύπτει από την επίδραση της ηλικίας είναι η σημασία της «πολιτικής γενιάς».¹⁹ Αυτή έχει την έννοια των κοινών βιωμάτων μιας γενιάς που χαράσσονται στη φυσιογνωμία της και, παρά τις

18. Βλ. για παράδειγμα A. Campbell κ.ά., *The American Voter*, Wiley, Νέα Υόρκη 1960, και D. Butler - D. Stokes, *Political Change in Britain*, MacMillan, Λονδίνο 1975.

19. Για την έννοια της «πολιτικής γενιάς» στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 87-92. Στη διεθνή βιβλιογραφία, κλασικό παραμένει το R. Inglehart, *The Silent Revolution in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1977.

αλλαγές που οφείλονται στη συγκυρία ή τη θέση στον «κύκλο της ζωής»,²⁰ καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη συμπεριφορά των ατόμων που ανήκουν σε αυτή σε όλη τους τη ζωή. Βέβαια το πολιτικό κλίμα πάντα επηρεάζει σε κάποιο βαθμό τη συμπεριφορά των ατόμων ανεξαρτήτως της ηλικίας τους, αλλά η επίδρασή του είναι καθοριστική στο επίπεδο των στάσεων κατά τη διάρκεια της πολιτικής κοινωνικοποίησης στα εφηβικά τους χρόνια, ιδίως μάλιστα αν συνδέεται με ακραίες συνθήκες και εμπειρίες. Έτσι το 2005 παρατηρείται ότι η κατηγορία με τη μαζικότερη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, είναι οι μεσήλικες 45-59 ετών. Δέκα επτά χρόνια νωρίτερα, οι γυναίκες με το μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον ήταν εκείνες στις ηλικίες μεταξύ 30 και 44 ετών, δηλαδή ακριβώς οι γυναίκες που σήμερα ανήκουν στην κατηγορία 45-59. Πρόκειται για τη γενιά που θα μπορούσε να ονομαστεί «γενιά της Μεταπολίτευσης» ή, με πιο έντονη ιδεολογική φόρτιση, «γενιά του Πολυτεχνείου», η γενιά που κοινωνικοποιήθηκε την περίοδο της χούντας και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Φαίνεται πως αυτή η ομάδα, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, χαρακτηρίζεται διαχρονικά από συγκριτικά υψηλότερο βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες, δεδομένων των αναλογιών.²¹ Μάλιστα, όσον αφορά τις γυναίκες αυτής της ηλικιακής ομάδας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης ήταν περίοδος έντονων διεκδικήσεων που ακολουθήθηκαν από σημαντικές κατακτήσεις κατά τη δεκαετία του 1980.²²

Με βάση αυτή τη συνοπτική παρουσίαση είναι ήδη φανερό πως είναι προβληματικό να γενικευτούν ανεπιφύλακτα τα αποτελέσματα της έρευνας με σημείο αναφοράς το σύνολο του πληθυσμού. Το «χαμηλό» πολιτικό εν-

20. Είναι γνωστό ότι η πολιτική συμπεριφορά επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ηλικίας και των ρόλων που αυτή συνεπάγεται. Για μια συνοπτική παρουσίαση της σχέσης ηλικίας και πολιτικής συμπεριφοράς, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993, σ. 49-67.

21. Σ' αυτό το σημείο συμφωνεί και η στατιστική ανάλυση της Martín Cortés, σύμφωνα με την οποία τα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν κατά την περίοδο της χούντας έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να εκδηλώσουν υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον απ' ό,τι αυτά που κοινωνικοποιήθηκαν μετά το 1982, αφού είχε σταθεροποιηθεί η δημοκρατία. Βλ. Ir. Martín Cortés, *Contending Explanations...*, ό.π., σ. 8-10.

22. Αν και, σύμφωνα με μια ριζοσπαστική φεμινιστική θεώρηση, αυτές οι κατακτήσεις είναι δυνατό να θεωρηθούν σχεδόν αδιάφορες ή ακόμη και ζημιόγones. Για αυτό το ζήτημα, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ανισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», ό.π.

διαφέρον δεν αφορά όλα τα άτομα εξίσου. Η μέση ηλικία, το ανδρικό φύλο, το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο²³ και η αριστερή ταυτότητα είναι χαρακτηριστικά που συνοδεύονται από υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον. Αντίθετα, άτομα νεαρής ηλικίας, μεγάλης ηλικίας, συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών και οι λιγότερο μορφωμένοι μοιάζουν να είναι πιο περιθωριοποιημένοι. Οι διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες είναι τόσο σημαντικές ώστε μάλλον θα πρέπει να αναφέρεται κανείς περισσότερο σε μια πολλαπλότητα πολιτικών υποκοινοτήτων, που συνυπάρχουν στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, παρά σε μια ενιαία και αδιαφοροποίητη ελληνική πολιτική κουλτούρα. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι είναι αδύνατες ή αδόκιμες οι αναφορές στην «ελληνική πολιτική κουλτούρα», η οποία διακρίνεται με βάση διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αρκεί να έχουμε υπόψη ότι αυτή είναι σύνθετη και εκφράζεται με αλλιώτικο τρόπο από κάθε κοινωνική ομάδα.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως, παρά τις διαφορές μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών, το πολιτικό ενδιαφέρον έχει γενικά μειωθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από άλλους δείκτες που μετράνε την ένταση της πολιτικής συμμετοχής.²⁴ Με μια βιαστική ανάγνωση δημιουργείται η εντύπωση πως η αδιαφορία για την πολιτική αναδεικνύεται σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά. Από τις κλειστές ερωτήσεις προκύπτουν κάποιες αντιφάσεις που δημιουργούν υποψίες ότι οι αλλαγές από το 1988 είναι πολύ πιο σύνθετες από μια απλή μείωση του πολιτικού ενδιαφέροντος. Αυτές οι αντιφάσεις προκύπτουν από τη μείωση της διάδοσης της αντίληψης σχετικά με το ακατανόητο της πολιτικής καθώς και από την αίσθηση της επίδρασης των πολιτικών αποφάσεων στην καθημερινή ζωή.

Το 1988, περίοδος κατά την οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι από μια άποψη οι πολίτες ήταν πολύ περισσότερο «πολιτικοποιημένοι» απ' ό,τι σήμερα, το 73,9% των γυναικών και το 58,5% των ανδρών συμφώνησαν (μάλ-

23. Σύμφωνα με τα εμπειρικά στοιχεία, η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου δεν έχει αλλάξει από το 1988: το υψηλό μορφωτικό επίπεδο συνεχίζει να σχετίζεται θετικά με το πολιτικό ενδιαφέρον.

24. Αναλύονται σε αδημοσίευτα κείμενα εργασίας που γράφτηκαν στο πλαίσιο της έρευνας για τις «Εμφυλές διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας» και συγκεκριμένα στο Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας 1: Πολιτική επικοινωνία και πολιτική συμμετοχή*, Αθήνα 2006, και, της Ι. Διάς, *Κείμενο εργασίας 2: Ιδεολογία, κομματικές ταυτίσεις και αίσθημα πολιτικής αναποτελεσματικότητας*, Αθήνα 2006.

λον ή απόλυτα) με τη διατύπωση ότι «η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν». Το 2005, σε αντίθεση ενδεχομένως με ό,τι θα περίμενε κανείς με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η συμφωνία με αυτή την αντίληψη έχει μειωθεί στο 58,5% για τις γυναίκες και στο 46,1% για τους άνδρες. Μάλιστα είναι σημαντικό ότι η διαφορά προέρχεται κυρίως από την απόλυτη συμφωνία, που έχει μειωθεί από 52,7% σε 32,3% στις γυναίκες και από 40,8% σε 25,4% στους άνδρες. Εν μέρει η μειωμένη διάδοση της άποψης ότι η πολιτική είναι ακατανόητη μπορεί να εξηγηθεί και από την αύξηση του μορφωτικού επιπέδου τα τελευταία χρόνια. Δεν παύει, ωστόσο, να είναι αξιοσημείωτο και επιδεχόμενο περαιτέρω διερεύνησης το γεγονός ότι οι ερωτώμενοι υποστηρίζουν πως κατανοούν περισσότερο την πολιτική διαδικασία και ταυτόχρονα ενδιαφέρονται λιγότερο γι' αυτή.

Το ίδιο «παράδοξο» παρατηρείται και στις απαντήσεις στο ερώτημα «γενικά, θα λέγατε ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή σας;». Ενώ το 1988 το 55,5% των γυναικών και το 71,4% των ανδρών απαντούσε πως οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν πολύ ή αρκετά τη ζωή τους, για το 2005 τα ποσοστά αυξάνονται σε 76,5% και 82,2% αντίστοιχα. Παρατηρούμε τη σημαντική αύξηση που σημειώνεται ιδιαίτερα στις γυναίκες. Επιβεβαιώνεται συνεπώς η υπόθεση ότι οι αντιφάσεις που διαφαινόνται, τουλάχιστον από πρώτη άποψη, στη σύγκριση των απαντήσεων σε αυτές τις ερωτήσεις με την εικόνα που διαμορφώθηκε προηγουμένως υποδηλώνουν ότι έχουν συμβεί βαθιές αλλαγές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, αλλαγές που ξεπερνούν κατά πολύ το ζήτημα ύπαρξης «υψηλού» ή «χαμηλού» βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος.

II

Η επιλογή απάντησης που υποδηλώνει ένα επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Ζητήματα όπως το πώς αντιλαμβάνονται οι ερωτώμενοι την έννοια της πολιτικής, τι ακριβώς σημαίνει γι' αυτούς «πολύ» ή «λίγο» πολιτικό ενδιαφέρον και, το σημαντικότερο, για ποιους λόγους ενδιαφέρονται ή δεν ενδιαφέρονται, παραμένουν ασαφή και αδιευκρίνιστα. Πρόκειται για ερωτήματα που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε καλύτερα την ουσία του ενδιαφέροντος για την πολιτική και έτσι αναδεικνύουν ποιοτικές διαφορές που δεν διακρίνονται από την κλειστή ερώτηση και είναι καθοριστικές για την κατανόηση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αιτιολόγηση πολιτικού ενδιαφέροντος ή της έλλειψής του ανά φύλο (%)

	Γυναίκες		Άνδρες	
	1988	2005	1988	2005
1. Επιθυμία ενημέρωσης	18,1	6,6	13,8	7,7
2. Λόγοι δημοσίου συμφέροντος	11,4	3,1	13,1	4,4
3. Με αφορά προσωπικά	6,3	4,8	8,5	6,4
4. Κυριαρχία του πολιτικού	4,5	3,1	8,2	6,6
5. Αφορά όλους	3,8	5,5	6,9	9,9
6. Βελτίωση συνθηκών διαβίωσης	2,5	0,8	3,8	1,3
7. Λόγοι κομματικής ένταξης ή πολιτικοποίησης	2,3	0,6	3,5	1,7
8. Λόγοι προπαίδειας ή προϊστορίας	4,0	1,3	4,3	0,8
9. Λόγοι αρνητικής συγκυρίας	2,0	0,1	2,4	0,3
10. Δεν με αφορά/Δεν με αφορά τόσο ώστε	9,4	13,1	4,7	7,9
11. Έλλειψη χρόνου/άλλες ασχολίες	6,9	3,0	3,9	2,7
12. Απογοήτευση/αίσθηση ματαιότητας	4,0	18,9	6,8	15,2
13. Δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς	3,9	23,4	6,0	18,4
14. Έλλειψη πληροφόρησης/ανικανότητα παρακολούθησης	7,2	3,8	2,1	0,8
15. Απόρριψη της πολιτικής	3,4	5,4	5,1	5,7
16. Ταύτιση πολιτικής με τσακωμούς και κινδύνους	3,8	0,2	2,0	0,3
17. Ιδιότητα του πολίτη/επιθυμία συμμετοχής, άσκησης ελέγχου	-	1,9	-	4,5
18. Η πολιτική ως μια ενασχόληση όπως άλλες	-	1,4	-	2,5
19. Άλλο	2,4	0,4	2,2	0,3
- Δ.Γ/Δ.Α.	4,4	2,8	2,8	2,4
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

Από την κωδικογράφηση των απαντήσεων του 1988 στο «γιατί» οι ερωτώμενοι/ες ενδιαφέρονται ή όχι για την πολιτική, είχαν αναδειχτεί δεκαέξι κατηγορίες, κάποιες με θετικές αποχρώσεις (1-7), κάποιες με αρνητικές (9-16) και κάποιες με θετικές και αρνητικές (8-9).²⁵ Η ερώτηση επαναδιατυπώ-

25. Αναλυτική παρουσίαση για το 1988 υπάρχει στο άρθρο της Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 41-53. Οι πίνακες 2 και 3, όπως και όλη η λογική της κωδικογράφησης, βασίζεται σ' αυτό το άρθρο και τους αντίστοιχους πίνακες που παρουσιάστηκαν εκεί, με μόνη διαφορά την προσθήκη δύο νέων κατηγοριών.

ήθηκε στην έρευνα του 2005 και από τη νέα κωδικογράφηση²⁶ προκύπτουν δύο καινούριες κατηγορίες ενώ κάποιες από τις παλιές έχουν μειωθεί σε τόσο χαμηλά ποσοστά που, ουσιαστικά, έχουν πάψει να υφίστανται –για λόγους σύγκρισης, ωστόσο, παρουσιάζονται στους πίνακες και τον σχολιασμό. Επίσης είναι σημαντικό ότι δεν έχουν αλλάξει μόνο τα ποσοστά κάθε κατηγορίας αλλά, σε αρκετές περιπτώσεις, φαίνονται διαφορές αντιλήψεων ακόμα και στην ίδια κατηγορία από το 1988 στο 2005, και αυτές θα επισημανθούν όπου υπάρχουν.

Η πιο μαζική κατηγορία απαντήσεων το 1988 ήταν η «επιθυμία ενημέρωσης», με ποσοστό 18,1% στις γυναίκες και 13,8% στους άνδρες. Σ' αυτή την κατηγορία, που περιλαμβάνει και άτομα με υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική, διαφαίνεται η πεποίθηση ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει επειδή «θέλουν να ξέρουν τι γίνεται γύρω τους»,²⁷ πράγμα που όμως υποδηλώνει ταυτόχρονα πως αντιλαμβάνονται την πολιτική ως κάτι εξωτερικό από αυτούς, κάτι το οποίο τους ενδιαφέρει μεν αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούν να το επηρεάσουν.²⁸ Η διάδοση αυτής της αντίληψης έχει περιοριστεί δραστικά το 2005, αφού το ποσοστό αυτής της κατηγορίας έπεσε σε 6,6% για τις γυναίκες και σε 7,7% για τους άνδρες. Επιπλέον, το 2005 συχνά εμπλέκονται έκδηλα και άλλες διαστάσεις στην επιθυμία ενημέρωσης, όπως είναι η ατομική διάσταση²⁹ και η αντίληψη περί της κυριαρχίας της πολιτικής στη ζωή,³⁰ ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι ερωτώμενοι υποστηρίζουν ότι θέλουν να ενημερώνονται για να ξέρουν τι να ψηφίσουν.³¹ Αυτό σημαίνει ότι η αντίληψη της πολιτικής ως ένα θέμα στο οποίο τα άτομα δεν μπορούν να ασκήσουν επίδραση έχει περιοριστεί περισσότερο από ό,τι προδίδει το ποσοστό αυτής της

26. Την ομάδα κωδικογράφησης αποτέλεσαν οι Αν. Νικολάου, Ελ. Τσιδεμιάδου, Φ. Γεωργακόπουλος με τη βοήθεια της Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, που είχε κάνει την κωδικογράφηση το 1988. Όλα τα παραδείγματα απαντήσεων που ακολουθούν είναι από την έρευνα του 2005.

27. Όπως λέει νοικοκυρά 31 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική.

28. «Με ενδιαφέρει να μαθαίνω τι συμβαίνει γύρω μου και τι αποφασίζουν οι πολιτικοί για μας», απαντά κτηνοτρόφος 38 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά.

29. Νοικοκυρά 61 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική, υποστηρίζει: «θέλω να ξέρω τι με συμφέρει και τι όχι», ενώ εργάτης 24 ετών, που ενδιαφέρεται λίγο, απαντά: «ενημερώνομαι κυρίως για τα οικονομικά θέματα που αφορούν την τσέπη μου».

30. «Πρέπει να είμαστε πάντα ενημερωμένοι, είναι το μέλλον μας», λέει συνταξιούχος 65 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική.

31. Συνταξιούχος 79 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ, παρατήρησε: «θέλω να ξέρω αν αυτό που υπόσχονται οι πολιτικοί το εφαρμόζουν και, αν όχι, να ξέρω πώς θα ενεργήσω στις επόμενες εκλογές», ενώ μαθήτρια 18 ετών εξηγεί ότι ενδιαφέρεται αρκετά «γιατί τώρα πρέπει να ψηφίσω και θέλω να γνωρίζω καλύτερα τις πολιτικές απόψεις».

κατηγορίας, που εμφανίζεται ήδη μειωμένο, καθώς μερίδα των ερωτώμενων που περιλαμβάνεται σ' αυτή την κατηγορία θέλει να ενημερώνεται για να μπορέσει να κάνει κάτι, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ατομικό ή συλλογικό στόχο, ή έστω για την ψήφο.

Αναφέρθηκε η ατομική διάσταση: υπάρχουν αρκετοί ερωτώμενοι/ες που αιτιολογούν το πολιτικό ενδιαφέρον ως κάτι που τους αφορά προσωπικά. «Η πολιτική είναι αυτή που καθορίζει τις εξελίξεις στη ζωή μου», ισχυρίζεται συνταξιούχος 62 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική. Αυτό το προσωπικό στοιχείο περιλαμβάνει συχνά και την οικογένεια,³² οι ερωτώμενοι δηλαδή αναφέρονται στο οικείο περιβάλλον τους και όχι μόνο τους εαυτούς τους ατομικά. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις, συνδυάζεται με την εργασία και συνεπώς με τα οικονομικά τους.³³ Η τριπλή συσχέτιση πολιτική-δουλειά-οικογένεια που παρατηρείται σε αρκετές απαντήσεις είναι ένα στοιχείο που εντοπίστηκε το 1988 και φαίνεται πως διατηρείται και σήμερα.³⁴ Αυτό όμως που αλλάζει είναι πως η απήχηση αυτής της άποψης, όπως φαίνεται από τα ποσοστά των κατηγοριών που την εκφράζουν, είναι μειωμένη. Επιπλέον η κατηγορία απαντήσεων που αναφέρεται στη «βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης» και που το 1988 αναφέρονταν κυρίως σε ατομικές συνθήκες διαβίωσης, έχει μειωθεί σε τέτοιο ποσοστό που είναι αμφίβολο αν μπορεί πια να αποτελέσει ανεξάρτητη κατηγορία. Ακόμη όμως και οι λίγες απαντήσεις που εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία το 2005 δεν αναφέρονται πια σε ατομικές συνθήκες, αλλά αντίθετα έχουν συνήθως έντονη συλλογική διάσταση και αναφέρονται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης συνολικά σε όλη την κοινωνία. Για παράδειγμα, γυναίκα 64 ετών, συνταξιούχος, λέει ότι ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική «γιατί υπάρχουν πολλά κοινωνικά προβλήματα, φτώχεια, κοινωνικές αδικίες κ.λπ.», ενώ άνδρας 21 ετών, υπάλληλος γραφείου, που ενδιαφέρεται αρκετά απαντάει πως «πρέπει να διεκδικήσουμε καλύ-

32. Ειδικά η αναφορά στα παιδιά και την αποκατάστασή τους είναι πολύ συχνή. Για παράδειγμα, λογιστής 37 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική απαντάει: «ενδιαφερόμαι για το μέλλον των παιδιών μου». Το ίδιο παρατήρησε και η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα για τις απαντήσεις του 1988. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», ό.π., σ. 43.

33. Ψαράς 42 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ, εξηγεί ότι η πολιτική «επηρεάζει τη δουλειά μου και το βιοτικό μου επίπεδο».

34. Δεν είναι σπάνιο να αναφέρονται και τα τρία, ρητά ή έμμεσα, στην απάντηση του ίδιου ατόμου. Ενδεικτικά άνδρας 35 ετών, χαμηλόβαθμο στέλεχος επιχείρησης, ενδιαφέρεται αρκετά επειδή στην πολιτική «αποφασίζεται αν θα δουλέψω, τι θα πληρώσω, σε τι σχολείο θα πάει το παιδί μου».

τερες μέρες». Φαίνεται λοιπόν πως οι αντιλήψεις που βλέπουν την πολιτική από ατομική σκοπιά, ως κάτι που μπορεί να βελτιώσει ή να χειροτερέψει τη ζωή του ερωτώμενου και της οικογένειάς του, έχουν περιοριστεί.

Μια σημαντική κατηγορία απαντήσεων το 1988 ήταν εκείνες που φανέρωναν ότι το υψηλό ενδιαφέρον των ερωτώμενων οφείλονταν σε μάλλον τυχαίους ή συγκυριακούς λόγους. Υπάρχουν άτομα που αποδίδουν την ύπαρξη ή μη του ενδιαφέροντος σε συνήθεια ή παιδεία που πήραν απ' την οικογένεια τους³⁵ άλλοι υποστηρίζουν ότι δεν ενδιαφέρονται εξ αιτίας δυσμενών συγκυριών³⁶ και άλλοι αντιστρέφουν τη σχέση πολιτικού ενδιαφέροντος και πολιτικοποίησης, απαντώντας πως ενδιαφέρονται επειδή είναι πολιτικοποιημένοι³⁶ αντί η ενεργός συμμετοχή τους να είναι αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος τους. Και οι τρεις κατηγορίες απαντήσεων έχουν μειωθεί σε ποσοστά μικρότερα της μονάδας το 2005, ενώ μάλιστα η κατηγορία της αρνητικής συγκυρίας έχει ουσιαστικά εξαφανιστεί. Παρόλα αυτά, εντοπίστηκε μια νέα κατηγορία με παρόμοιο σκεπτικό, αυτή που αντιμετωπίζει την πολιτική σαν μια ενασχόληση όπως οποιαδήποτε άλλη. «Πολλές φορές ασχολούμαι με την πολιτική για να περνάει η ώρα», απάντησε νοικοκυρά 38 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά ή, όπως το εκδήλωσε πιο εκφραστικά συνταξιούχος 85 ετών που ενδιαφέρεται πολύ, «σου δίνει κίνητρο για να ανοίξεις κουβέντα με τους φίλους στα καφενεία». Αυτή η ομάδα βρίσκεται στον αντίποδα άλλων αντιλήψεων που, με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, ομολογούν την κυριαρχία της πολιτικής και τη σημασία της για την ελληνική κοινωνία. Εδώ, αντιθέτως, η πολιτική γίνεται μια διασκεδαστική ασχολία όπως άλλες, ένα απλό χόμπι.

Πολλοί είναι οι ερωτώμενοι/ες που αναγνώρισαν μεν τη σημασία της πολιτικής, αλλά δήλωσαν πως για διάφορους λόγους δεν ενδιαφέρονται οι ίδιοι. Μια τέτοια περίπτωση είναι η αντίληψη που βλέπει την πολιτική ως μια διαδικασία που αφορά άλλους, αλλά όχι τον ερωτώμενο. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να δικαιολογηθεί αυτή η αντίληψη, όπως η έλλειψη χρόνου,³⁷ η ανικανότητα παρακολούθησης,³⁸ το ότι δεν υπάρχει λόγος να ενδιαφέρει τον

35. «Έτσι έχω μάθει απ' την οικογένεια μου», λέει άνεργος 25 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική.

36. Συνταξιούχος 80 ετών απαντά: «ασχολούμαι πολύ γιατί είμαι οργανωμένος σε ένα κόμμα».

37. Αγρότης 26 ετών απάντησε ότι ενδιαφέρεται λίγο «γιατί ασχολούμαι περισσότερο με τη δουλειά και την οικογένεια μου», ενώ καθαρίστρια 36 ετών «δεν έχει χρόνο να ασχοληθεί με την πολιτική» και άρα ενδιαφέρεται λίγο.

38. «Είναι δύσκολα τα θέματα, δεν μπορείς να βγάλεις άκρη», λέει νοικοκυρά 26 ετών που δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική.

ερωτώμενο.³⁹ Σε αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως μάλιστα όσον αφορά την ανικανότητα παρακολούθησης, το 1988 οι απαντήσεις συνοδεύονταν συχνά από αναφορές σε χαρακτηριστικά των ερωτώμενων στα οποία οφείλονταν η προσωπική τους αδυναμία. Η μεγάλη ηλικία και το γυναικείο φύλο αναφέρονταν πιο συχνά, ενώ άλλα τέτοια χαρακτηριστικά ήταν η έλλειψη γνώσης ανάγνωσης και γραφής, η ύπαρξη οικιακών ασχολιών και η ασθένεια. Αυτό άλλωστε είναι ενδεικτικό του γεγονότος ότι η πολιτική αγγίζει περισσότερο συγκεκριμένες ομάδες, κάτι που φάνηκε και ωρύτερα όταν αναλύθηκε η επίδραση παραμέτρων όπως η ηλικία και το φύλο στο πολιτικό ενδιαφέρον.

Όσοσο είναι αξιοσημείωτο ότι σήμερα μόνον η ηλικία⁴⁰ παρουσιάζεται συχνά ως χαρακτηριστικό αδυναμίας και μάλιστα όχι μόνο η μεγάλη ηλικία.⁴¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το φύλο ή το εκπαιδευτικό επίπεδο δεν σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή. Απλώς οι ερωτώμενοι δεν τα βλέπουν ως ανασταλτικό παράγοντα *per se*. Βεβαίως, αυτό δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι είναι έτσι: το ποσοστό των γυναικών, για παράδειγμα, που δίνουν απαντήσεις ενδεικτικές αυτής της νοοτροπίας είναι σχεδόν διπλάσιο από αυτό των ανδρών, κάτι που δεν μπορεί να είναι τυχαίο.⁴² Ένα ακόμη σημείο που έχει σημασία είναι ότι, το 2005, στις απαντήσεις που εντάσσονται στην κατηγορία αντίληψης ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά άλλους και όχι τον ερωτώμενο, σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν σχόλια που υποδηλώνουν την απόρριψη της πολιτικής και τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς, μια διάσταση που δεν υπήρχε το 1988 σε αυτές τις κατηγορίες απαντήσεων. Για παράδειγμα, νοικοκυρά 60 ετών απαντάει ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου αφού «δεν καταλαβαίνω ούτε την πολιτική ούτε τους πολιτικούς, τα κάνουν όλα στα μέτρα τους, όπως τους συμφέρει». Πιο κυνικά, μικροπωλήτρια 35 ετών υποστηρίζει ότι «έχω τα δικά μου προβλήματα και κανένας δε θα μου δώσει να φάω».

39. Αρκετοί και αρκετές απάντησαν κυνικά ότι «δεν τους ενδιαφέρει».

40. «Είμαι πολύ μεγάλος για να ασχολούμαι», λέει συνταξιούχος 76 ετών. Πιο δραματικά απαντάει συνταξιούχος αγρότισσα 79 ετών: «Είμαι μόνη, ταλαιπωρημένη, με σύνταξη ΟΓΑ. Τι να μου κάνει η πολιτική;»

41. Μαθητής 18 ετών δεν ενδιαφέρεται καθόλου αφού, όπως είπε, «είμαι πολύ μικρός, δεν τα πολυκαταλαβαίνω όλα αυτά». Σερβιτόρος 20 ετών υποστήριξε ότι «στην ηλικία μου δεν με ενδιαφέρει η πολιτική». Αυτές οι απαντήσεις είναι σχεδόν διασκεδαστικές όταν συγκρίνονται με απαντήσεις ηλικιωμένων που λένε ότι «αυτά είναι για τους νέους».

42. Μάλιστα, από τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται πως οι γυναίκες γενικά υποστηρίζουν ότι βρίσκονται σε ίση θέση με τους άνδρες, ενώ ταυτόχρονα όλοι οι δείκτες της πολιτικής τους συμπεριφοράς δείχνουν το αντίθετο. Περισσότερα, στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας* 3, ό.π.

Οι απόψεις που εντοπίζουν το πολιτικό ενδιαφέρον στη συλλογική και δημόσια του διάσταση και έτσι συνθέτουν την «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής, εντοπίζονται σε τέσσερις κατηγορίες απαντήσεων. Συγκεκριμένα πρόκειται για την αιτιολόγηση με αναφορά σε θέματα δημοσίου συμφέροντος,⁴³ για την «κυριαρχία του πολιτικού», δηλαδή ότι η πολιτική έχει καθοριστικό ρόλο στη ζωή και την κοινωνία,⁴⁴ για την άποψη ότι η πολιτική «μας αφορά όλους»⁴⁵ και, τέλος, την έμφαση στην ιδιότητα του πολίτη και την επιθυμία συμμετοχής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ αυτών των κατηγοριών δεν είναι απόλυτα σαφής, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις οι ερωτώμενοι αναφέρουν δύο ή και περισσότερες από αυτές τις διαστάσεις στην απάντησή τους. Αξίζει ωστόσο να σταθούμε περισσότερο στην τελευταία κατηγορία απαντήσεων, την «ιδιότητα του πολίτη», που είναι μια από τις δύο καινούριες που εντοπίστηκαν το 2005 και έχει σαφώς ενεργητική διάσταση, καθώς στις περισσότερες απαντήσεις δίνεται έμφαση στη συμμετοχή. «Πιστεύω πως είναι υπόθεση κάθε πολίτη», λέει ζαχαροπλάστρια 36 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική. Αυτή η έννοια του πολίτη, και μάλιστα του «ενεργού» πολίτη, αναφέρεται από πολλούς ερωτώμενους/ες. Άνδρας 31 ετών, υπάλληλος γραφείου, εξηγεί ότι ενδιαφέρεται αρκετά επειδή «μου αρέσει να έχω άποψη και να είμαι ενεργός πολίτης και όχι να ηγαιώνω όπου φυσάει ο άνεμος». Αλλά εκτός από την ιδιότητα του πολίτη, σ' αυτή την κατηγορία το πολιτικό ενδιαφέρον αιτιολογείται σε μερικές περιπτώσεις βάσει της άσκησης ελέγχου στους πολιτικούς. Όπως το θέτει γλαφυρά γεωπόνος 45 ετών που ενδιαφέρεται πολύ, «δεν πρέπει να αφήνουμε τους άλλους να κάνουνε κουμάντο για εμάς, πρέπει να συμμετέχουμε». Γενικά υπάρχουν κάποιες απαντήσεις όπου παρατηρείται πως, ακόμη και ανάμεσα στα άτομα με υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον και αντιλήψεις μάλλον θετικές για την πολιτική, υπάρχουν έμμεσες αναφορές που προδίδουν δυοπιστία απέναντι στους πολιτικούς ως φυσικά πρόσωπα.

Η δυοπιστία απέναντι στους πολιτικούς γίνεται η πιο μαζική κατηγορία απαντήσεων το 2005, με το ποσοστό της να πολλαπλασιάζεται και να φτάνει στο 23,4% για τις γυναίκες και 18,4% για τους άνδρες, από 3,9% και 6% α-

43. «Αν δεν ενδιαφέρεσαι για την πολιτική είναι σα να μην ενδιαφέρεσαι για τον τόπο σου», υποστηρίζει γυναίκα 64 ετών, συνταξιούχος, που ενδιαφέρεται πολύ.

44. Τεχνίτης 57 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική εξηγεί ότι «η πολιτική είναι μέσα στη ζωή, δεν γίνεται να μην ασχολείται κάποιος. Τα πάντα εξαρτιούνται από αυτήν».

45. «Πρέπει να ενδιαφερόμαστε για τα κοινά γιατί μας αφορούν όλους», απαντάει αγρότης 39 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική.

ντίστοιχα το 1988. Συχνά οι ερωτώμενοι εκφράζουν τη δυσπιστία τους με πολύ επιθετικό τρόπο και με μεγάλη δόση απδίας. «Οι πολιτικοί βοηθούν περισσότερο τους πλούσιους», λέει γυναίκα 38 ετών, υπάλληλος γραφείου, «αυτοί μου κάνουν τη ζωή δύσκολη, θέλουν να μου πάρουν το σπίτι μου και έχω τέσσερα παιδιά». Οδηγός οχήματος 63 ετών απαντάει πως «οι πολιτικοί μας κοροϊδεύουν, άλλα τάζουν και άλλα κάνουν. Μας θυμούνται μόνο στις εκλογές, όταν έχουν ανάγκη την ψήφο μας και, αφού εκλεγούν, μας ξεχνούν». Τέτοιες απαντήσεις μπορεί να ακούγονται στερεότυπες, είναι όμως ενδεικτικές της νοοτροπίας που επικρατεί σε σημαντική μερίδα των ερωτώμενων και της πλήρους έλλειψης εμπιστοσύνης στους πολιτικούς.

Βέβαια η δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς δεν είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η πολιτική γίνεται αντιληπτή κατά αρνητικό τρόπο. Πολύ διαδεδομένη απάντηση είναι η απογοήτευση,⁴⁶ που είναι η δεύτερη μαζικότερη κατηγορία το 2005, ενώ υπάρχουν και αυτοί που απορρίπτουν συνολικά την πολιτική.⁴⁷ Μια άλλη σημαντική κατηγορία απαντήσεων το 1988 εξηγούσε την αδιαφορία για την πολιτική λόγω της ταύτισής της με τσακωμούς και κινδύνους, αυτή όμως η κατηγορία δεν υφίσταται σήμερα, αφού το ποσοστό της έχει σχεδόν μηδενιστεί.

Όσο όσο όλες οι κατηγορίες απαντήσεων που αντιμετωπίζουν αρνητικά την πολιτική έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι η ύπαρξη μιας συγκεκριμένης αντίληψης για την ίδια την πολιτική που την προσλαμβάνει ως κάτι εξωτερικό από τους πολίτες, και η οποία έχει ως στόχο να τους λύνει τα προβλήματα χωρίς να χρειαστεί οι ίδιοι να δράσουν. Αφού δεν λύνει τα ατομικά τους προβλήματα, τότε δεν ενδιαφέρονται.⁴⁸ Δηλαδή, όπως παρατηρήθηκε και σε άλλες κατηγορίες απαντήσεων, μια σημαντική μερίδα ατόμων βλέπει πως η συμμετοχή τους δεν θα έχει καμιά επίδραση στην πολιτική, ενώ ταυτόχρονα την αντιμετωπίζει περισσότερο σαν εργαλείο για την επίλυση ατομικών προβλημάτων. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι η δυ-

46. Γυναίκα 43 ετών, υπάλληλος γραφείου, δεν ενδιαφέρεται καθόλου, αφού από την πολιτική «δεν βγαίνει τίποτα». «Έχω απογοητευτεί, κανένας μέχρι σήμερα δεν ενδιαφέρθηκε για τον φτωχό λαό», λέει άνεργη 60 ετών.

47. Νοικοκυρά 40 ετών προφανώς θεωρεί την πολιτική γελοία, αφού απαντάει ότι «ασχολούμαι με σοβαρότερα πράγματα». Καθηγήτρια 29 ετών υποστηρίζει ότι «δεν υπάρχει αλήθεια στην πολιτική».

48. Νοικοκυρά 32 ετών ενδιαφέρεται λίγο αφού, όπως λέει, «δεν χάνω το χρόνο μου για να ασχοληθώ με αυτούς που δεν ασχολούνται μαζί μου». Οδηγός οχήματος 51 ετών δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική γιατί, όπως λέει, «έχω απογοητευτεί από τα αποτελέσματά της στη ζωή μου».

οπιστία απέναντι στους πολιτικούς διατρέχει τις περισσότερες αρνητικές απαντήσεις, ακόμα και αν εμφανίζεται ως δευτερεύον στοιχείο της απάντησης. Η πολιτική απορρίπτεται επειδή απορρίπτονται *οι πολιτικοί*⁴⁹ υπάρχει απογοήτευση επειδή *οι πολιτικοί* προκαλούν απογοήτευση.⁵⁰ Μάλιστα αυτή η απόρριψη των πολιτικών σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζεται ειδικότερα ως απόρριψη των κομμάτων, ιδιαίτερα μάλιστα των «μεγάλων» κομμάτων.⁵¹ Έτσι η απογοήτευση από τους πολιτικούς και τα κόμματα αναδεικνύεται ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της αρνητικής πρόσληψης της πολιτικής. Ωστόσο αξίζει να παρατηρηθεί ότι, αντίθετα με την αρνητική στάση απέναντι στην πολιτική επειδή δεν λύνει τα ατομικά προβλήματα, αρκετές από αυτές τις απαντήσεις υποδηλώνουν ένα «πολιτικό» σκεπτικό. Οι ερωτώμενοι έχουν άποψη για το πώς θα έπρεπε να είναι τα κόμματα και η πολιτική, αλλά δεν τους αρέσει τι γίνεται και γι' αυτό έχουν πάψει να ασχολούνται.⁵² Ένα τελευταίο ενδιαφέρον σημείο, αν και μικρότερης σημασίας λόγω της περιορισμένης του έκτασης, είναι πως κάποιοι δικαιολογούν την έλλειψη ενδιαφέροντος με την πεποίθηση ότι δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα στην Ελλάδα, αφού όλα καθορίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁵³ Όπως η απογοήτευση από την πολιτική έχει αποκτήσει συγκεκριμένο πρόσωπο (τα πρόσωπα των πολιτικών), έτσι και η αίσθηση ματαιότητας έχει πλέον αποκτήσει συγκεκριμένη πηγή.

49. Γυναίκα 75 ετών, συνταξιούχος, απορρίπτει την πολιτική αφού τη βλέπει ως «συμφέροντα μεγαλοκαρχηριών που βάζουν νόμους στα χέρια τους».

50. «Απογοητεύτηκα με τους πολιτικούς, κοιτάζουν τον εαυτό τους», είπε οικοδόμος 27 ετών.

51. «Έχω απογοητευτεί από την στάση και των δύο κομμάτων, άλλα λένε και άλλα κάνουν με αποτέλεσμα ο κόσμος να έχει απαξιώσει και τους πολιτικούς και την πολιτική», απάντησε νοικοκυρά 54 ετών, ενώ φοιτήτης 25 ετών λέει «με έχει απογοητεύσει η επικράτηση του δικομματισμού, η εφαρμογή της ίδιας παθητικής γραμμής, η έλλειψη ουσιαστικής αντιπλοίτευσης». Πάντως αν και η απόρριψη του δικομματισμού εκφράζεται συχνά, είτε ρητά είτε έμμεσα, ούτε τα άλλα κόμματα μένουν στο απυρόβλητο.

52. Στις περισσότερες απαντήσεις ένα τέτοιο πολιτικό σκεπτικό δεν φαίνεται άμεσα, ιδίως αφού πολλοί τείνουν να απαντούν με στερεότυπα του τύπου «όλοι είναι ίδιοι», έτσι που δεν είναι εύκολο να φανεί σε ποιο σκεπτικό στηρίζονται. Υπάρχουν όμως απαντήσεις όπου το πολιτικό σκεπτικό είναι ξεκάθαρο: για παράδειγμα, σερβιτόρος 26 ετών απαντάει ότι «ο τρόπος που λειτουργεί η πολιτική δεν με εκφράζει, ο ρόλος των κομμάτων είναι μόνο πελαταιακός».

53. «Όλα είναι προδιαγεγραμμένα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, οπότε δεν υπάρχει λόγος ασχολίας», λέει συνταξιούχος 76 ετών που ενδιαφέρεται λίγο.

III

Όπως έγινε και με τα στοιχεία του 1988, όλες αυτές οι κατηγορίες αιτιολόγησης του πολιτικού ενδιαφέροντος μπορούν να συνοψιστούν σε έξι μεγάλες κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική. Οι κατηγορίες αντιλήψεων σχηματίστηκαν με την απλή άθροιση των κατηγοριών απαντήσεων που υποδήλωναν συγγενείς αντιλήψεις, και ακολουθήθηκε η κατάταξη που έκανε η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα το 1988.⁵⁴ Παρότι πρόκειται για συμβατική κατηγοριοποίηση και επιβάλλει κάποια επιφύλαξη, καθώς όπως φάνηκε παραπάνω η ίδια αντίληψη μπορεί να εκφράζεται σε ριζικά διαφορετικές κατηγορίες, αυτός ο πίνακας μπορεί να δώσει μια γενική εικόνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και των κύριων αλλαγών που συντελέστηκαν τα τελευταία είκοσι χρόνια.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3, η «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής έχει μειωθεί λίγο έως ελάχιστα, κάτι που δεν ήταν αναμενόμενο δεδομένης της σημαντικής μείωσης του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Αντίθετα έχουν μειωθεί πολύ τα ποσοστά όλων των υπόλοιπων αντιλήψεων που συνδέονται με δήλωση υψηλού πολιτικού ενδιαφέροντος: η αντίληψη της πολιτικής ως θέαμα, ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων και ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος, συγκεντρώνουν περίπου το μισό του ποσοστού που είχαν το 1988. Κυρίως από αυτές προκύπτει η σημαντικότερη αύξηση του ποσοστού της πρόσληψης της πολιτικής στις αρνητικές της συνδηλώσεις, που είναι με διαφορά η πιο διαδεδομένη κατηγορία αντιλήψεων σήμερα, και τα ποσοστά της οποίας υπερδιπλασιάστηκαν στους άνδρες και υπερτριπλασιάστηκαν στις γυναίκες. Τέλος, η αντίληψη ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά ορισμένους και όχι τον ερωτώμενο έχει μείνει περίπου στα ίδια επίπεδα.

54. Συγκεκριμένα η κατηγορία Α του Πίνακα 3 («πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής) περιλαμβάνει τις κατηγορίες 2, 4 και 5 του Πίνακα 2, η κατηγορία Β (η πολιτική ως θέαμα) την κατηγορία 1 του Πίνακα 2, η κατηγορία Γ (η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων) τις κατηγορίες 3 και 6 του Πίνακα 2, η κατηγορία Δ (η πολιτική ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος) τις κατηγορίες 7, 8 και 9 του Πίνακα 2, η κατηγορία Ε (η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους) τις κατηγορίες 10, 11 και 14 του Πίνακα 2, και η κατηγορία ΣΤ (η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις) τις κατηγορίες 12, 13, 15 και 16 του Πίνακα 2. Όσον αφορά τις δύο νέες κατηγορίες απαντήσεων του Πίνακα 2, η 17 (ιδιότητα του πολίτη) εντάσσεται στην κατηγορία Α («πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής) του Πίνακα 3, ενώ η 18 (η πολιτική ως μια ενασχόληση όπως άλλες) στην κατηγορία Δ (η πολιτική ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος). Αναλυτικά βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 47-51.

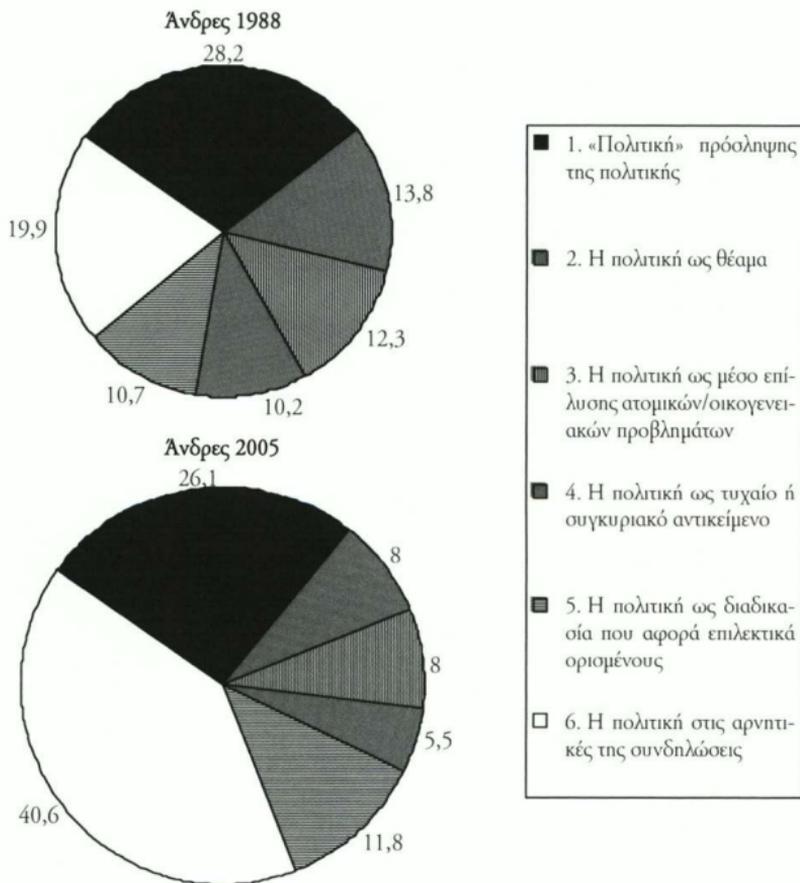
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική (%)

	Γυναίκες		Άνδρες	
	1988	2005	1988	2005
A. «Πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής: συλλογική διάσταση, θέματα δημοσίου συμφέροντος, κυριαρχία της επίδρασης της σε όλους τους τομείς της ζωής	19,7	14,0	28,2	26,1
B. Η πολιτική ως θέαμα	18,1	6,8	13,8	8,0
Γ. Η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών/οικογενειακών προβλημάτων	8,8	5,8	12,3	8,0
Δ. Η πολιτική ως τυχαίο ή συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος	8,3	3,5	10,2	5,5
E. Η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους (και όχι τον ερωτώμενο/η)	23,5	20,6	10,7	11,8
ΣΤ. Η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις	15,1	49,3	19,9	40,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

Η σημαντικότερη παρατήρηση που προκύπτει από αυτά τα στοιχεία είναι πως, παρότι το πολιτικό ενδιαφέρον έχει μειωθεί, τα άτομα που δηλώνουν υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική σήμερα το κάνουν με βαθύτερα πολιτικό σκεπτικό απ' ό,τι το 1988. Τα άτομα που αντιμετωπίζουν την πολιτική με μη πολιτικά κριτήρια έχουν μειωθεί σημαντικά. Το 1988, σύμφωνα με την ανάλυση που έκανε η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, φαινόταν ότι το υψηλό ποσοστό δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος είχε συχνά μη πολιτικά κίνητρα, όπως την επιδίωξη ατομικού κέρδους μέσω πελατειακών σχέσεων, ή συγκυριακό χαρακτήρα. Σήμερα δεν ισχύει αυτό. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι πολιτικά κίνητρα αναφέρονται και σε άλλες κατηγορίες αντιλήψεων πέρα από την πρώτη, αυτή η παρατήρηση γίνεται ακόμα πιο ισχυρή. Υπενθυμίζεται ότι στην «επιθυμία ενημέρωσης», που αποτελεί την κατηγορία αντιλήψεων της «πολιτικής ως θεάματος», το 2005 υπήρχαν κάποιες απαντήσεις που εκδήλωναν την πεποίθηση ότι η πολιτική έχει καθοριστική σημασία και αναγνώριζαν την κυριαρχία της, ενώ σε άλλες αναφερόταν η ανάγκη να υπάρχει γνώση ώστε οι ερωτώμενοι να ξέρουν τι να ψηφίσουν. Δηλαδή οι απαντήσεις αυτής της κατηγορίας δεν υποδηλώνουν τόσο παθητικές στάσεις όσο το 1988. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η κατηγορία απαντήσεων περί «βελτίωσης συνθηκών διαβίωσης», που στις κατηγορίες αντιλήψεων περιλαμβάνεται

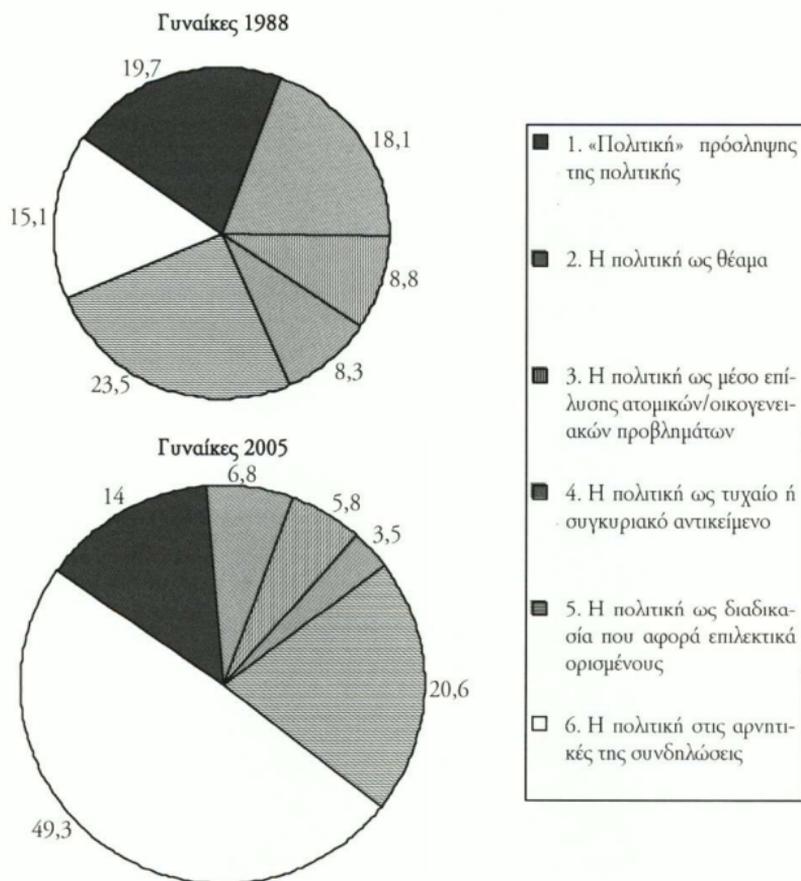
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

στην «πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων», έχει έντονο συλλογικό χαρακτήρα το 2005, αντίθετα με το 1988, και έτσι ίσως θα ήταν καλύτερα να καταταχθεί στην «πολιτική» πρόοληψη της πολιτικής για το 2005. Κατά συνέπεια, η κατηγορία αντιλήψεων με το μεγαλύτερο βαθμό πολιτικότητας είναι πιο διαδεδομένη απ' ό,τι προδίδει το ποσοστό που παρουσιάζεται στον πίνακα, και στην πράξη μάλλον δεν έχει μειωθεί καθόλου από το 1988.

Βεβαίως, όπως ήδη σημειώθηκε, η αρνητική πρόοληψη της πολιτικής έχει

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

γίνει η κυρίαρχη αντίληψη. Αλλά και αυτή δεν έχει ακριβώς τον ίδιο χαρακτήρα με το 1988. Η αύξηση προέρχεται αποκλειστικά από τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς και την απογοήτευση (που όμως, όπως είδαμε, είναι σε μεγάλο βαθμό απογοήτευση από τους πολιτικούς), ενώ η απόρριψη της πολιτικής έχει μείνει περίπου στα ίδια επίπεδα και σχεδόν κανείς πια δεν την αντιλαμβάνεται αρνητικά λόγω τσακωμών και κινδύνων. Κατά συνέπεια, αυτή η εντυπωσιακή αύξηση της αρνητικής πρόσληψης δεν σημαίνει παρά

αύξηση της απογοήτευσης από τους πολιτικούς και τα κόμματα. Πιθανώς να είναι οι ίδιοι άνθρωποι που το 1988 ενδιαφέρονταν για την πολιτική επειδή ήλπιζαν σε ατομικά κέρδη και με ατομικούς τρόπους και σήμερα έχουν απογοητευτεί επειδή βλέπουν ότι δεν μπορούν να τα πετύχουν μέσω της πολιτικής οπότε δεν ασχολούνται. Και άλλωστε η αντίληψη ότι η πολιτική υπάρχει για να λύνει ατομικά προβλήματα και με ατομικό τρόπο είναι υπαρκτή σε σημαντικό μέρος των αρνητικών απαντήσεων, όπως αναφέρθηκε ήδη. Αλλά αυτό είναι μόνο μια υπόθεση.

Πάντως είναι ενδιαφέρον ότι οι γυναίκες εξακολουθούν να υστερούν στην «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής έτσι όπως μετρείται από αυτή την ερώτηση. Το ποσοστό τους είναι σχεδόν το μισό από αυτό των ανδρών, και συγκεκριμένα 14% έναντι 26,1%, ενώ η διαφορά τους έχει αυξηθεί από 8,5 ποσοστιαίες μονάδες το 1988 (ήταν 19,7% έναντι 28,2% αντίστοιχα) σε 12,1 μονάδες το 2005. Ακόμη αξίζει να παρατηρηθεί ότι σε αυτή την κατηγορία αντιλήψεων ανήκουν περισσότερο άτομα μέσης ηλικίας 45-59, κάτι που, ανάμεσα σε άλλα, είναι σύμφωνο με την παρατήρηση για την επίδραση της ηλικίας.

Αντίθετα, οι γυναίκες απαντούν μαζικότερα με τρόπους που εκφράζουν αρνητικές αντιλήψεις για την πολιτική. Το ποσοστό των γυναικών που βλέπει την πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά άλλους είναι σχεδόν διπλάσιο από αυτό των αντίστοιχων ανδρών (20,6% έναντι 11,8%), παρόλο που, όπως είδαμε, το φύλο σπάνια αναφέρεται ως η αιτία έλλειψης συνάφειας με την πολιτική. Επίσης είναι περισσότερες οι γυναίκες που αντιμετωπίζουν την πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις, με ποσοστό 49,3% έναντι 40,6% των ανδρών, κάτι που είναι αξιοσημείωτο δεδομένου ότι το 1988 οι άνδρες ήταν αυτοί που υπερείχαν ελαφρώς σ' αυτή την κατηγορία αντιλήψεων. Έτσι προκύπτει μια ενδιαφέρουσα αντίφαση όσον αφορά τη θέση των γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα. Μπορεί όταν ερωτώνται αν νιώθουν την θέση τους ικανοποιητική σε σχέση με αυτή των ανδρών να απαντάνε μαζικά «ναι», αντίθετα με την έρευνα του 1988 οπότε επικρατούσε το «όχι», αλλά ο τρόπος που βλέπουν την πολιτική, τουλάχιστον έτσι όπως φαίνεται από τις συγκεκριμένες ερωτήσεις, δείχνει ότι βρίσκονται πολιτικά πιο αποστασιοποιημένες απ' ό,τι ήταν 20 χρόνια πριν, και αυτό μάλιστα παρά το γεγονός ότι δεν βλέπουν το φύλο τους ως ανασταλτικό παράγοντα στην πολιτική συμμετοχή τους.

IV

Όλα τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω αποδεικνύουν ότι δεν έχει απλώς μειωθεί το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα. Το νέο υπό διαμόρφωση στερεότυπο του «απολίτικου» Έλληνα είναι παραπλανητικό και δεν φαίνεται να στέκει, παρά τα υψηλά ποσοστά χαμηλού ενδιαφέροντος για την πολιτική και παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις που χαρακτηρίζουν την πρόσληψή της. Παρατηρούνται μάλλον ευρύτερες μεταβολές που επιτρέπουν την υπόθεση ότι έχει αλλάξει ριζικά η ελληνική πολιτική κουλτούρα, κατά τέτοιο τρόπο μάλιστα που, εάν συγκριθεί με εκείνη της δεκαετίας του 1980, είναι σα να βλέπουμε δύο διαφορετικούς κόσμους. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, τα κύρια χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και οι βασικές της αλλαγές μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

Πολιτικό ενδιαφέρον λιγότερο επιφανειακό, περισσότερο ουσιαστικό. Μπορεί αυτοί και αυτές που δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική να είναι λιγότεροι, όμως αυτοί οι συγκριτικά λίγοι έχουν πιο βαθύ «πολιτικό» σκεπτικό. Βλέπουν την πολιτική στη συλλογική της διάσταση και δεν έχουν ως κίνητρο ελπίδες για ατομικά οφέλη τα οποία θα επιτευχθούν με ατομικές διόδους εξυπηρέτησης. Πρόκειται κυρίως για έντονα πολιτικοποιημένα άτομα, τα οποία αντιλαμβάνονται την πολιτική ως καθοριστική για την ελληνική κοινωνία και τη ζωή όλων και προσλαμβάνουν την πολιτική συμμετοχή ως υποχρέωση κάθε πολίτη. Σύμφωνα με τα στοιχεία μας, αυτή η κατηγορία «ενεργών» πολιτών αφορά σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού και αποτελείται περισσότερο από άνδρες και άτομα μέσης ηλικίας.

Περιορισμός των παθητικών στάσεων και των πελατειακών σχέσεων. Ταυτόχρονα έχει περιοριστεί δραστικά ο αριθμός των ατόμων που εκδηλώνουν ένα φαινομενικό ενδιαφέρον, αλλά αντιμετωπίζουν την πολιτική από ατομοκεντρική σκοπιά ή παραμένουν παθητικοί απέναντι της. Τη δεκαετία του 1980 ήταν πολλοί αυτοί που δήλωναν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, αλλά για λόγους όπως «να βολέψουν το παιδί», δηλαδή με σημείο αναφοράς τελικά ένα σύστημα πελατειακών σχέσεων. Άλλοι πάλι δήλωναν ότι παρακολουθούσαν (με δέος) την πολιτική διαδικασία, νιώθοντας όμως ανίκανοι να δράσουν οι ίδιοι. Επρόκειτο για μια πολύ σημαντική μερίδα που κυμαίνονταν περίπου στο ένα τρίτο του πληθυσμού. Σήμερα αυτές οι αντιλήψεις δεν αφορούν παρά μια μικρή μερίδα η οποία, μάλιστα, συχνά δεν κάνει έτσι κι αλλιώς τον κόπο να ενδιαφερθεί για την πολιτική. Τα άτομα που αντιμετωπί-

ζουν παθητικά την πολιτική κάνουν αυτό που θα περίμενε κανείς: δεν ασχολούνται καθόλου. Όσο για εκείνους που ήλπιζαν σε ατομικά οφέλη, με τη μορφή ατομικής ή οικογενειακής «τακτοποίησης» μέσω πελατειακών δικτύων, βλέπουν ενδεχομένως ότι οι ελπίδες τους είναι μάταιες και παραιτούνται. Κάτι που, εκτός των άλλων, υποδηλώνει ότι οι πελατειακές σχέσεις, για πολλούς και διαφορετικούς λόγους που δεν μπορεί να είναι άσχετοι και με την οικονομική συγκυρία, έχουν αρχίσει να καταρρέουν.⁵⁵

Απόρριψη της πολιτικής και των εκπροσώπων της όπως έχει σήμερα. Το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας, είναι η απογοήτευση από τους πολιτικούς και τα κόμματα, καθώς και η απόρριψή τους. Περίπου οι μισοί ερωτώμενοι εξέφρασαν τέτοιες αντιλήψεις, και μάλιστα όχι μόνο άτομα αδιάφορα ως προς την πολιτική, αλλά και κάποια που ενδιαφέρονται και αντιμετωπίζουν τους πολιτικούς με επιφύλαξη, προσπαθώντας να τους «ελέγξουν». Αλλά δεν απορρίπτονται γενικά οι πολιτικοί, πόσο μάλλον η πολιτική. Αυτό που απορρίπτεται είναι η πολιτική έτσι όπως είναι σήμερα στην Ελλάδα και όπως τη γνωρίζουμε. Αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, υπονοούν πολλοί, αν δεν μας απείχε τόσο *αυτή* η πολιτική και *αυτά* τα κόμματα, τότε είναι πολύ πιθανό να μας ενδιέφερε.

Συνοψίζοντας λοιπόν παρατηρείται ότι η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική κυρίως λόγω της απογοήτευσης που της προξενούν οι πολιτικοί, και όχι επειδή είναι γενικά αδιάφορη. Κατά συνέπεια, υπό διαφορετικές πολιτικές συνθήκες, αυτή η τάση αδιαφορίας είναι δυνατό να αλλάξει ή ακόμη και να οδηγήσει σε εντελώς απρόβλεπτες εξελίξεις. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει και μια σημαντική μειονότητα που φαίνεται να είναι δραστήρια και αντιμετωπίζει την πολιτική στη συλλογική της διάσταση⁵⁶ οι παθητικές και οι ατομοκεντρικές αντιλήψεις έχουν περιοριστεί δραστικά. Επιπλέον, ως υπενθυμιστεί πως μερικά άτομα που ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική εκδηλώνουν έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους πολιτικούς και την αντίληψη πως πρέπει να τους «ελέγξουν» μέσω της συμμετοχής τους, ενώ ταυτόχρονα άλλοι που δηλώνουν αδιάφοροι για την πο-

55. Για τη διαφαινόμενη κατάρρευση των πελατειακών σχέσεων, η ανάλυση του Νικηφόρου Διαμαντούρου σχετικά με τη σύγκρουση μεταξύ «μεταρρυθμιστικής» [reformist] και «παρωχημένης» [underdog] κουλτούρας προσφέρει ενδιαφέρον θεωρητικό πλαίσιο, καθώς το δίκτυο πελατειακών σχέσεων αποτελεί ουσιαστικό κομμάτι της δεύτερης. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διωγμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

λιτική το κάνουν με «πολιτικό» σκεπτικό που υποδηλώνει μια δυναμικά ενεργή στάση. Δηλαδή, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός πως τόσο η ενεργή στάση απέναντι στην πολιτική, όσο και η απογοήτευση από τους πολιτικούς ως φυσικά πρόσωπα διατρέχει σε σημαντικό βαθμό το σύνολο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ανεξάρτητα από τον βαθμό ενδιαφέροντος για την πολιτική.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική πολιτική κουλτούρα και οποιαδήποτε κουλτούρα δεν είναι παγιωμένη. Αντίθετα, βρίσκεται υπό συνεχή διαμόρφωση και εξέλιξη, αλλάζει συνεχώς υπό την επίδραση της ιστορικής συγκυρίας, και η έρευνα πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζει αυτές τις αλλαγές και τη σημασία τους.

Μόλις κυκλοφόρησε

Kenneth Frampton

Τετάρτη έκδοση
αναθεωρημένη
και συμπληρωμένη

Μοντέρνα Αρχιτεκτονική

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΘΕΜΕΛΙΟ

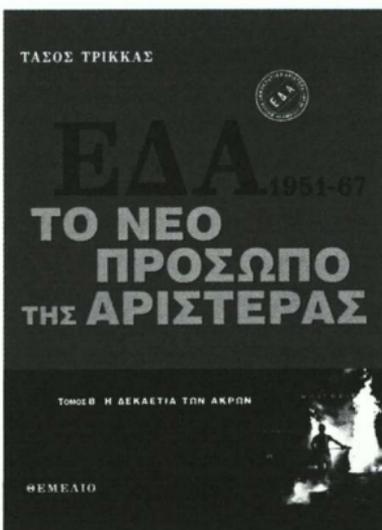
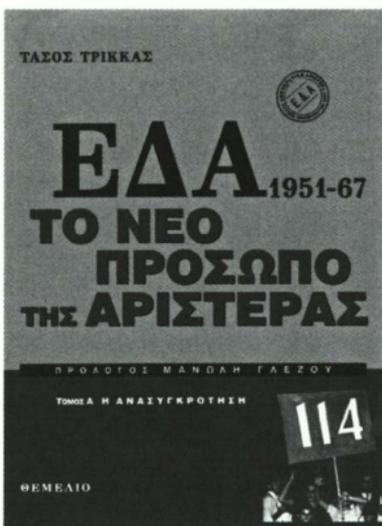
KENNETH FRAMPTON

**ΜΟΝΤΕΡΝΑ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ**

*Τέταρτη έκδοση
αναθεωρημένη και συμπληρωμένη*

ISBN 960-310-071-4
Σελίδες 378 ~ 417 εικόνες
Τιμή: 40 Ευρώ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΤΑΣΟΣ ΤΡΙΚΚΑΣ

ΕΔΑ 1951-1967

ΤΟ ΝΕΟ ΠΡΟΣΩΠΟ
ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Πρόλογος: ΜΑΝΩΛΗΣ ΓΛΕΖΟΣ

ΤΟΜΟΣ Α: Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΟΜΟΣ Β: Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ

Η ΕΔΑ, που επί 16 χρόνια υπήρξε η νόμιμη έκφραση του αριστερού κινήματος στην Ελλάδα, αντιπροσωπεύει ένα από τα λαμπρότερα κεφάλαια της ιστορίας της Αριστεράς. Και μόνη η ανασυγκρότησή της, σε απόσταση αναπνοής από τη μεγάλη ήττα της στον εμφύλιο, σε συνθήκες φοβερά δύσκολες, με συνεχείς διώξεις και φυλακίσεις, είναι ένα αξιοθαύμαστο κατόρθωμα. Μέσα από την ανασυγκρότησή της, η Αριστερά διαμορφώνει με την ΕΔΑ το νέο της πρόσωπο. Αποβάλλει, σιγά σιγά, τη σκουριά του δόγματος και της ανώμαλης εσωκομματικής λειτουργίας και εξελίσσεται σε «κόμμα με νέο τύπου χαρακτηριστικά». Ο ταξικός της χαρακτήρας, το πρόταγμα της ριζικής αλλαγής και η σύγκρουσή της με την εξουσία των κυρίαρχων δυνάμεων την ξεχωρίζουν από τα κόμματα της Δεξιάς και του Κέντρου. Είναι κόμμα οργανικής ενότητας των κομμουνιστών, των συμμάχων τους πολιτικών παραγόντων και ομαδώσεων και των απλών ΕΔΑιτών

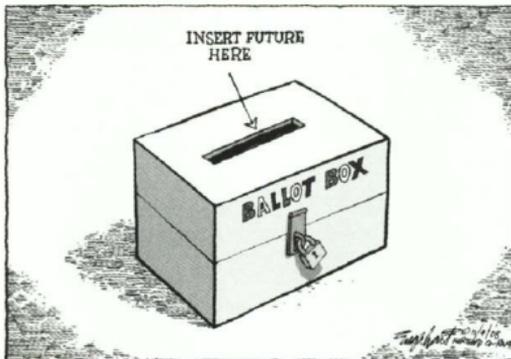
Σελίδες 1.448 + 16 φωτ. ~ Τιμή: 60 ευρώ

ISBN (set) 978-960-310-341-7 / (τ. Α')

978-960-310-339-4 / (τ. Β') 978-960-310-340-0

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Πηγή: www.caglecartoons.com.

ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 2009: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΡΙΕΣ

*Πάνος Σταθόπουλος**

Η παρουσίαση που ακολουθεί στηρίζεται στα δεδομένα που συνελέγησαν από την ενιαία δημοσκοπήση έξω από τα εκλογικά τμήματα [exit poll] η οποία διεξήχθη –για πρώτη φορά στην Ελλάδα– από κοινού με τη συνεργασία επτά εταιρειών.¹ Τα ερωτήματα της έρευνας αυτής, αν και εκ των πραγμάτων λίγα, είναι καίρια με την έννοια ότι υποβοηθούν την ανάλυση απαντώντας ικανοποιητικά στο πρώτο τουλάχιστον σκέλος του βασικού ερωτήματος «ποιος ψηφίζει ποιον και γιατί». Αναλυτικές απαντήσεις στο «γιατί» δεν θα μπορούσαν ασφαλώς να υπάρχουν σε μία τέτοιου είδους έρευνα η οποία, αν μη τι άλλο, οφείλει να είναι σύντομη· όπως είναι ευνόητο, μπορεί να προκύψουν μόνο από έρευνες σχεδιασμένες ειδικά για τον συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα σχετικά ευρήματα των εμπειρικών ερευνών που δημοσιεύονται διάσπαρτα στον Τύπο δεν προϊδεάζουν για ορισμένες πιθανές ερμηνείες.

Οι «ερμηνείες» αυτές όμως μπορούν να αξιοποιηθούν επιστημονικά μόνο ως υποθέσεις εργασίας στην ανίχνευση ενός τοπίου που δείχνει όλο και λιγότερο να ακολουθεί τις «κανονικότητες» που είχαμε υπόψη μας στην ελληνική εκλογική ανάλυση. Πώς θα μπορούσε αλήθεια να αξιολογηθεί το γεγονός ότι στις βουλευτικές εκλογές της 4ης Οκτωβρίου 2009 σημειώθηκαν ταυτόχρονα η μεγαλύτερη αποχή αλλά και ο χαμηλότερος δείκτης δικομματισμού εδώ και πολλά χρόνια; Τι οδηγεί στην εξέλιξη αυτή –η συγκυρία ή κάποιες σταθερότερες τάσεις;

Με αυτά τα δεδομένα, η συγκεκριμένη εργασία θα πρέπει ίσως να αναγνωσθεί περισσότερο ως «περιεχόμενα υποθέσεων» σε μία επιστημονική με-

* Ο Πάνος Σταθόπουλος είναι διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

1. Πρόκειται για τη σύμπραξη πέντε τηλεοπτικών σταθμών και επτά εταιρειών δημοσκοπήσεων: Opinion, GPO (MEGA), Metron Analysis (Antenna), Marc (Alpha), Alco (Alter) και MRB, RASS (NET).

λέτη η οποία, απ' ό,τι φαίνεται, εκτός από τις κλασικές θεωρίες εκλογικής συμπεριφοράς, θα πρέπει να συμπεριλάβει επειγόντως και άλλες υποδείξεις, όπως τις θεωρήσεις για την «αναδρομική ψήφο» του M.P. Fiorina.²

1. ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΙΣ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

Με την πρώτη γενική ματιά στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 2009 (βλ. τελευταία στήλη στον Πίνακα 2) το στοιχείο που ασφαλώς εντυπωσιάζει είναι η μεγάλη εκλογική διαφορά που σημειώθηκε ανάμεσα στα δύο πρώτα κόμματα (10,4%). Παράλληλα όμως, ο δείκτης δικομματισμού εμφάνισε ιδιαίτερα χαμηλή τιμή (77,4%), τη χαμηλότερη ουσιαστικά από το 1961,³ γεγονός που συνδυάζεται βεβαίως και με τη διαπίστωση ότι το 33,5% της Ν.Δ. δεν είναι μόνο το μικρότερο ποσοστό που έχει συγκεντρώσει σε βουλευτικές εκλογές από την ίδρυσή της (στις 4 Οκτωβρίου 1974), αλλά είναι μικρότερο και σε σχέση με τις εκλογικές επιδόσεις του άμεσου προγόνου της (της ΕΡΕ της περιόδου 1956-1964).⁴

Πώς όμως φτάσαμε σε ένα τόσο χαμηλό ποσοστό για βουλευτικές εκλογές και σε μία τόσο μεγάλη εκλογική διαφορά, όταν μόλις τέσσερις μήνες

2. M.P. Fiorina, *Retrospective Voting in American National Elections*, Yale University Press, New Haven 1981. Παρά το απαιτητικό μαθηματικό του πλαίσιο, το υπόδειγμα του Fiorina εισάγει ένα πολύ ενδιαφέρον μοντέλο ερμηνείας στο οποίο κυριαρχεί ο «ορθολογικός» ψηφοφόρος κάτω από τους περιορισμούς όμως που θέτει και η κομματική του «ταύτιση». Το πλαίσιο αυτό (που εξακολουθεί να ελέγχεται συχνά στις ΗΠΑ) θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνεύσει «σκοτεινά» μέρη των δικών μας υποθέσεων, ιδιαίτερα στις πιο πρόσφατες εκλογές.

3. Η σύμπτυξη των κομμάτων του Κέντρου στην ενιαία «Ένωση Κέντρου» το 1961 συγκροτεί πρακτικά τον μεταπολεμικό ελληνικό δικομματισμό ο οποίος απέδωσε στις εκλογές του 1961, του 1963 και του 1964 μαζί με τα ποσοστά της ΕΡΕ αθροιστικό δείκτη 84,5%, 81,4% και 88% αντίστοιχα. Στη μεταπολιτευτική περίοδο, η κυριαρχία αρχικά του Κ. Καραμανλή με την νεοϊδρυθείσα Ν.Δ. και η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ κόντρα στην παρουσία της «Ένωσης Κέντρου» οδηγούν σε δύο εκλογικές αναμετρήσεις χωρίς δικομματικό χαρακτήρα, αλλά και χωρίς να είναι σοβαρό λάθος να αθροίσουμε τα ποσοστά της Ν.Δ. με αυτά του ΠΑΣΟΚ και της ΕΚ-Ν.Δ. το 1974 ή της ΕΔΗΚ το 1977, καταλήγοντας σε δείκτες 88,4% και 79,2% αντίστοιχα. Από το 1981 και μέχρι τις προηγούμενες εκλογές του 2007 κυριαρχεί ο εκλογικός ανταγωνισμός ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. με αποτέλεσμα ο δείκτης δικομματισμού να πέσει οριακά κάτω από το 80% μόνο δύο φορές (79,6% το 1996 και 79,9% το 2007), ενώ η μέση τιμή του σε όλες τις άλλες εκλογές αυτής της περιόδου είναι 85,6% (με ακραίες τιμές το 83,4% του Ιουνίου 1989 και το 86,9% τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου).

4. Το μικρότερο ποσοστό της Ν.Δ. ήταν 35,9% το 1981 και της ΕΡΕ 35,3% στις εκλογές του 1964.

νωρίτερα, στις ευρωεκλογές του Ιουνίου, όλα φαίνονταν πολύ πιο «συμμάζεμένα»; Οι δύο πίνακες που ακολουθούν μας δίνουν μια ιδέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογών 2009:
όσοι ψήφισαν και όσοι δεν ψήφισαν στις ευρωεκλογές 2009*

	Ευρωεκλογές 2009 (ψήφοι εσωτερικού)	Βουλευτικές εκλογές 2009	
		Όσοι ψήφισαν στις ευρωεκλογές (80%)	Όσοι δεν ψήφισαν στις ευρωεκλογές (20%)
ΠΑΣΟΚ	36,7	44,9	39,9
Ν.Δ.	32,3	34,7	28,5
ΚΚΕ	8,3	7,4	8,2
ΛΑΟΣ	7,1	5,2	7,1
ΣΥΡΙΖΑ	4,7	4,0	6,8
Οικολόγοι-Πράσινοι	3,5	1,8	5,4
Λοιπά κόμματα	7,4	2,0	4,1
ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	4,4	10,2	11,4
ΠΑΣΟΚ+Ν.Δ.	69,0	79,6	68,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογών 2009:
όσοι είχαν αποφασίσει από νωρίς και όσοι αποφάσισαν τον τελευταίο μήνα*

	Αποφασισμένοι (74,6%)	Αναποφάσιστοι (25,4%)	Σύνολο
ΠΑΣΟΚ	46,9	35,2	43,9
Ν.Δ.	35,5	27,6	33,5
ΚΚΕ	7,9	6,4	7,5
ΛΑΟΣ	3,9	10,4	5,6
ΣΥΡΙΖΑ	3,4	8,0	4,6
Οικολόγοι-Πράσινοι	1,0	6,7	2,5
Λοιπά	1,3	5,6	2,3
ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	11,4	7,6	10,4
ΠΑΣΟΚ+Ν.Δ.	82,4	62,8	77,4

Στη πρώτη στήλη του Πίνακα 1 αναφέρονται τα εκλογικά ποσοστά των κομμάτων στις ευρωεκλογές του 2009 (σύμφωνα με τις ψήφους εσωτερικού) ενώ στη δεύτερη τα εκλογικά ποσοστά που συγκέντρωσαν τα κόμματα

στις βουλευτικές εκλογές του 2009 από το ίδιο εκλογικό σώμα (όσοι ψήφισαν στις Ευρωεκλογές) που αποτελεί το 80% των ψηφοφόρων των βουλευτικών εκλογών. Στην τρίτη στήλη, τέλος, αναφέρονται τα εκλογικά ποσοστά που αντιστοιχούν σε εκείνους που δεν είχαν ψηφίσει στις ευρωεκλογές (20% του σώματος των βουλευτικών εκλογών). Όπως είναι φανερό, οι ψηφοφόροι των ευρωεκλογών ψήφισαν κατά 8,2% περισσότερο το ΠΑΣΟΚ⁵ ψήφισαν όμως και τη Ν.Δ. κατά 2,4% περισσότερο, ενώ σε όλα τα υπόλοιπα κόμματα αναλογούν μικρότερα εκλογικά ποσοστά (ιδίως στα «λοιπά κόμματα»). Θα έλεγε επομένως κανείς ότι στην ομάδα αυτή των «σταθερών» ψηφοφόρων εμφανίζεται μία χροιά «δικομματικής» εκλογικής συμπεριφοράς στις βουλευτικές εκλογές (ο δείκτης δικομματισμού αυξάνει από 69% σε 79,6%) σε αντίθεση με τη συμπεριφορά του 20% που δεν είχε ψηφίσει στις ευρωεκλογές όπου ο σχετικός δείκτης είναι επιπέδου ευρωεκλογών (68,4%). Το κυριότερο όμως είναι, ότι η προτίμηση για τη Ν.Δ. στην ομάδα αυτή των ψηφοφόρων βρίσκεται μόλις στο 28,5% με αποτέλεσμα η εκλογική διαφορά που σημειώνεται σε σχέση με το ποσοστό του ΠΑΣΟΚ (39,9%) να φτάνει στο πολύ υψηλό 11,4%. Είναι σαφές, με άλλα λόγια, ότι οι ψηφοφόροι των ευρωεκλογών, μεταβάλλοντας τις επιλογές τους, διαμόρφωσαν διαφορά 10,2% υπέρ του ΠΑΣΟΚ, ενώ οι ψηφοφόροι που απείχαν στις ευρωεκλογές έβαλαν το «κερασάκι στην τούρτα» μιας εκλογικής αναμέτρησης που χαρακτηρίζεται εν πολλοίς από τη «μαζική καταψήφιση» της κυβέρνησης –την απόρριψη ουσιαστικά του διλήμματος διακυβέρνησης που η ίδια έθεσε αιτιολογώντας την παραίτησή της.

Επιπροσθέτως, όταν επιμερίσει κανείς το εκλογικό σώμα σε δύο άλλες ομάδες με κριτήριο τον χρόνο απόφασης ψήφου,⁵ επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι η Ν.Δ. είχε χάσει ουσιαστικά παταγωδώς τις εκλογές προτού καν αυτές προκηρυχθούν. Πράγματι, όπως φαίνεται στα στοιχεία του Πίνακα 2, οι ψηφοφόροι που δίλωσαν ότι είχαν αποφασίσει τι θα ψηφίσουν, αν και σημαντικά «δικομματικοί» (82,4%), έδιναν στα ΠΑΣΟΚ μεγαλύτερο προβάδισμα από αυτό που σημειώθηκε τελικά (11,4%), ενώ στην ομάδα όσων αποφάσιζαν κατά την προεκλογική περίοδο (μέχρι και την ώρα της κάλπης) η ει-

5. Οι ερωτώμενοι απάντησαν κατά 46,4% ότι ψήφισαν το κόμμα που ψηφίζουν πάντα και κατά 28,2% ότι είχαν αποφασίσει τι θα ψηφίσουν εδώ και πολύ καιρό. Θεωρείται έτσι, ότι το 74,6% που αθροίζουν αυτές οι δύο επιλογές συγκροτεί την ομάδα των «αποφασισμένων» ψηφοφόρων. Ως «αναποφάσιστοι» θεωρούνται όλοι οι υπόλοιποι που απάντησαν, κατά 11% ότι αποφάσιζαν την ημέρα των εκλογών, κατά 5,8% την τελευταία εβδομάδα, κατά 2,6% τις τελευταίες 15 ημέρες και κατά 5,9% τον τελευταίο μήνα.

κόνα είναι διαφορετική. Παρότι η Ν.Δ. δεν κατάφερε να προσεγγίσει στην ομάδα αυτή παρά μόνο το 27,6%, η επίδοση του ΠΑΣΟΚ περιορίζεται επίσης στο 35,2% (δείκτης δικομματισμού μόλις 62,8%). Η τάση «καταψήφισης» της Ν.Δ., με άλλα λόγια, έστρεψε μεγάλο μέρος των αναποφάσιστων στα πιο μικρά κόμματα. Με τη χαρακτηριστική εξαίρεση του ΚΚΕ (η επιρροή του μειώνεται κατά 1,5% σε σχέση με τους αποφασισμένους ψηφοφόρους), ΛΑΟΣ και ΣΥΡΙΖΑ υπερδιπλασιάζουν τα ποσοστά που τους αναλογούν, ενώ οι Οικολόγοι-Πράσινοι και τα «Λοιπά κόμματα» συγκεντρώνουν εδώ τον κύριο όγκο των τελικών τους ψήφων, σχεδόν 2 στους 3 ψηφοφόρους τους.

2. ΣΥΣΠΕΙΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ

Συμπεραίνοντας λοιπόν ότι (α) οι εκλογές είχαν κριθεί, και μάλιστα με όλη την ένταση της διψήφιας διαφοράς, πριν από την έναρξη της προεκλογικής περιόδου, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι (β) οι αναποφάσιμοι ψηφοφόροι επέλεξαν τελικά σε μεγάλο βαθμό τα μικρότερα κόμματα, καθορίζοντας την πτωτική πορεία του δείκτη δικομματισμού. Σε κάθε περίπτωση όμως, (γ) οι βουλευτικές εκλογές του 2009 χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη τάση αποδοκιμασίας της κυβέρνησης, γεγονός που δεν επισημαίνεται μόνο από το ιστορικά χαμηλό 33,5% που συγκέντρωσε η Ν.Δ., αλλά αναφέρεται ευθέως και από το 14% σχεδόν των εκλογέων ως βασικό κριτήριο ψήφου.

Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 3 (κριτήρια ψήφου) σύμφωνα με τα οποία η «αρνητική στάση» (αποδοκιμάζω την κυβέρνηση/καταδικάζω το κόμμα που δεν συμπαθώ) αποτέλεσε ισχυρότερο κριτήριο ψήφου για τους ψηφοφόρους του ΛΑΟΣ, των Οικολόγων-Πράσινων και των «λοιπών κομμάτων», απ' ό,τι η κατεξοχήν «θετική στάση» (κόμμα που συμπαθώ/επιλογή αρχηγού). Εννοείται, ότι η «θετική» υποστήριξη της Ν.Δ. φτάνει στο πολύ ψηλό 92,4% το οποίο δείχνει ότι περιορίστηκε στον σκληρό πυρήνα των σταθερών ψηφοφόρων της, ενώ το 75,7% που αναλογεί αντίστοιχα στο ΠΑΣΟΚ είναι μάλλον φυσιολογικό για τις συνθήκες αυτών των εκλογών, χωρίς να αναιρείται ότι 2 στους 10 ψηφοφόρους του χαρακτήρισαν με αρνητικό κριτήριο την επιλογή τους.

Αναδεικνύεται επομένως μία μάλλον ευμετάβλητη και ασταθής επιλογή ψήφου προς τα μικρότερα κόμματα, που αφορά άλλωστε σχεδόν και το 1/3 των ψηφοφόρων της Αριστεράς. Γι' αυτό και είναι χαρακτηριστικό ότι τα δύο μεγαλύτερα κόμματα διαθέτουν συγκριτικά υψηλότερο βαθμό συσπεί-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κριτήρια ψήφου στις βουλευτικές εκλογές 2009/
σημερινό ψηφοφόρο των κομμάτων

	Σύνολο	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΛΑΟΣ	ΣΥΡΙΖΑ	Οικ.-Πρ.	Λοιπά
Υποστήριξη στο κόμμα που συμμετάσχε	51,1	51,6	53,8	61,7	30,8	52,8	32,5	33,9
Καταλλήλότερος προθυποψιγός	18,6	16,7	30,3	2,9	10,5	3,6	4,2	4,0
Υποψήφιος βουλευτής που συμμετάσχε	7,6	7,4	8,3	4,6	9,2	8,9	7,2	6,6
Σύνολο «θετικής» στάσης	77,3	75,7	92,4	69,2	50,5	65,3	43,9	44,5
Αποδοκιμασία της κυβέρνησης.	13,8	18,0	2,3	15,7	32,1	18,7	29,5	22,5
Καταδικη κόμματος που δεν συμμετάσχε	4,8	3,3	2,3	9,1	12,0	9,8	16,5	15,4
ΔΑ	4,1	3,0	3,0	6,0	5,4	6,2	10,1	17,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συμπεριρώσεις/μετακινήσεις ψηφοφόρων του 2007 στις βουλευτικές εκλογές 2009

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	Ψηφοφόροι 2007		Οικ.-Πρ.	Λοιπά
				ΛΑΟΣ	ΣΥΡΙΖΑ		
Βουλευτικές εκλογές 2009							
ΠΑΣΟΚ	8,3	94,3	10,6	10,5	20,2	27,5	10,6
Ν.Δ.	81,1	2,0	2,4	15,4	2,3	6,1	9,9
ΚΚΕ	1,5	1,1	79,3	2,6	3,5	2,4	1,2
ΛΑΟΣ	5,3	0,9	1,3	66,2	1,6	1,8	5,0
ΣΥΡΙΖΑ	1,5	1,0	3,0	1,5	63,7	4,4	4,4
Οικολόγοι-Πράσινοι	1,4	0,6	2,1	1,0	6,4	53,3	5,6
Λοιπά	0,9	0,1	1,3	2,8	2,3	4,5	63,3

ρώσης, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4 στον οποίο παρουσιάζονται οι συσπειρώσεις και οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων του 2007 στις τελευταίες εκλογές. Με την περαιτέρω αναγωγή μάλιστα των στοιχείων αυτών σε πραγματικά ποσοστά του εκλογικού σώματος, προκύπτει, ότι το 15% του σημερινού εκλογικού σώματος ψήφισε διαφορετικό κόμμα απ' ό,τι το 2007. Το ποσοστό αυτό, που αποτελεί έναν συντελεστή «μεταβλητότητας» ή «ρευσιμότητας» της ψήφου, επισημαίνει αξιολογη κινητικότητα των εκλογέων ανάμεσα σε διαφορετικά κόμματα, η οποία όμως δεν είναι πρωτότυπη. Παρατηρείται σε όλες τις πρόσφατες βουλευτικές εκλογές, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, και θα έλεγε κανείς ότι τείνει να αναχθεί σε σταθερά (ήταν 16% το 2007 και 14% το 2004).

Παρόλα αυτά, στις τελευταίες εκλογές του 2009 το πρωτότυπο στοιχείο είναι ότι η μεταβλητότητα των μετακινήσεων, ειδικά μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, είναι σχετικά περιορισμένη και υπολογίζεται συνολικά στο 3,9% δεδομένου ότι οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. που μετακινήθηκαν στο ΠΑΣΟΚ (8,3% όσων δήλωσαν ότι είχαν ψηφίσει Ν.Δ. το 2007) αντιπροσωπεύουν το 3,1% του σημερινού εκλογικού σώματος, ενώ η αντίστροφη μετακίνηση, από το ΠΑΣΟΚ στη Ν.Δ., υπολογίζεται στο 0,8%. Η Ν.Δ. δηλαδή είχε «καθαρές» απώλειες προς το ΠΑΣΟΚ κατά 2,3% στο σημερινό εκλογικό σώμα, χωρίς όμως να αποψύγει και άλλο ένα «καθαρό» 2,9% διαρρών προς τα υπόλοιπα κόμματα (1,4% στο ΛΑΟΣ, 0,9% στην Αριστερά, 0,4% στους Οικολόγους-Πράσινους και 0,2% σε άλλα κόμματα) την ώρα που το ΠΑΣΟΚ μετρούσε «καθαρά» κέρδη και σε σχέση με όλα τα άλλα κόμματα (1% από την Αριστερά και 0,3% από τα υπόλοιπα κόμματα).

Η διάταξη του Πίνακα 4 αντιπροσωπεύει όμως τον διακανονισμό του 94,2% των σημερινών ψηφοφόρων και θα πρέπει να συμπληρωθεί από το υπόλοιπο 5,8% που είναι οι «νέοι» ψηφοφόροι της τελευταίας αναμέτρησης. Οι ψηφοφόροι δηλαδή που είτε απέκτησαν δικαίωμα ψήφου και ψήφισαν τώρα για πρώτη φορά σε βουλευτικές εκλογές (2,2% του συνόλου των ψηφοφόρων) είτε δεν προσμετρήθηκαν στις ψήφους του 2007 κάνοντας αποχή ή ψηφίζοντας άκυρο-λευκό (3,6% στο σημερινό εκλογικό σώμα). Οι προτιμήσεις των ψηφοφόρων αυτών αναφέρονται χωριστά στον Πίνακα 5 από τον οποίο προκύπτει χαμηλός δείκτης δικομματισμού (λίγο πάνω από το 60%) που οφείλεται πρωτίστως στα εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά της Ν.Δ. (23,7% στους κατά κυριολεξία νέους ψηφοφόρους και μόλις 19,2% στην άλλη ομάδα).

Βεβαιώνεται δηλαδή ακόμα μία σημαντική υστέρηση της Ν.Δ. σε σχέση με

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Τι ψήφισαν στις βουλευτικές εκλογές 2009 όσοι δεν είχαν ψηφίσει το 2007

	Νέοι ψηφοφόροι	Αποχή ή άκυρο-λευκό
ΠΑΣΟΚ	41,6	41,4
Ν.Δ.	23,7	19,2
ΚΚΕ	9,7	7,8
ΛΑΟΣ	9,1	6,9
ΣΥΡΙΖΑ	5,7	5,5
Οικολόγοι-Πράσινοι	4,7	8,3
Λοιπά	5,5	10,9

το ΠΑΣΟΚ η οποία, ειδικά στους νέους που μόλις απέκτησαν το δικαίωμα ψήφου, έχει και έναν συμβολικό χαρακτήρα. Πολύ περισσότερο όταν, όπως θα δούμε παρακάτω στους πίνακες με την κοινωνικο-δημογραφική δομή της ψήφου, δεν υπάρχει καμία άλλη επιμέρους ομάδα από αυτές που απασχολούν συνήθως τις εκλογικές αναλύσεις, στην οποία η επιρροή της Ν.Δ. να μετρήθηκε τόσο χαμηλά (23,7%) και η εκλογική διαφορά με το ΠΑΣΟΚ τόσο ψηλά (17,9%). Πρόκειται όμως για ένα αποτέλεσμα που φαίνεται να συνδέεται και, ενδεχομένως, να επηρεάζεται από την αποχή που σημειώθηκε σε αυτές τις εκλογές (υπολογίζεται ότι στους νέους που ψήφισαν πρώτη φορά το ποσοστό αποχής είναι ίσως μεγαλύτερο κατά 15% από τον γενικό μέσο όρο).

3. ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ ΨΗΦΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΧΗΣ

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του υπουργείου Εσωτερικών, το ποσοστό συμμετοχής επί των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων στις κάλπες της 4ης Οκτωβρίου 2009 ήταν 70,9%. Παρά τις αμφισβησίες που υπάρχουν για τη σύνθεση και την εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων, το ποσοστό αυτό είναι το μικρότερο που έχει καταγραφεί επίσημα στην Ελλάδα, τουλάχιστον από το 1951 που τηρούνται πληρέστερα γενικά στοιχεία, και είναι πάντως μικρότερο κατά 3,3% από το επίσης πολύ μικρό 74,2% που σημειώθηκε στις αμέσως προηγούμενες εκλογές του 2007 με ομοειδή σύνθεση του εκλογικού καταλόγου.

Υπάρχει επομένως θέμα αποχής το οποίο τώρα μόλις αρχίζει να απασχολεί σοβαρά την ελληνική εκλογική ανάλυση στο επίπεδο των βουλευτικών εκλογών. Σε μία πρώτη γενική προσέγγιση και με βάση τα τελικά σταθμισμένα

στοιχεία του exit poll στο οποίο αναφερόμαστε εδώ, μπορεί να υπολογιστεί ότι η αποχή των ψηφοφόρων του 2007 στις τελευταίες εκλογές ήταν της τάξης των 700 χιλιάδων, με χαρακτηριστική έμφαση στους ψηφοφόρους Ν.Δ., όπως φαίνεται στον Πίνακα 6. Μία «αποχή» πάντως που θα πρέπει κανονικά να αναφέρεται ως «απουσία» λόγω και των φυσικών αιτίων (θάνατοι κ.λπ.) γεγονός που μετριάζει ασφαλώς την ένταση του φαινομένου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Πιθανή κομματική προέλευση των ψήφων του 2007 που δεν προσμετρήθηκαν στις βουλευτικές εκλογές του 2009

	Πιθανός απόλυτος αριθμός	%
Ν.Δ.	425.158	60,7
ΠΑΣΟΚ	122.481	17,5
ΚΚΕ	87.892	12,5
ΣΥΡΙΖΑ	45.617	6,5
ΛΑΟΣ	10.506	1,5
Λοιπά	8.851	1,3
Σύνολο	700.505	100,0

Υπό το πρίσμα αυτό, μπορεί να διαβαστεί ο Πίνακας 7 ο οποίος παρουσιάζει τον απόλυτο αριθμό ψήφων που συγκέντρωσαν τα κόμματα στις πρόσφατες εκλογές, συγκρίνοντας με τους αντίστοιχους απόλυτους αριθμούς

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αριθμός και σύγκριση ψήφων στις βουλευτικές εκλογές 2009, 2007 και 2004

	B2009	B2007	B2004	B09-B07
ΠΑΣΟΚ	3.012.373	2.727.279	3.003.988	+285.094
Ν.Δ.	2.295.967	2.994.979	3.360.424	-699.012
ΚΚΕ	517.154	583.750	436.818	-66.596
ΛΑΟΣ	386.152	271.809	162.492	+114.343
ΣΥΡΙΖΑ	315.627	361.101	241.714	-45.474
Λοιπά	331.069	220.088	202.938	+110.981
Σύνολο/Έγκυρα	6.858.342	7.159.006	7.408.374	-300.664
Άκυρα-Λευκά	186.137	196.020	166.816	-9.883
Ψηφίσαντες	7.044.479	7.355.026	7.575.190	-310.547

των εκλογών του 2007 και 2004. Σημειώνεται ότι ο αριθμός των περίπου 7,5 εκατομμυρίων ψηφοφόρων που εμφανίστηκαν στις κάλπες στις εκλογές του 2004 αποτελεί το μεγαλύτερο εκλογικό σώμα που υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα, ενώ τα 7 εκατομμύρια των ψηφοφόρων του 2009 με μόλις 6,86 εκατομμύρια έγκυρα ψηφοδέλτια προσεγγίζουν τους αντίστοιχους αριθμούς που είχαν εμφανιστεί στις εκλογές του 2000 και του 1996.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Όπως είναι φανερό από τα αναλυτικά στοιχεία που παρατίθενται στους Πίνακες 8 και 9, η Ν.Δ. μπόρεσε να συγκρατήσει κάποιες δυνάμεις και να υπολείπεται του ΠΑΣΟΚ με μικρές σχετικά διαφορές μόνο σε ορισμένες παραδοσιακά ισχυρές γι' αυτήν ομάδες τα τελευταία χρόνια. Στις μεγάλες ηλικίες (65+), στους συνταξιούχους και στα αγροτικά επαγγέλματα, το ποσοστό Ν.Δ. είναι πάνω από 40% και οι διαφορές με το ΠΑΣΟΚ στο 1,9%, 5,9% και 3,7% αντίστοιχα, ενώ στην ανώτερη μόρφωση (τυπική ομάδα με χαμηλό δείκτη δικομματισμού) η διαφορά με το ΠΑΣΟΚ είναι 6% παρά το χαμηλό ποσοστό της Ν.Δ. (32,4%). Από εκεί και μετά, μονοψήφιες διαφορές συναντώνται ακόμα μόνο στους υψηλόμοσθους κυρίως του δημόσιου τομέα (4,3%) αλλά εν μέρει και του ιδιωτικού (8,9%) καθώς και στις ηλικίες 35-44 ετών (8,3%), ενώ, στις 11 από τις 21 συνολικά ομάδες στις οποίες αναφερόμαστε, οι διαφορές είναι μεγαλύτερες από την πανελλήνια. Η έμφαση δίνεται στις ηλικίες 45-54 ετών (16,4%) και 55-64 ετών (14,3%), όπως επίσης στους χαμηλόμοσθους του ιδιωτικού τομέα (17,9%) και στους φοιτητές-σπουδαστές (14,5%). Ας σημειωθεί επιπλέον ότι τη μεγαλύτερη συγκριτικά μείωση, σε σχέση με το 2007, παρουσιάζει η Ν.Δ. στους εργοδότες-ελεύθερους επαγγελματίες (περίπου 11,5 ποσοστιαίες μονάδες), χώρο στον οποίο κυριαρχούσε το 2004 με ποσοστά που προσέγγιζαν το 50%.

Ανεξάρτητα όμως από τις διαφορές που σημειώνονται ανάμεσα στα δύο κύρια κόμματα, η βασική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ, με ποσοστά αρκετά πιο πάνω από τον πανελλήνιο μέσο όρο του, εμφανίζεται κυρίως στην κατώτερη μόρφωση (50,3%), στους χαμηλόμοσθους του δημόσιου τομέα (48,8%), στις σχετικώς μεγαλύτερες ηλικίες (ιδίως στους 55-64 ετών με 48,5%), όπως και στις ομάδες των «οικιακών» και των συνταξιούχων (48,3% και 46,1% αντίστοιχα). Στις παραγωγικές ομάδες του ενεργού πληθυσμού δηλαδή, όπως

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Δημογραφική δομή της ψήφου

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ -Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ +Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΛΑΟΣ	ΣΥΡΙΖΑ	ΟΙΚ.	Λοιπά
ΦΥΛΟ									
Άνδρες	43,5	33,0	10,5	76,5	7,6	6,9	3,9	2,3	2,7
Γυναίκες	44,4	34,0	10,4	78,4	7,4	4,1	5,4	2,7	2,1
ΗΛΙΚΙΑ									
18-24 ετών	42,8	29,3	13,5	72,1	7,4	5,0	6,3	3,7	5,5
25-34 ετών	40,8	30,8	10,0	71,6	6,9	7,7	5,0	4,0	4,8
35-44ετών	41,4	33,1	8,3	74,5	6,4	7,4	5,6	3,8	2,3
45-54 ετών	45,4	29,0	16,4	74,4	10,1	5,2	5,8	2,6	1,8
55-64 ετών	48,5	34,2	14,3	82,7	7,3	4,3	3,7	1,2	0,9
65 ετών και άνω	44,6	42,7	1,9	87,3	6,9	3,4	1,8	0,1	0,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Η κοινωνική δομή της ψήφου

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ -Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ +Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΛΑΟΣ	ΣΥΡΙΖΑ	ΟΙΚ.	Λοιπά
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ									
Αγρότες	44,3	40,6	3,7	84,9	7,0	5,0	1,8	0,7	0,7
Εργοδότες-ελεύθ. επαγγ.	42,5	30,0	12,5	72,5	7,3	7,3	5,3	3,9	3,7
Χαμηλόμισθοι δημ. τομέα	48,8	36,1	12,7	84,9	4,4	6,3	2,7	0,8	1,0
Υψηλόμισθοι δημ. τομέα	37,6	33,3	4,3	70,9	8,5	5,7	10,0	2,9	2,1
Χαμηλόμισθοι ιδιωτ. τομέα	45,1	27,2	17,9	72,3	10,0	6,9	4,7	3,1	3,1
Υψηλόμισθοι ιδιωτ. τομέα	38,3	29,4	8,9	67,7	8,7	6,7	7,9	5,2	3,9
Άνεργοι	43,3	29,6	13,7	72,9	9,9	6,7	5,6	3,2	1,7
Φοιτητές	40,9	26,4	14,5	67,3	7,3	5,4	8,8	3,8	7,3
Οικιακά	48,3	37,9	10,4	86,2	5,9	3,4	1,7	1,8	1,1
Συνταξιούχοι	46,1	40,2	5,9	86,3	6,5	3,9	2,3	0,4	0,6
ΜΟΡΦΩΣΗ									
Κατώτερη	50,3	37,1	13,2	87,4	6,9	3,1	1,2	0,5	0,8
Μέση	44,1	32,3	11,8	76,4	8,2	6,4	4,0	2,4	2,6
Ανώτερη	38,4	32,4	6,0	70,8	7,0	6,2	8,4	4,3	3,3

και γενικά στις πιο νεανικές ομάδες, εντοπίζονται μικρότερα ποσοστά του ΠΑΣΟΚ από το πανελλήνιο και αντίστοιχα οι καλύτερες επιδόσεις των μικρότερων κομμάτων. Το ΚΚΕ: 9,9% στους άνεργους και 9,5% στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, χωρίς να αγνοείται και το 10,1% στους 45-54 ετών. Ο ΛΑΟΣ: 7,7% και 7,4% στις ηλικίες 25-34 και 35-44 ετών αντίστοιχα, όπως και 7,3% στους ελεύθερους επαγγελματίες. Ο ΣΥΡΙΖΑ: 8,8% στους φοιτητές, όπως και 6,3% στους 18-24 ετών, 10,0% και 7,9% αντίστοιχα στους υψηλόμισθους του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, γεγονός που συνδυάζεται με το 8,4% στην ανώτερη μόρφωση, όπου λαμβάνουν το υψηλότερο ποσοστό τους και οι Οικολόγοι-Πράσινοι (4,3%).

Οι διαφοροποιήσεις αυτές όμως εντοπίζονται και γεωγραφικά, με την έννοια ότι στις αστικές περιοχές καταγράφεται πολύ μεγαλύτερη δύναμη όλων των μικρότερων κομμάτων σε σχέση με τα πανελλήνια ποσοστά τους (π.χ. οι Οικολόγοι-Πράσινοι υπερβαίνουν τον εκλογικό φραγμό του 3%) σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας όπου ο δικομματισμός παραμένει αρκετά ισχυρός (ο σχετικός δείκτης είναι 83,2%), αλλά και η διαφορά ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. σχετικά περιορισμένη (8,2%) όπως φαίνεται αναλυτικά στον Πίνακα 10.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

*Βουλευτικές εκλογές 2009:
εκλογικά ποσοστά στις αστικές και ημιαστικές/αγροτικές περιοχές*

	Αστικές	Ημιαστικές/αγροτικές
ΠΑΣΟΚ	42,2	45,7
Ν.Δ.	29,7	37,5
ΚΚΕ	8,8	6,1
ΛΑΟΣ	6,5	4,7
ΣΥΡΙΖΑ	5,9	3,2
Οικολόγοι-Πράσινοι	3,4	1,6
Λοιπά	3,5	1,3
ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	12,5	8,2
ΠΑΣΟΚ+Ν.Δ.	71,9	83,2

Παρόλα αυτά, οι εκλογικές επιδόσεις της Ν.Δ. δεν συναρτώνται άμεσα μόνο με τον παράγοντα της αστικότητας, δεδομένου ότι στην πιο χαρακτηριστική περιφέρεια, την Αττική, η μείωση του εκλογικού ποσοστού της σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές είναι πολύ κοντά στον πανελλήνιο μέσο όρο

(8,8% με 8,3% πανελλήνιο) όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 11. Θα πρέπει δηλαδή να αναζητήσει κανείς και μία ποικιλία άλλων ενδεχόμενων παραγόντων που επηρέασαν τη γεωγραφική διασπορά της ψήφου· σε αυτήν πάντως φαίνεται να συσχετίζονται γενικά οι χειρότερες επιδόσεις της Ν.Δ. με τις καλύτερες του ΠΑΣΟΚ (τα στοιχεία του Πίνακα 11 παρουσιάζονται με φθίνουσα σειρά των επιδόσεων Ν.Δ.).

Είναι αξιοσημείωτο δηλαδή ότι η μεγαλύτερη μείωση των ποσοστών της Ν.Δ. εμφανίζεται με ένταση σε ειδικές περιπτώσεις που έχουν να κάνουν είτε με το τοπικό πολιτικό προσωπικό (-19,1% στο Ρέθυμνο και -11,2% στα Δωδεκάνησα) είτε με άλλες τοπικές συνθήκες, όπως η ψήφος της μειονότητας στη Θράκη (-13,7% στην Ξάνθη και -11,2% στη Ροδόπη) ή οι πρόσφατες πυρκαγιές στην Ανατολική Αττική (-10,3%). Με «τοπικούς» και πάλι παράγοντες θα πρέπει να ερμηνευθεί και το γεγονός ότι η μικρότερη πτώση της Ν.Δ. σημειώνεται σχεδόν αποκλειστικά σε νομούς της Μακεδονίας (-4,3% στην Καστοριά, -5,8% στην Ημαθία, -5,9% στην Πέλλα και την Χαλκιδική, -6% στις Σέρρες).

Είναι επίσης σημαντικό ότι στην Αττική ειδικά και τα δύο κόμματα της Αριστεράς εμφανίζουν τη μεγαλύτερη πτώση σε σχέση με τα πανελλήνια πο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Διαφορές εκλογικών ποσοστών ανάμεσα στις βουλευτικές εκλογές 2009 και 2007 στις 13 περιφέρειες της χώρας

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Λοιπά
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	-8,3	+5,8	-0,6	-0,4	+1,8	+1,8
ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	-10,3	+7,8	-0,3	-0,5	+1,3	+2,1
ΚΡΗΤΗ	-9,9	+7,4	-0,3	-0,6	+1,6	+1,9
ΑΝ. ΜΑΚΕΔ-ΘΡΑΚΗ	-9,4	+5,7	-0,5	+0,9	+2,3	+1,1
ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑ	-9,3	+6,5	-0,4	-0,4	+2,1	+1,5
ΑΤΤΙΚΗ	-8,8	+6,3	-1,2	-1,3	+2,2	+2,8
ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	-8,7	+5,8	-0,2	-0,1	+1,6	+1,6
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	-8,4	+6,1	-0,3	-0,5	+1,8	+1,3
ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	-8,3	+6,8	-0,3	-0,5	+1,1	+1,2
ΗΠΕΙΡΟΣ	-7,8	+5,4	-0,3	+0,3	+1,1	+1,2
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	-7,7	+4,7	-0,4	+0,1	+2,0	+1,3
ΙΟΝΙΟ	-7,0	+5,8	-1,5	+0,1	+1,4	+1,3
ΔΥΤ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	-6,7	+4,4	-0,1	+0,2	+1,3	+0,9
ΚΕΝΤΡ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	-6,5	+4,0	-0,5	-0,1	+1,8	+1,3

σοστά τους (διπλάσια για το ΚΚΕ και τριπλάσια για τον ΣΥΡΙΖΑ) με κερδισμένους (εκτός από το ΠΑΣΟΚ) τον ΛΑΟΣ και τα «λοιπά κόμματα», ιδίως βέβαια τους Οικολόγους-Πράσινους που συγκέντρωσαν στην Αττική το 4% των ψήφων. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται μάλιστα να συσχετίζεται και με τα συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν π.χ. τους δήμους της Β' Αθήνας, όπου θα συναντήσει κανείς μεγάλη πτώση σε απόλυτα μεγέθη των ποσοστών της Ν.Δ. (κυρίως υπέρ των Οικολόγων), από παραδοσιακά ισχυρούς της δήμους (-14,4% στην Εκάλη, -11,5% στην Κηφισιά, -11% στην Γλυφάδα), χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει πως και η μείωση της δύναμής της στους «λαϊκούς» δήμους των δυτικών προαστίων δεν ήταν εξαιρετικά σημαντική αφού την οδήγησε από ποσοστά περί το 30% (το 2007) σε μόλις 22,5% περίπου το 2009 (π.χ. Περιστέρι και Αιγάλεω).

5. ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ-ΔΕΞΙΑ

Εξετάζοντας, τέλος, την εκλογική συμπεριφορά ως προς την τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά, πρέπει πρώτα να επισημανθεί η σημαντική συρρίκνωση που εμφανίζει πλέον σταθερά η τοποθέτηση στον χώρο του Κέντρου (από 32,2% το 2004 σε 24,6% το 2007 και 19,6% το 2009). Κερδισμένη από την εξέλιξη αυτή είναι καταφανώς η τοποθέτηση στην Κεντροαριστερά (+6,2% από το 2004) αλλά και την Αριστερά (+5,2%), όπως φαίνεται στον Πίνακα 12, χωρίς όμως να μεταβάλλεται ουσιαστικά η συνολική τοποθέτηση στην Κεντροδεξιά και τη Δεξιά που εμφανίζεται μειωμένη μόνο κατά 0,5%, αν και με εσωτερικές ανακατατάξεις (περίπου 2% του εκλογικού σώματος φαίνεται να έχει μετατοπιστεί από την Κεντροδεξιά στη Δεξιά σε σχέση με το 2004).⁶

Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται έως ένα σημείο και με τη διάρθρωση της αποχής, χωρίς να αναιρείται όμως (παρά μόνο ίσως ως προς την έντασή του) το βασικό συμπέρασμα της στροφής σε πιο αριστερές τοποθετήσεις, αλλά και

6. Τα στοιχεία του Πίνακα 12 προέρχονται από το exit poll στο οποίο αναφερόμαστε συνολικά για τις εκλογές 2009 και από προεκλογικές έρευνες της εταιρείας MRB για τις εκλογές του 2007 και 2004. Σημειώνεται, ότι η ομάδα όσων απαντούν «Τίποτα από αυτά» ή «Δεν απαντώ» παρουσιάζεται ενιαία και τοποθετείται μεταξύ του «Κέντρου» και της «Κεντροδεξιάς» γιατί αυτή είναι η «φυσική» της θέση στη σειρά της κλίμακας (και όχι μόνη της σε κάποιο άκρο) σύμφωνα με τις συνολικές απαντήσεις που δίνουν οι ερωτώμενοι αυτοί σε όλη τη γκάμα των ερωτήσεων μίας έρευνας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Πολιτική αυτοτοποθέτηση στις εκλογές 2004, 2007 και 2009

	2004	2007	2009	2007-2004	2009-2007
Αριστερά	7,4	9,3	12,6	+1,9	+3,3
Κεντροαριστερά	12,5	14,0	18,7	+1,5	+4,7
Κέντρο	32,2	24,6	19,6	-7,6	-5,0
Τίποτα/ΔΑ	13,3	18,1	15,0	+4,8	-3,1
Κεντροδεξιά	14,6	11,6	12,2	-3,0	+0,6
Δεξιά	20,0	22,4	21,9	+2,4	-0,5

μιας γενικότερης κινητικότητας στα άκρα της κλίμακας, σε κάθε περίπτωση εις βάρος της πιο «ουδέτερης» και «στρογγυλεμένης» τοποθέτησης στον χώρο του Κέντρου. Διακρίνεται δηλαδή, μια εμφανής τάση «ριζοσπαστικοποίησης» της ελληνικής κοινωνίας σε πιο «χρωματισμένες» πολιτικές θέσεις.

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η Ν.Δ. εμφανίζεται σήμερα ως κατεξοχίην «δεξιό κόμμα» (το 82% των ψηφοφόρων της τοποθετήθηκε στη Δεξιά και την Κεντροδεξιά) την ώρα που ο «ανταγωνιστής» της στον ίδιο χώρο (ΛΑΟΣ) εμφανίζεται σχεδόν με «κεντρώο» προφίλ (μόνο το 55% των ψηφοφόρων ΛΑΟΣ τοποθετήθηκε στη Δεξιά και την Κεντροδεξιά). Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τα στοιχεία που παρουσιάζονται στον Πίνακα 13 ο οποίος αποτυπώνει την ποσοστιαία κατανομή των ψήφων κάθε θέσης της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά στα κόμματα.

Η πιο σημαντική όμως τελική διαπίστωση που οφείλει να τονίσει κανείς είναι ότι τα συγκριτικά στοιχεία που περιέχονται στον Πίνακα 12 περιγρά-

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Εκλογική συμπεριφορά στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά (εκλογές 2009)

	Α	Κ/Α	Κ	Τίποτα-ΔΑ	Κ/Δ	Δ
ΠΑΣΟΚ	30,4	83,2	82,0	40,0	13,2	3,7
Ν.Δ.	0,6	1,8	10,1	24,2	74,0	84,3
ΚΚΕ	43,0	4,3	1,2	5,2	0,9	0,6
ΛΑΟΣ	0,9	0,7	2,6	11,7	9,2	9,0
ΣΥΡΙΖΑ	17,5	7,1	0,9	4,8	0,6	0,4
Οικολόγοι	2,3	1,8	2,0	7,8	1,4	0,7
Λοιπά	5,2	1,1	1,2	6,3	0,7	1,3

φουν μία ολόένα πιο ευθεία (γραμμική) διαστρωμάτωση των τοποθετήσεων στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά αντί για την κανονική κωδωνοειδή καμπύλη που θα απαιτούσε η απεικόνιση ενός δικομματικού συστήματος,⁷ γεγονός που μπορεί και να υποδηλώνει διεργασίες και προϋποθέσεις μετάβασης του κοινοματικού συστήματος και πάντως όχι συνθήκες «σταθερού» δικομματισμού.

7. Για τη θεωρητική αυτή συζήτηση, βλ. την κλασική εργασία του G. Sartori, *Parties and party systems. A framework for analysis*, Cambridge University Press, 1976, ιδίως σ. 188-192, όπως και τις σχετικές επισημάνσεις του A. Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, ιδίως σ. 166-174.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΟΥΜΟΥΤ ΟΖΚΙΡΙΜΛΙ - ΣΠΥΡΟΣ Α. ΣΟΦΟΣ, *Το βάσανο της Ιστορίας: Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία* [*Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey*], μτφρ.: Γιώργος Σαλταπίδας, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, 331 σελ. [με βιβλιογραφία και ευρετήριο]

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι, κατά τη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, ο «Τούρκος» λειτούργησε ως ο εξ ορισμού «Άλλος». Τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που του αποδόθηκαν χρησίμευσαν για να αποσαφηνίσουν εξ αντιδιαστολής τις αρετές του αναδυόμενου ελληνικού έθνους: στον «άπιστο» μουσουλμάνο αντιπαραβλλόταν ο «πιστός» χριστιανός ορθόδοξος, στον «βάρβαρο» δυνάστη ο «κληρονόμος» ενός λαμπρού πολιτισμού και εραστής της ελευθερίας κ.ο.κ. Η αντιθετική αυτή σχέση απέκτησε το ανεστραμμένο είδωλό της και στην άλλη πλευρά των συνόρων, έστω και αν η επίδρασή της στη δόμηση της τουρκικής ταυτότητας είναι περισσότερο συζητήσιμη. Στο κάτω-κάτω, με εξαίρεση την περίοδο 1919-1922, οι Τούρκοι δεν δοκίμασαν τον ζυγό αλλόδοξου δυνάστη.

Επιπλέον, από την εποχή που οι δύο λαοί, με διαφορά ενός περίπου αιώνα, οργανώθηκαν σε έθνη-κράτη, αλληπάλληλες κρίσεις στις διμερείς τους σχέσεις δεν έπαψαν να τροφοδοτούν τα αρνητικά στερεότυπα. Το εγχείρημα της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης απέβη κυρίως σε βάρος της οθωμανικής επικράτειας –αν και, στην πορεία, στον «Τούρκο» ήρθε να προστεθεί και άλλος «προαιώνιος εχθρός», ο ομόδοξος «Βούλγαρος». Η διάδοχος του οθωμανικού κράτους Τουρκία, με τη σειρά της, αναδύθηκε μέσα από έναν αγώνα εθνικής αποκατάστασης με βασικό –αλλά όχι μοναδικό– αντίπαλο την Ελλάδα. Το τίμημα της σύγκρουσης στη Μικρά Ασία υπήρξε υψηλότατο και για τις δύο πλευρές. Ο οδυνηρός συμβιβασμός στη Λωζάννη και η αποφασιστικότητα της πολιτικής ηγεσίας των δύο κρατών φάνηκε να ανοίγει προοπτικές ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας. Η σύγκρουση, όμως, των εκατέρωθεν εθνικισμών δεν άργησε να αναζωπυρωθεί με μήλον της έριδος

την Κύπρο. Ήδη, κάτι περισσότερο από μισό αιώνα μετά, τα δύο έθνη εξακολουθεί να βαρύνει η αρνητική κληρονομιά του απώτερου και πιο πρόσφατου παρελθόντος.

Ο απόηχος της ελληνοτουρκικής αντιπαράθεσης δεν έπαψε να αναπαράγεται στον δημόσιο λόγο και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, να καταστεί αντικείμενο μελέτης σε μια περίοδο που εντείνεται το διεθνές ενδιαφέρον για το εθνικό φαινόμενο και ο σχετικός επιστημονικός διάλογος εμπλουτίζεται διαρκώς. Η έρευνα για τον ελληνικό και τουρκικό εθνικισμό, αντίστοιχα, έχει να επιδείξει σημαντικές συμβολές. Αυτό που διακρίνει το έργο των Umur Özkişimli και Σπύρου Σοφού είναι η πρόθεση για συγκριτική προσέγγιση. Ο Ηρακλής Μήλλας άνοιξε τον δρόμο με κύριο εργαλείο την ανάλυση κειμένου, ιδίως μέσα από έργα της τέχνης του λόγου.¹ Από τη σκοπιά του πολιτικού επιστήμονα, οι Özkişimli και Σοφός θέτουν ευρύτερους στόχους: πρώτον, μια συγκριτική ανάλυση της εμφάνισης και ανάπτυξης των δύο εθνικισμών· δεύτερον, την αποδόμηση των κυρίαρχων εθνικών αφηγήσεων εκατέρωθεν· και τρίτον, την ένταξη της σχετικής προβληματικής στον γενικότερο επιστημονικό διάλογο για το εθνικό φαινόμενο.

Σε σχέση με τον διάλογο αυτόν, ήδη από την Εισαγωγή, οι συγγραφείς ξεκαθαρίζουν τη «νεωτεριστική» τους τοποθέτηση: Θεωρούν το έθνος μια νοερή ανθρώπινη κοινότητα που συγκροτείται στις συνθήκες της νεότερης εποχής. Παίρνουν, μάλιστα, σαφείς αποστάσεις από την προσέγγιση των «εθνοσυμβολιστών» (με βασικό εκπρόσωπο τον Anthony Smith) οι οποίοι, βλέποντας προς την «αναδρομική εθνοποίηση» πολιτισμικών και ιστορικών στοιχείων, καταλήγουν να επανεισάγουν από την πίσω πόρτα την παραδοσιακή αντίληψη για τον αρχέγονο χαρακτήρα του έθνους.

Σε κάθε κεφάλαιο οι συγγραφείς αναφέρονται διαδοχικά στις κατ' ιδίαν περιπτώσεις εθνικισμού και εθνικής ταυτότητας, προτού αναζητήσουν κοινά ή ιδιαίτερα στοιχεία και επιχειρήσουν να συνδέσουν τα δύο φαινόμενα μεταξύ τους. Αντλούν το υλικό τους από δευτερογενείς πηγές, με εκτεταμένη χρήση της πιο πρόσφατης βιβλιογραφίας. Και δεν διστάζουν να πάρουν θέση σε ζητήματα που παραμένουν αντικείμενο επιστημονικού διαλόγου όπως, για παράδειγμα, το ερμηνευτικό σχήμα του πολιτισμικού «αποικισμού» των χριστιανών της νότιας βαλκανικής από τις αντιλήψεις του κλασικισμού και του Διαφωτισμού με ενδιάμεσο φορέα τούς εξ Εσπερίας ορμώμενους πνευ-

1. Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, και του ίδιου, *The Imagined 'Other' as National Identity: Greeks and Turks*, CDSP-EC, Αγκυρα 2004.

ματικούς πατέρες του ελληνικού έθνους ή, ακόμα, η διάκριση ανάμεσα στο «ρωμαίικο» και το «ελληνικό» στοιχείο, την οποία άλλοι αποδίδουν ως «πολιτισμικό διυισμό» της ελληνικής κοινωνίας από τη σύσταση του έθνους-κράτους. Πιο επισφαλής είναι η σύνδεση του «ρωμαίικου» στοιχείου με βραχύβια εγχειρήματα που επαγγέλθηκαν τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων σε ένα κοινό –«ανατολικό» ή μετασθωμανικό– κράτος. Το όραμα του Ρήγα για μια «πολυεθνική», «δημοκρατική» αυτοκρατορία με σαφή ελληνική κουλτούρα ξεπεράστηκε γρήγορα από τη δυναμική εμφάνιση των εθνικισμών. Μετά τη σύσταση του ελληνικού έθνους-κράτους, ο εθνικισμός παρέμεινε η κυρίαρχη ιδεολογία και το αλυτρωτικό του αίτημα σε βάρος γειτονικών κρατών ενστερνίστηκαν τόσο «εκουγχρονιστικές» όσο και «παραδοσιακές» ιθύνουσες ομάδες. Βραχύβια και μάλλον περιθωριακά εγχειρήματα, όπως η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» των Δραγούμη και Σουλιάτη-Νικολαΐδη, αποτελούσαν μια εκδοχή του αλυτρωτικού οράματος με σαφή αντιβουλγαρική αιχμή η οποία, όπως και ο προγενέστερος «ελληνοθωμανισμός», οραματιζόταν την εκ των έσω άλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε καμία περίπτωση τη συγκυριαρχία.

Οι απαρχές του τουρκικού εθνικισμού, με τη σειρά τους, εντοπίζονται στην αντίδραση που προκάλεσαν τα εθνικά προγράμματα ολοκλήρωσης του ελληνικού και των λοιπών βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και η αυξανόμενη διείδυση μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Περιγράφονται τρεις εκδοχές ή «προγράμματα» στη μετεξέλιξη του φαινομένου, με έμφαση αντίστοιχα στην οθωμανική, την ισλαμική και την τουρκική ταυτότητα. Χρήσιμη είναι η επισήμανση των συγγραφέων ότι οι δυνάμεις που ίδρυσαν τα δύο έθνη-κράτη διέθεταν περισσότερες εναλλακτικές λύσεις, ενώ η τελική τους επιλογή υπαγορεύτηκε «από μία ιστορική/πρακτική αναγκαιότητα» –υπονοώντας, προφανώς, την αυξημένη ικανότητα επιβίωσης του ομοιογενούς έθνους-κράτους σε σύγκριση με άλλες, ιδίως πολυεθνικές, μορφές κρατικής οργάνωσης.

Ός προς τα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται κοινά στις δύο περιπτώσεις, η έμφαση στην ιστορική συνέχεια με ένα, κατά το δυνατόν, απώτατο και ένδοξο παρελθόν διακρίνει πληθώρα εθνικισμών. Την ιστορική συνέχεια επικαλούνται τα εθνικιστικά κινήματα προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη σύσταση κράτους και την επέκταση των ορίων του. Αποτελεί, επίσης, άριστη πρώτη ύλη για τη σφυρηλάτηση εθνικής ταυτότητας, διαδικασία που οι συγγραφείς περιγράφουν ως «εποικισμό» της μνήμης. Ενδιαφέροντα κοινό τόπο των δύο εθνικισμών αποτελεί η θρησκευτική πίστη. Αν και το τρίτο κεφάλαιο

ξεκινά με τον ρόλο της θρησκείας στην προεθνική οθωμανική περίοδο, δεν επιχειρείται μια σαφής σύγκριση ανάμεσα στην ορθοδοξία και το Ισλάμ ως επιταχυντικού ή ανασταλτικού παράγοντα στην ανάπτυξη του ελληνικού και του τουρκικού εθνικισμού αντίστοιχα. Παρά ταύτα, οι συγγραφείς υπενθυμίζουν ότι, από τα πρώτα του βήματα, το ελληνικό έθνος-κράτος επέλεξε να «εθνικοποιήσει» την Εκκλησία και ενσωμάτωσε την ορθοδοξία στην εθνική κουλτούρα. Στην περίπτωση της Τουρκίας, η απουσία της τουρκικής ταυτότητας από το Ισλάμ ουδέποτε ολοκληρώθηκε· όχι μόνο δεν συνοδεύτηκε από ανοχή απέναντι στις μη μουσουλμανικές μειονότητες, αλλά, μετά τον θάνατο του ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας, η παρακαταθήκη του Kemal Atatürk δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την επανεμφάνιση του Ισλάμ ως καθοριστικού πολιτισμικού και πολιτικού παράγοντα. Η ισχύς τόσο της «επικρατούσας» ορθοδοξίας στην Ελλάδα όσο και της μουσουλμανικής πίστης στην Τουρκία επιβεβαιώνει την παρουσία προνεωτερικών στοιχείων στον πυρήνα των εθνικών ταυτοτήτων και διαγράφει τα όρια της εκκοσμίκευσης της κοινωνίας. Επιπλέον, δεν είναι άσχετη με τη δυσανεξία απέναντι στη θρησκευτική ετερότητα που είναι διάχυτη και στις δύο χώρες.

Στο ζήτημα της εδαφικής ολοκλήρωσης, στοιχείου ουσιώδους για ένα πρόγραμμα οικοδόμησης έθνους κράτους, ο ελληνικός εθνικισμός εμφανίζεται επεκτατικός, προσπλωμένος στο όραμα της «Μεγάλης Ιδέας», τουλάχιστον μέχρι το 1922. Αντίθετα, ο αντίστοιχος τουρκικός της κεμαλικής εκδοχής εμφανίζεται να αποσκοπεί στην αποκατάσταση ενός έθνους κράτους με κύριο κορμό την Ανατολία, όπου επικρατούσαν μουσουλμανικοί, αλλά όχι αποκλειστικά τουρκικοί, πληθυσμοί. Στην προσπάθεια, βέβαια, να επιτευχθούν ικανοποιητικά και ασφαλή εθνικά σύνορα υπήρξαν πολυάριθμα θύματα, κυρίως εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες. Άλλωστε, η Ελλάδα και η Τουρκία μοιράζονται το θλιβερό προνόμιο της πιο μαζικής, οργανωμένης και υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών κατά τον 20ό αιώνα.

Η ιστορία επαναλήφθηκε σε μικρογραφία, στην Κύπρο. Στο βιβλίο υποτιμάται η υποβόσκουσα δύναμη του αλυτρωτισμού σε Ελλάδα και Κύπρο που, από το 1950 έως το 1974, μετέτρεψε τη μεγαλόνησο σε αντικείμενο μιας «μικρής Μεγάλης Ιδέας», με καταστρεπτικά αποτελέσματα. Από την άλλη, ούτε ο τουρκικός εθνικισμός στερείται επεκτατικών τάσεων καθώς, όπως επισημαίνει ο Özkirimli, ορισμένα στοιχεία της (παν)τουρκιστικής σκέψης ενσωματώθηκαν στον κεμαλισμό και πέρασαν στην εκπαίδευση για να έρθουν στο προσκήνιο σε περιόδους διεθνούς κρίσης (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κυπριακό, διάλυση Σοβιετικής Ένωσης). Η απόσταση από τον ακραίο εθνι-

κισμό στον ρατσισμό είναι μικρή και αυτή την καλύπτουν συχνά οι πιο ένθερμοι θιασώτες της εθνικής ιδεολογίας.

Η επιχειρούμενη σύγκριση αποκτά ιδιαίτερη συνάφεια με την επικαιρότητα όταν στρέφεται στις εκατέρωθεν μειονότητες, ζήτημα στο οποίο οι συγγραφείς αφιερώνουν το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου. Οι ανθρώπινες αυτές ομάδες αντιμετωπίστηκαν ως «ξένο σώμα» στην εθνική κοινότητα των δύο κρατών. Αντλώντας στοιχεία από πρόσφατες έρευνες και διατριβές, ορισμένες από τις οποίες παραμένουν αδημοσίευτες, οι συγγραφείς αναδεικνύουν τις στρατηγικές διαχείρισης ή και εξάλειψης του «προβλήματος» που εφαρμόστηκαν κατά περίπτωση και με διαφορετικό βαθμό αναλγησίας για την ανθρώπινη δυστυχία. Όταν η αφομοίωση αποδείχτηκε ανέφικτη, υιοθετήθηκαν πολιτικές που υπονόμειαν καίρια τη δυνατότητα επιβίωσης των μειονοτήτων. Το πλαίσιο προστασίας που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης ήταν δυνατό να παρακαμφθεί, αφού δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη προσαρμογή της πολιτικής κουλτούρας ή από αυστηρή διεθνή επιτήρηση. Παρά τις σημαντικές διαφορές στα αποτελέσματα –με σημαντικότερη την επιβίωση σημαντικής μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα–, δύσκολα μπορεί κανείς να διαφωνήσει με το συμπέρασμα των συγγραφέων ότι «η υποβόσκουσα βία» έναντι των μειονοτήτων, «είτε συμβολική είτε [έμπρακτη], λειτούργησε ως κοινός παρονομαστής» για τα δύο έθνη-κράτη.

Αναμφισβήτητα, οι συγγραφείς κατορθώνουν να αποδώσουν ένα πανόγραμμα των δύο εθνικισμών και της εκδήλωσής τους σε επίπεδο κρατικής ιδεολογίας και πρακτικής. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που διατυπώνουν στο τελευταίο κεφάλαιο για τη σχέση της ερμηνείας του παρελθόντος με τις παρούσες συνθήκες και για φαινόμενα όπως ο αποφασιστικός ρόλος του στρατεύματος στην Τουρκία ή το νεοορθόδοξο και αντιδυτικό ρεύμα στην Ελλάδα. Η δήλωσή τους, πάντως, ότι επέλεξαν μια «κατά βάση ιστορική» αφήγηση δικαιολογεί ορισμένες επισημάνσεις από τη σκοπιά ενός ιστορικού. Εστιάζοντας την προσοχή στην οικεία ελληνική περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με την παρουσίαση πτυχών του εθνικού φαινομένου στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, «το στρατόπεδο των νεωτεριστών (ή εκουγχρονιστών) που περιέβαλλε τον Τρικούπη» ούτε τασοόταν υπέρ «μιας μικρής, αλλά έντιμης Ελλάδας»² ούτε «κατήγγειλε» τον «απελευθερωτικό (εννοείται: αλυτρωτικό) εθνικισμό» που προέβαλλαν οι θιασώτες της Μεγάλης

2. Επρόκειτο για σύνθημα των βασιλοφρόνων που αντιστρατεύονταν την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου για έξοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ιδέας, η οποία δεν «επιστρατεύτηκε» βέβαια «από τον Κωλέττη και τις συντηρητικές δυνάμεις που τον υποστήριζαν τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα!»¹ Εκουγχερονιστές, όπως ο Τρικούπης, ο Ιωάννης Καποδίστριας παλαιότερα ή και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αργότερα, δεν ήταν αντίθετοι με το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης μέσω εδαφικής επέκτασης· απλώς, τάσσονταν υπέρ μιας εξελικτικής προσέγγισης, δίνοντας έμφαση στη συγκρότηση σοβαρού και ισχυρού κράτους, ικανού να επιδιώξει τις εθνικές διεκδικήσεις με ελπίδες επιτυχίας. Ούτε τα «ίχνη του αλυτρωτισμού» έμειναν «κυρίως συμβολικά» μεταξύ 1940 και 1974, όπως αποδεικνύει η περίπτωση της Κύπρου.

Κοντά στα ζητήματα αυτά, επισημαίνονται αρκετά πραγματολογικά σφάλματα, όπως η ένταξη στους «δυσοραστημένους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» όσων κατοικούσαν στα νησιά του Ιονίου, η σύγχυση ανάμεσα στη «νέα εθνική Εκκλησία» της Ελλάδος και την αντιπολιτευόμενη φιλορθόδοξη κίνηση ως «προπύργιου αντίστασης στη βαυαρική Αντιβασιλεία», ο ισχυρισμός ότι ο Κωλέττης εμπνεύστηκε από το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, η χρονολόγηση της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας σε τρεις διαφορετικές δεκαετίες, η αναφορά σε Καστοριά και Φλώρινα ως παραδείγματα πόλεων που μετονομάστηκαν (από «Kostur» και «Lerin», αντίστοιχα) στο πλαίσιο της συστηματικής αλλαγής τοπωνυμίων από το ελληνικό κράτος (όπου ατεκμηρίωτα αναφέρονται υποτιθέμενα μέτρα του ελληνικού κράτους για εξάλειψη της σλαβικής λειτουργικής γλώσσας και τον εξελληνισμό των προσωπικών ονομάτων), η αναφορά στην κατάκτηση της «Κόκκινης Μηνιάς» ως αντικειμενικού σκοπού του ελληνικού αλυτρωτικού οράματος,³ η απόδοση του τοπωνυμίου «Τουρκοβούνια» στην εγκατάσταση προσφύγων από την Ανατολία, η σύγχυση του ΕΛΑΣ με τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας.

Τα προβλήματα επιτείνει η πλημμυρής επιμέλεια της μετάφρασης που απέδωσε εσφαλμένα ή άστοχα πολλούς όρους, ορισμένοι από τους οποίους είναι κρίσιμοι για την κατανόηση του πρωτοτύπου. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η χρήση του όρου «αρχέγονος» για την απόδοση του *primordialist* (εννοώντας τη σχολή των «αρχεγονιστών» στο πεδίο της μελέτης του εθνικισμού). Προφανής είναι η σύγχυση όταν ο όρος *Selaniik* αναφέρεται ως η «λατινική» εκδοχή της Θεσσαλονίκης αντί του ορθού σεφαραδίτικη ή «λαδί-

3. Αντίθετα, όπως σημειώνει και ο μεταφραστής, πρόκειται για τη μυθική γενέτειρα των Τούρκων, όπου αναμένεται να τους απωθήσει ο «μαρμαρωμένος βασιλιάς».

νο». Ένα μάλλον ιλαρό παράδειγμα είναι η ερμηνεία στρατιωτικού τίτλου ως κύριου ονόματος στην περίπτωση του «Μαρσάλ» (Marshal=στρατάρχη) Φεβζί Τσακμάκ. Τέλος, η στήριξη στον αυτόματο διορθωτή κειμένου αναπαρήγαγε αποπήματα που υπάρχουν στο σχετικό πρόγραμμα, όπως οι ανύπαρκτοι τύποι «άνηκε» και «άνηκαν».

Τα πραγματολογικά και μεταφραστικά σφάλματα, που βαρύνουν συγγραφέα και εκδότη, αποτελούν ενοχλητικό και, δυστυχώς, συνηθισμένο φαινόμενο σε ελληνικές μεταφράσεις έργων που ανήκουν στις κοινωνικές επιστήμες. Θα όφειλαν να διορθωθούν σε τυχόν επανέκδοση, προκειμένου να μη στερούν τίποτα από την ανάγνωση ενός βιβλίου ενδιαφέροντος και, με τις επιφυλάξεις που εκτέθηκαν, χρήσιμου. Απευθύνεται όχι μόνο σε σπουδαστές των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του εθνικού φαινομένου, αλλά και στο ευρύτερο κοινό που συνήθως έχει να επιλέξει ανάμεσα σε λιγότερο ή περισσότερο στρατευμένες παραγωγές.

ΓΙΑΝΝΗΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ-ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, 653 σελ. [με χρονολογικό πίνακα, πηγές και σημειώσεις, βιβλιογραφία, ευρετήριο και 16 σελίδες με εικόνες]

Μια ενδιαφέρουσα φωτογραφία κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου των Βερέμη και Κολιόπουλου. Τραβηγμένη γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1940, απεικονίζει ένα μικρό κοριτσάκι που κοιτάζει τα παπούτσια του. Καθαρά και καλογουαλισμένα, είναι σίγουρα καινούργια. Στα χέρια της όμως κρατάει ακόμα τα παλιά της. Είναι φθαρμένα βέβαια και άκομψα, αλλά διατάζει και να τα πετάξει. Ίσως γιατί τη στενεύουνε λιγάκι τα καινούργια, έτσι αφόρετα που είναι, και δεν τα έχει συνηθίσει ακόμη. Ίσως, πάλι, γιατί η λάμπη του νέου και η συνακόλουθη προσδοκία μιας μελλοντικής άνεσης να φαντάζει κάπως μακρινή και να μην αντισταθμίζει την ασφάλεια που παρέχει το γνώριμο και οικείο. Με το παλιό της ζευγάρι άλλωστε δεν πορεύτηκε τόσο καιρό; Η αμνηχανία της είναι έκδηλη και όχι αδικαιολόγητη.

Μια ανάλογη αμνηχανία, η οποία αρκετά συχνά μετατράπηκε σε ανοιχτή σύγκρουση, διατρέχει και τη νεοελληνική ιστορική διαδρομή, οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό στην προβολή δυτικοευρωπαϊκών κανόνων για την οργάνωση

της κοινωνίας και πολιτείας σε περιοχές που μόλις έβγαιναν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι θεμελιωτές του ελληνικού κράτους, στην προσπάθειά τους να μετατρέψουν πρώην οθωμανικές περιοχές σε ευρωπαϊκό κράτος δικαίου, εισήγαγαν μια σειρά από θεσμούς και ιδέες τις οποίες λίγοι ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι και αλβανόφωνοι χριστιανοί κατανοούσαν και ακόμα λιγότεροι ενδιαφέρονταν να κατανοήσουν. Οι καινοφανείς αυτές έννοιες –όπως ο εθνικισμός, το έθνος-κράτος, ο κοινοβουλευτισμός, η υπαγωγή της εκκλησίας στη νεόκοπη κρατική εξουσία, ο διοικητικός συγκεντρωτισμός και ο σχηματισμός τακτικού στρατού– βρέθηκαν σε μετωπική σύγκρουση με νοοτροπίες, πολιτικές αντιλήψεις και συσσωματώσεις που είχαν εδραιωθεί κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και αρνιούνταν πεισματικά να δεχθούν ότι οι μέρες του κόσμου τους, έτσι όπως τον ήξεραν, ήταν πλέον μετρημένες. Το εύρος της σύγκρουσης ήταν μεγάλο, γιατί και το διακύβευμα, η αρχιτεκτονική του μέλλοντος της ελληνικής πολιτείας, ήταν εξαιρετικά σημαντικό: για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που αγωνιούσε για τη διατήρηση της ενότητας του ορθόδοξου μιλέτ, της κοινότητας δηλαδή των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι τους κλεφταρματωλούς που δεν ανέχονταν τη στρατιωτική πειθαρχία, και τους προεστούς της Πελοποννήσου με τα εκτεταμένα δίκτυα τοπικής εξουσίας, τα καινά δαιμόνια που εισήγαγαν από την Εσπερία οι πολιτικές ηγεσίες ήταν πραγματικά επικίνδυνοι νεωτερισμοί. Μπορεί τα παπούτσια της παλαιάς τάξης πραγμάτων να είχαν πλέον φθαρεί, αλλά αρκετοί ήταν αποφασισμένοι να μην τα πετάξουν.

Το βιβλίο των Βερέμη και Κολιόπουλου επιχειρεί μια βαθιά τομή σε αυτά τα καιρία ζητήματα και παρακολουθεί την εξέλιξή τους με ευαισθησία και προσοχή στις λεπτές αποχρώσεις και το μεταβαλλόμενο ιστορικό πλαίσιο. Αυτό γίνεται ενίοτε σε ασυνήθιστο βάθος, πράγμα όχι συχνό για έργο που πραγματεύεται το σύνολο της νεότερης ελληνικής ιστορίας «από το 1821 μέχρι σήμερα». Έτσι, ο αναγνώστης δεν θα βρει στις σελίδες του ένα στείορο χρονικό πολιτικών γεγονότων αλλά διεισδυτικές αναλύσεις βασισμένες σε ενδελεχή πρωτογενή έρευνα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον 19ο αιώνα και τις παραμέτρους του ελληνικού εθνικισμού. Σε πολλά σημεία του, το βιβλίο είναι συνετά αναθεωρητικό, καθώς αποδομεί αρκετούς μύθους οι οποίοι, ενώ εξετέλεσαν την αποστολή τους εκτρέφοντας την ελληνική εθνική συνείδηση στη γένεσή της, εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να αντιστέκονται στον λόγο του ποιητή «να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό». Στο πλαίσιο αυτό όχι μόνο απορρίπτεται η ύπαρξη του λεγόμενου «κρυφού σχολείου» αλλά και αντιμετωπίζεται με τεκμηριωμένη δυσπιστία ο παραδοσιακά αποδεκτός ρόλος

της εκκλησίας στην ελληνική Επανάσταση. Κατά τους συγγραφείς, η επίσημη εκκλησία ούτε «καλωσόρισε» την ίδρυση του ελληνικού κράτους, πράγμα απόλυτα κατανοητό καθώς τόσο ο εθνικισμός όσο και οι ριζοσπαστικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης ήταν έννοιες ξένες και ριζικά αντίθετες με τη θρησκευτική ταυτότητα του μιλέτ που καλλιεργούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η εικονοκλαστική διάθεση του βιβλίου αντανακλάται και στην απογύμνωση των ελληνικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας από τις κάθε λογής «δημοκρατικές» δάφνες με τις οποίες τις στεφάνωσαν λόγιοι και ιστορικοί στο παρελθόν. Οι κοινότητες αυτές λειτουργούσαν μάλλον ως «όργανα» της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, από την οποία και απέρρευε η εξουσία των τοπικών προεστών, παρά ως κύτταρα γνήσιας συλλογικής αυτοδιοίκησης και αντιπροσωπευτικότητας.

Με πρόδηλη επιστημονική εντιμότητα οι συγγραφείς τονίζουν ότι το βιβλίο αποτιμά τη νεοελληνική ιστορία «από τη σκοπιά της φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας». Παρότι ορισμένοι θα διαφωνήσουν με τη χρήση του οριστικού άρθρου στο σημείο αυτό, η επιλογή τους δεν στερείται ιστορικής νομιμοποίησης. Και τούτο γιατί τη «δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία» επέλεξαν «οι πατέρες του έθνους» ως «πρότυπό» τους και με βάση αυτήν πρέπει να αποτιμηθεί ο «βαθμός επιτυχίας ή μη των επιγόνων τους». Το επιχείρημα αυτό, πέρα από το κατά πόσον η «δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία» είχε μία ή περισσότερες εκδοχές, θέτει ενδιαφέροντα μεθοδολογικά ζητήματα: πόσο σκόπιμη είναι η ανάλυση ενός κοινωνικού σχηματισμού κυρίως από την οπτική γωνία των ηγετικών ομάδων του οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις, εξέφραζαν εκτός από τον εαυτό τους μια μικρή αλλά δυσανάλογα ισχυρή ομάδα δυτικοσπουδαγμένων απόδημων; Και κατά δεύτερο λόγο, πώς μπορεί η αποτίμηση της πορείας ενός περιφερειακού, βαλκανικού και μεταοθωμανικού κράτους να βασιστεί στο κατά πόσο πέτυχε να μιμηθεί κάποιο «πρότυπο» το οποίο ελάχιστη σχέση είχε με τα δικά του ιστορικά συμφραζόμενα; Τα σημεία αυτά δεν αναιρούν ούτε την ισχυρότατη έλξη που ασκούσε η Ευρώπη στις βαλκανικές ελίτ ούτε και την προφανή σημασία των απόψεων των πολιτικών ηγεσιών. Καθώς όμως η καρδιά του βιβλίου και των συγγραφέων του βρίσκεται με το μέρος των νικητών, των δυνάμεων δηλαδή που πέτυχαν να θέσουν τη χώρα σε δυτική τροχιά, δημιουργείται η αίσθηση ότι δεν ήταν άσκοπο να ακουστεί περισσότερο και ο σφυγμός αυτής των πτηνμένων.

Σε κάθε περίπτωση, ο τελικός ισολογισμός που καταθέτουν οι συγγραφείς είναι σε γενικές γραμμές θετικός: η δημιουργία ελληνικού έθνους με την αφομοίωση αλλόγλωσσων χριστιανών «στέφθηκε από αναμφίβολη επιτυχία»,

ενώ οι σημαντικές αναταράξεις που προκλήθηκαν από τον Εθνικό Διχασμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ελληνικό Εμφύλιο, δεν στάθηκαν ικανές να ακυρώσουν πλήρως την κοινοβουλευτική δημοκρατία και να «εκτροχιάσουν» την «πορεία προς τον εκουγχρονισμό». Σημειώνονται, ωστόσο, και σημαντικά ελλείμματα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ακόμα και σήμερα αναιμική «κοινωνία των πολιτών» καθώς και την ισχυρή παρουσία πελατειακών και οικογενειακών πλεγμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας. Τα συμπεράσματα αυτά εγείρουν σημαντικά ερωτήματα: σε ποιον βαθμό μπορούμε να μιλάμε για «φιλελευθερισμό» στην Ελλάδα όταν, ήδη από τον 19ο αιώνα, η οικονομία βρέθηκε κάτω από τη βαριά και κάποτε ασφυκτική σκιά του κράτους; Και πόσο «φιλελεύθερη» είναι η πολιτική της υπέρμετρης διόγκωσης του κρατικού τομέα, στην οποία συστηματικά κατέφυγαν ακόμη και οι κατ' όνομα αρνητές του κρατισμού; Αναμφίβολα, η γοητεία του φιλελευθερισμού σαγήνευσε πολλούς. Δεν είναι καθόλου σίγουρο όμως ότι οι υπέρμαχοί του ήταν περισσότεροι απ' όσους προσδέθηκαν στο στέρεο κατάρτι του κρατισμού και των πελατειακών σχέσεων και επέλεξαν να αντισταθούν στα θέλητρα της «φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας» και των σειρήνων της.

Ακόμη όμως και στα σημεία όπου η «επιτυχία» της πολιτικής εξουσίας θεωρείται από τους συγγραφείς «αδιαμφισβήτητη», όπως η οικοδόμηση του ελληνικού έθνους στα πρότυπα αυτών της δυτικής Ευρώπης, οι ελληνικές ιδιομορφίες τείνουν να μετριάσουν κάπως την αισιοδοξία τους. Είναι βέβαια κοινά αποδεκτό ότι το ελληνικό έθνος, μετά από μακρά περίοδο ζυμώσεων, στηρίχθηκε τελικά στη δυτική συνταγή της κοινής γλώσσας και του ένδοξου παρελθόντος, καθώς και το ότι το ελληνικό κράτος παρέμεινε αταλάντευτα κοσμικό. Ωστόσο, ο ρόλος της θρησκείας παραμένει εμφανής και διαφοροποιεί έντονα την ελληνική εκδοχή του έθνους από τα άλλα δυτικά πρότυπα. Για πολλούς, η «ελληνικότητα» παραμένει ακόμη και σήμερα αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την Ορθοδοξία, έτσι ώστε «Ελληνας» να μη θεωρείται μόνο ο ομιλητής της ελληνικής γλώσσας ή ο Έλληνας πολίτης αλλά ο ορθόδοξος. Μολοντί ο δυτικότροπος εθνικισμός που εισήγαγαν οι πολιτικές ελίτ διέσπασε με επιτυχία τη συνοχή της οθωμανικής ορθόδοξης κοινότητας και δημιούργησε «Έλληνες» εκεί που προηγουμένως υπήρχαν μόνο ελληνόφωνοι και αλλόγλωσσοι «Ρωμιοί» και «χριστιανοί», το θρησκευτικό κριτήριο δεν εξοβελίστηκε, αλλά αντίθετα ενσωματώθηκε στην ελληνική ιδιοσυστασία και μάλιστα με μian ένταση η οποία δεν φαίνεται να δείχνει σημάδια σημαντικής υποχώρησης.

Στην αρχή του σημειώματος αυτού αναφέρθηκε ο συμβολισμός που εμπει-

ριέχεται στο εξώφυλλο του βιβλίου. Δεν γνωρίζουμε τι τελικά απέγιναν τα παλιά παπούτσια του κοριτσιού της φωτογραφίας ούτε πόσο άνετα βρήκε τα καινούργια. Όσοι όμως ενδιαφέρονται να παρακολουθήσουν τα βήματά της, θα βρουν στο βιβλίο των δύο καταξιωμένων ιστορικών ένα σημαντικό, ψυχραιμο και αξιόπιστο οδηγό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΒΑΝΙΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, 439 σελ.

Το βιβλίο του Γιώργου Κρητικού με τίτλο *Έθνος και Χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης* αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική προσπάθεια εμπλουτισμού της ελληνικής βιβλιογραφίας για κρίσιμα ζητήματα ιστορικής και πολιτισμικής γεωγραφίας της Ευρώπης. Τα θέματα που πραγματεύεται σχετίζονται με τους τρόπους κατασκευής και σχηματισμού των εθνών (εθνών-κρατών και εθνικών ταυτοτήτων) στον ευρωπαϊκό χώρο καθώς και των ποικίλων –και πολλές φορές αλληλοσυνδεόμενων– ιστορικών, κοινωνικο-πολιτικών και πολιτισμικών τους προϋποθέσεων και διαστάσεων. Καθώς όλα τα παραπάνω γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα από την, εγγενή άλλωστε, σχέση τους με το χωρικό/γεωγραφικό επίπεδο, αναδεικνύοντας τους πολλαπλούς τρόπους συγκρότησης και μετασχηματισμού των εθνών, το βιβλίο εντάσσεται πλήρως στο επιστημονικό αντικείμενο της ιστορικής (και της πολιτισμικής) γεωγραφίας, αναπτύσσοντας και εμπλουτίζοντας τη συζήτηση για τις σχέσεις του χώρου με το έθνος.

Το βιβλίο αποτελείται από επτά κεφάλαια καθένα από τα οποία καταπιάνεται με διαφορετικές διαστάσεις των χωρικών, πολιτισμικών και πολιτικών πλευρών της συγκρότησης και μετασχηματισμού των εθνών στην Ευρώπη. Η δομή αυτή παρουσιάζει δύο πλεονεκτήματα: το πρώτο είναι ότι τα διάφορα κεφάλαια (καθώς και τα υποκεφάλαια του πέμπτου κεφαλαίου) μπορούν να αναγνωστούν και να μελετηθούν αυτόνομα καθώς εξειδικεύονται σε μία κάθε φορά διάσταση του υπό μελέτη ζητήματος· το δεύτερο είναι ότι η σχετική αυτονομία των επιμέρους κεφαλαίων δεν αποκλείει αλλά αντίθετα ενισχύει και αναδεικνύει τις σχέσεις και τις συσχετίσεις μεταξύ διαφορετικών επιπέδων, διαστάσεων και διαδικασιών.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Έθνος και χώρος στην ιστορική γεωγραφία της Ευρώπης», ο συγγραφέας οριοθετεί αρχικά την επιστημονική περιοχή στην οποία εντάσσεται η μελέτη, δηλαδή την ιστορική γεωγραφία, μέσα από τους μετασχηματισμούς και τις μεταλλαγές της λόγω της συνύπαρξης και σύγκρουσης διαφορετικών σχολών σκέψης και παραδειγμάτων. Η υιοθέτηση μιας ξεκάθαρης θεωρητικής θέσης (κριτική προσέγγιση) είναι ένα ακόμη πλεονέκτημα του βιβλίου καθώς αποφεύγεται έτσι τόσο ο «επιστημονισμός/αντικειμενισμός» όσο και ο μεταμοντέρνος σχετικισμός. Η προσέγγιση αυτή, η οποία προσφέρεται ιδιαίτερα για τη διερεύνηση ζητημάτων αναστοχαστικής και κριτικής αναθεώρησης παγιωμένων και κυρίαρχων αντιλήψεων και προτύπων σκέψης, δικαιώνεται στα επόμενα κεφάλαια, το περιεχόμενο των οποίων αναδεικνύει την εξαιρετικά ισχυρή εξηγητική της δύναμη σε σύγκριση με εναλλακτικές θεωρήσεις και ερμηνείες. Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου περιλαμβάνεται επίσης και μια σχετικά συνοπτική και εύληπτη οριοθέτηση των διαφορετικών σχολών σκέψης για το έθνος και τον εθνικισμό με έμφαση στην ουσιοκρατική, τη μοντερνιστική και την αρχεγονική σχολή.

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τίτλο «Ιμπεριαλιστική επέκταση των εθνών και έλεγχος του χώρου». Αφορά ζητήματα που σχετίζονται με τον ανταγωνισμό μεταξύ των νέων παγιωμένων εθνών-κρατών ο οποίος είχε κυρίως χαρακτήρα επέκτασης και ελέγχου γεωγραφικών περιοχών από τις διαφορετικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Μάλιστα, ο χωρικός αυτός ανταγωνισμός ήταν, εκτός των άλλων, και όρος για την παραπέρα ενίσχυση των νομιμοποιητικών μορφών «εθνών-κρατών» στο εσωτερικό. Ο συγγραφέας αναλύει σημαντικές προϋποθέσεις, πολιτισμικού κυρίως χαρακτήρα, για την ιμπεριαλιστική επέκταση όπως είναι η διάδοση και η αποδοχή των ιδεών του δαρβινισμού και του εξελικτισμού, αναφέρεται εκτενώς στη φιλελεύθερη και στη μαρξιστική αμφισβήτηση του ιμπεριαλισμού και φτάνει μέχρι τη σύγχρονη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εποχή του νεο-αποικισμού και νεο-ιμπεριαλισμού.

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, με τίτλο «Χάρτης και έθνος», αναφέρεται στον ρόλο της χαρτογραφίας στην άσκηση χωρικού ελέγχου και επιβεβαίωσης (και παραπέρα ενίσχυσης) της εξουσίας των εθνών-κρατών, ενώ το τέταρτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Τοπίο και έθνος», αναδεικνύει τις σχέσεις μεταξύ τοπιογραφίας και ισχυροποίησης του εθνικού αισθήματος και των αντίστοιχων χωρικών/συμβολικών ταυτοτήτων, δίχως να περιορίζεται στην κλασική τοπιογραφία αλλά αναλύοντας και τον ρόλο των ηχοτοπίων και της κλασικής μουσικής.

Το πέμπτο κεφάλαιο, με τίτλο «Στοιχεία συγκρότησης του έθνους στον χώρο», πραγματεύεται τρία διαφορετικά (αλλά συχνά σχετιζόμενα μεταξύ τους) στοιχεία που οδηγούν στη στενή σχέση συγκεκριμένων εθνών με συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια: τη θρησκεία, την εκπαίδευση και τον ρόλο του μύθου. Σχετικά με τη θρησκεία, η ανάλυση αφορά τον ρόλο τόσο της καθολικής όσο και της ορθόδοξης εκκλησίας στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτικού χώρου καθώς και τη σημασία που έχουν οι θρησκευτικές ιδέες στον χώρο-κοινωνικό αποκλεισμό του θρησκευτικά ή δογματικά διαφορετικού. Στη συνέχεια αναλύεται διεξοδικά ο κείριος ρόλος της εκπαίδευσης –τόσο ως προς τις μορφές όσο και ως προς το περιεχόμενο– στην ενίσχυση των ομογενοποιητικών διαδικασιών που είναι απαραίτητες για την ταύτιση συγκεκριμένων χωρικών ενοτήτων με συγκεκριμένα εθνικά/εθνοτικά φαντασιακά. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο, ο συγγραφέας αναλύει το γεγονός ότι το εθνοτικό/εθνικό φαντασιακό και ο εθνικισμός χαρακτηρίζονται αναγκαστικά από ανορθολογικά στοιχεία, όπως είναι οι εθνικοί μύθοι. Η ανάλυση αυτή περιλαμβάνει τις σχέσεις του μύθου με τον εθνικό χώρο, τις σχέσεις των εθνικών μύθων με την ιστορική «αλήθεια» καθώς και τις ιδιαίτερες λειτουργίες των μεγαλοϊδεατικών μύθων στα Βαλκάνια.

Τα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου, που τιλοφορούνται αντίστοιχα «Μετανάστευση» και «Παγκοσμιοποίηση», μεταφέρουν τη συζήτηση στη σημερινή εποχή καθώς και στις μελλοντικές προοπτικές σχετικά με τους ραγδαίους χωρικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς αναφορικά με τα έθνη-κράτη και τις εθνικές ταυτότητες. Τα φαινόμενα τόσο της μετανάστευσης όσο και της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζονται από έντονη χωρική διάσταση, προκαλούν αμφισβητήσεις προηγούμενων «βεβαιοτήτων» σχετικά με τη συγκρότηση και τον ρόλο των εθνών-κρατών και, παράλληλα, οδηγούν σε αντιφατικά αποτελέσματα κυρίως όσον αφορά την ανάπτυξη νέων εθνικιστικών κινήματων και διαθέσεων. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υπάρχει εκτενέστερη ανάλυση των φαινομένων συμπληρωματικότητας μεταξύ παγκοσμιοποιητικών διαδικασιών και συνειδητής καλλιέργειας ξενοφοβικών ή εθνικιστικών διαθέσεων στο εσωτερικό των κρατών· πολύ συχνά, οι τελευταίες καλλιεργούνται με στόχο την παγίωση ή την προώθηση πολιτικών προγραμμάτων που έχουν διττά και συσχετιζόμενα μεταξύ τους χαρακτηριστικά: νεοφιλελευθερισμός στην οικονομική πολιτική και κοινωνικός συντηρητισμός στη διαχείριση κοινωνικών ζητημάτων όπως είναι η μετανάστευση, η φτώχεια ή ο κοινωνικός αποκλεισμός.

Συμπερασματικά, το βιβλίο χαρακτηρίζεται από τρία βασικά πλεονεκτήμα-

τα τα οποία το καθιστούν μια εξαιρετικά πολύτιμη συμβολή στον τομέα της ιστορικής και πολιτισμικής γεωγραφίας της εθνικής συγκρότησης και του εθνικισμού στον ευρωπαϊκό χώρο. Το πρώτο σχετίζεται με την αναλυτική, λεπτομερή και διεισδυτική εφαρμογή μιας κριτικής, ριζοσπαστικής θεώρησης στην ανάλυση των τρόπων συγκρότησης των εθνών-κρατών στον ευρωπαϊκό χώρο, με ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο της πολιτικής, στρατιωτικής, θρησκευτικής, ιδεολογικής και πολιτισμικής εξουσίας. Το δεύτερο πλεονέκτημα έχει να κάνει με την τεκμηριωμένη ανάδειξη των τρόπων πολιτισμικής και πολιτικής κατασκευής των εθνών και των σχετιζόμενων με αυτά ταυτοτήτων από τους εθνικισμούς και από τα κρατικά μορφώματα που αντλούν τη νομιμοποίηση της άσκησης της εξουσίας τους από αυτούς. Το τρίτο, τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό πλεονέκτημα, σχετίζεται με το καλογραμμένο, σαφές, εύληπτο και κατανοητό κείμενο, με τη διαύγεια των επιχειρημάτων καθώς και με τη συνοχή μεταξύ θεωρητικών θέσεων και ιστορικών και σύγχρονων παραδειγμάτων.

Να επισημάνουμε πάντως ότι, σε επόμενες εκδόσεις, ο χρηστικός χαρακτήρας του βιβλίου θα μπορούσε να ενισχυθεί σημαντικά με την προσθήκη ειδικών καταλόγων (indexes) ονομάτων και κυρίως όρων, εννοιών, φαινομένων και διαδικασιών.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Από το «Εγώ» στο «Εμείς». Εξωτερική Πολιτική στην Εποχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Παγκοσμιοποίησης*, πρόλογος Θ. Κουλουμπής, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, 144 σελ.

Πώς μεταλλάσσεται το εθνικό συμφέρον και τα μέσα επίτευξής του στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Ποια κράτη βρίσκονται πιο κοντά σε μια συμπληρωματική σχέση μεταξύ εθνικού και ευρωπαϊκού συμφέροντος; Πώς μπορεί το ευρωπαϊκό μοντέλο να βοηθήσει να λύσουμε τα παγκόσμια προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα σήμερα; Το βιβλίο του Αλέξανδρου Γιαννή προσπαθεί να δώσει απαντήσεις σε αυτά τα σημαντικά ερωτήματα.

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι το διεθνές σύστημα πρέπει να εξελιχθεί για να αντιμετωπίσει τα παγκόσμια προβλήματα, όπως οι περιβαλλοντικές και κλιματικές προκλήσεις, η ενεργειακή ασφάλεια, οι πανδημίες και η φτώχεια, η τρομοκρατία και το διεθνές έγκλημα. Συγκεκριμένα, βλέπει τη λύση

σε μια μετάβαση από τη λογική της «συνύπαρξης» στη λογική της «αλληλεξάρτησης» των εθνών-κρατών. Η έμπνευση για αυτή τη σκέψη πηγάζει από το πείραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης: όπως αυτή αλλάζει καθημερινά το περιεχόμενο αλλά και τα μέσα επίτευξης του εθνικού συμφέροντος, έτσι και σε παγκόσμιο επίπεδο τα έθνη-κράτη πρέπει να βρουν τους τρόπους να κατανοήσουν το εθνικό τους συμφέρον μέσα από μια λογική παγκόσμιας αλληλεξάρτησης. Προσπάθειες περιφερειακής οργάνωσης, όπως η Αφρικανική Ένωση και η ASEAN στην Ασία, είναι βήματα στη σωστή κατεύθυνση διότι βοηθούν τις ηγεσίες των εθνών-κρατών, αλλά και τους πολίτες, να αναπροσδιορίσουν την έννοια του εθνικού συμφέροντος σε συνάρτηση με το περιφερειακό αλλά και γενικότερα το πλανητικό συμφέρον.

Ο Γιαννής φτάνει σε αυτές τις προτάσεις σε τέσσερα βήματα. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου διαπιστώνει την ανάγκη προσαρμογής των εθνών-κρατών, αλλά και του τρόπου σκέψης μας για το διεθνές σύστημα, στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Η μετάβαση από τη λογική της «συνύπαρξης» στη λογική της «αλληλεξάρτησης» θα μας βοηθήσει, σύμφωνα με τον συγγραφέα, να ξεπεράσουμε τη στενά εθνοκεντρική προσέγγιση όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με υπερεθνικά προβλήματα. Η διεύρυνση του G8 σε G20, για την αντιμετώπιση της σημερινής οικονομικής κρίσης, αποτελεί παράδειγμα στη σωστή κατεύθυνση.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού του εθνικού συμφέροντος ούτως ώστε να εμπεριέχει και ένα «ευρωπαϊκό *raison d'état*»: περισσότερο εναρμονισμένες χώρες ως προς αυτόν ακριβώς τον τρόπο θεώρησης εμφανίζονται η Γαλλία και η Γερμανία. Αλλά και στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, ο Γιαννής βρίσκει ενδείξεις μετάβασης σε μια συμπληρωματική σχέση μεταξύ πολυμερούς συλλογικής δράσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο και εθνικού συμφέροντος.

Στο τρίτο μέρος, ο συγγραφέας απευθύνει μια έκκληση για πιο ενεργή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική, προϋπόθεση της οποίας είναι η απεμπόληση της ομοφωνίας όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων. Με αυτόν τον τρόπο η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορέσει, λόγω της σημαντικής ιστορικής εμπειρίας της, να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαχείριση των παγκόσμιων προβλημάτων. Για τον συγγραφέα, η κατάργηση της ομοφωνίας στη λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής αλλά και η συνέχιση της διεύρυνσης της Ένωσης αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την «εξαγωγή του [ευρωπαϊκού] μοντέλου της ενοποιημένης θεσμικής αλληλεξάρτησης στη βάση του κράτους δικαίου» σε παγκόσμιο επίπεδο.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου, ο Γιαννής περιγράφει τις αλλαγές που πρέπει να συντελεστούν ούτως ώστε να περάσουμε από την εποχή της διμερούς σε εκείνη της πολυμερούς διπλωματίας. Κεντρική θέση σε αυτές έχει η συνειδητοποίηση του ρόλου που οι διπλωμάτες των κρατών-μελών μπορούν να έχουν στην πολυμερή διπλωματία. Εν συντομία, τα εθνικά κράτη οφείλουν να αναθεωρήσουν τη χρήση του ανθρώπινου δυναμικού τους. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, περισσότεροι διπλωμάτες από τα διάφορα κράτη-μέλη πρέπει να ασχολούνται με τη διπλωματία στο ευρωπαϊκό επίπεδο και λιγότεροι στην κλασική διπλωματία των εθνικών πρεσβειών. Μέσα από την ενασχόληση των διπλωματών τους στο ευρωπαϊκό επίπεδο, τα έθνη πρόκειται να κερδίσουν περισσότερα απ' ό,τι από τη διαιώνιση της διμερούς διπλωματίας. Για παράδειγμα, η κατοχή επιτελικών θέσεων σε διεθνείς αποστολές της Ε.Ε., του ΟΗΕ, του ΟΑΣΕ και του ΝΑΤΟ μπορεί να προσφέρει πολλά περισσότερα από την εθνική διπλωματία με τη στενή έννοια.

Ο συγγραφέας καλεί πολιτικούς, ακαδημαϊκούς και όλους τους πολίτες να διευρύνουν τη συνείδησή τους. Να πάψουν να βλέπουν το έθνος-κράτος ως τη μοναδική οργανωτική βάση του παγκόσμιου συστήματος, να αρχίσουν να κατανοούν την πολιτική ευθύνη τους όχι στη βάση του έθνους-κράτους αλλά σε ένα πιο οικουμενικό επίπεδο, να μετακινηθούν από τη λογική του προαποφασισμένου εθνικού συμφέροντος σε μια πιο αμφίδρομη σχέση μεταξύ εθνικού-ευρωπαϊκού και, τέλος, να πάψουν να βλέπουν την Ε.Ε. εργαλειικά και να εκτιμήσουν τη μετασχηματιστική της διάσταση.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί σημαντική συνεισφορά στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής ανάλυσης και πρακτικής. Καθηγητές και φοιτητές κοινωνικών επιστημών, διπλωμάτες, ευρωβουλευτές και ακτιβιστές είναι το αναμενόμενο κοινό του. Επιπλέον, το βιβλίο είναι γραμμένο με τρόπο ώστε να μπορεί να διαβαστεί και από κάθε πολίτη που θέλει να κατανοήσει τις αλλαγές που συντελούνται στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Τα παγκόσμια προβλήματα απαιτούν ριζικές αλλαγές τόσο στο επίπεδο συνειδήσεων όσο και στο θεσμικό. Το βιβλίο του Γιαννή ξεκινάει έναν απαραίτητο διάλογο που ευχόμαστε να βρει ανταπόκριση στην ελληνική δημόσια σφαίρα.

ΧΑΡΗΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Διαδικασίες συγκρότησης και ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων: το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Παρτισιπύμιο, Αθήνα 2009. Επιβλέπων καθηγητής: Σ. Σεφεριάδης.

Η διδακτορική διατριβή, εντασσόμενη στο ευρύτερο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής κοινωνιολογίας, επιχειρεί να διερευνήσει πώς, σε εποχές φαινομενικής αποπολιτικοποίησης και υποχώρησης της μαχητικότητας των κινήματων δράσεων, εμφανίζεται στο διεθνές προσκήνιο –ιδίαιτερα μέσω των διαδηλώσεων στη σύνοδο του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου στο Σπάτλ το 1999 αλλά και μετά από αυτές– ένα νέο ριζοσπαστικό και διεθνικό κοινωνικό κίνημα. Το κίνημα αυτό προκαλεί το ενδιαφέρον τόσο για το γεωγραφικό εύρος και την ταχύτατη διάχυσή του σε μεγάλο μέρος του πλανήτη όσο και για το ότι επαγγέλθηκε μια δυνατότητα σύνθεσης ανάμεσα στη μαχητικότητα του πρώιμου εργατικού κινήματος και στις διευρυμένες θεματικές και κοινωνικές βάσεις των νέων κοινωνικών κινήματων, πειραματιζόμενο εξ αρχής με ρηξικέλευθες οργανωτικές μορφές που στηρίζονται στην αποκέντρωση και στον σεβασμό της αυτονομίας και της διαφορετικότητας κάθε σινιστώσας.

Ένας δεύτερος στόχος της διατριβής είναι η κριτική ανανέωση και σύνθεση στοιχείων της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων υπό το φως ακριβώς της εμπειρίας της εμφάνισης ενός διεθνικού κινήματος, καθώς η μελέτη των συλλογικών δράσεων και ειδικότερα των κοινωνικών κινήματων, όπως έχει αναπτυχθεί με ραγδαίους ρυθμούς τα τελευταία τριάντα χρόνια, έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό σε θεωρητικά συμπεράσματα και σε ερευνητικά εργαλεία που έχουν διαμορφωθεί και αποσκοπούν στη διερεύνηση κινήματων που κινούνται εντός των εθνικών ορίων.

Η διατριβή εδράζεται στους βασικούς ερευνητικούς πυλώνες της κινήματικής θεωρίας: *πολιτικές ευκαιρίες και απειλές, ρεπερτόρια δράσης, οργανωτικές δομές κινήματων, πολιτικά πλαίσια και αξιακές φορτίσεις της συλ-*

λογικής δράσης· συγκεντρώνει δε και επεξεργάζεται πλήθος σχετικών εμπειρικών δεδομένων από τη δράση του υπό μελέτη κινήματος είτε πρωτογενή –μέσω κυρίως του διαδικτύου– είτε δευτερογενή –μέσω εκτενούς επισκόπησης της συναφούς επιστημονικής βιβλιογραφίας. Το αντι-παγκοσμιοποιητικό κίνημα, όπως είναι μια άλλη δημοφιλής ονομασία του, αντιμετωπίζεται στο σύνολό του ως κίνημα που δεν απευθύνει τις διεκδικήσεις του σε ένα έθνος-κράτος ούτε βεβαίως εντός του πλαισίου του έθνους-κράτους, αλλά ως ένα διεθνώς δομημένο κίνημα που στρέφεται εναντίον διεθνών οργανισμών και του πολιτικού κώδικα λειτουργίας τους.

Μέσα από ένα πρίσμα συγκρουσιακής πολιτικής εξετάζονται, μεταξύ άλλων, η επίδραση που ασκούν στην ανάπτυξη του κινήματος η κινητοποίηση πόρων, η πολιτική διαδικασία και οι πολιτισμικές θεωρήσεις. Αυτή η γνωστική επιλεκτικότητα εκκινεί από παγιωμένες θεωρητικές αναφορές που είναι όμως ταυτοχρόνως ευρείες και εμπλουτισμένες –κυρίως με τις παραινέσεις της νέας σχεσιακής προσέγγισης της αιτιότητας, σύμφωνα με τις οποίες κοινοί αιτιώδεις μηχανισμοί οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με το περιβάλλον εντός του οποίου ενεργούν. Αυτό υπενθυμίζει και την ανάγκη για συστηματική εμπειρική επιβεβαίωση των θεωρητικών πορισμάτων και ιδιαιτέρως για την επακόλουθη συσχέτισή τους με πιο μακροσκοπικές θεωρήσεις αφού, σε διαφορετική περίπτωση, ελλοχεύει ο κίνδυνος της αυτο-παγίδευσης σε μια ατελείωτη απογραφή μηχανισμών και διαδικασιών που λειτούργούν στο ιστορικό κενό. Με αυτή την έννοια η διατριβή ασκεί κριτική στη σύγχρονη τάση αποσύνδεσης της μελέτης των κοινωνικών κινήματων από τις βαθύτερες αιτίες τους. Αναδεικνύει στο πλαίσιο αυτό τη σύγχυση ανάμεσα σε αναγκαίες και ικανές συνθήκες που διατρέχει τη νεότερη –και κατά τεκμήριο επιτυχέστερη– βιβλιογραφία. Το ότι η υλική υστέρηση και η κοινωνική δυσαρέσκεια δεν είναι ικανές συνθήκες για την εμφάνιση κινήματων δεν σημαίνει ότι έπαψαν να είναι και αναγκαίες. Υποστηρίζεται έτσι πως, μαζί με την απαραίτητη δυναμική της κινηματικής ανάδυσσης, πρέπει εξίσου να μας ενδιαφέρει και το υλικό της υπόβαθρο.

Συνέπεια των παραπάνω είναι να λαμβάνεται στη διατριβή ειδική μέριμνα για τη διερεύνηση του πολιτικο-οικονομικού περιβάλλοντος εντός του οποίου αναπτύσσεται το υπό μελέτη κίνημα, του περιβάλλοντος δηλαδή της «παγκοσμιοποίησης». Στο πλαίσιο αυτό γίνεται εκτενής διερεύνηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την παγκοσμιοποίηση και ασκείται κριτική στις κυρίαρχες θεωρήσεις που αναγορεύουν τη χωροχρονική συμπίεση σε ύψιστη αρχή. Η τελευταία είναι βεβαίως αναμφισβήτητη, έτεινε όμως –με τρόπο ανεπιτρέ-

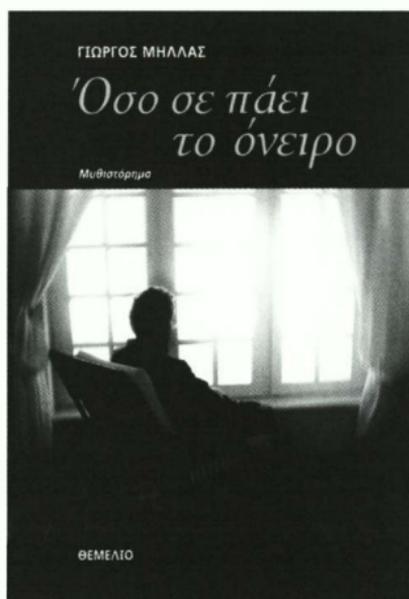
πτα ιδεολογικό– να θεωρηθεί η αιτία και όχι το αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών. Η προσπάθεια διαφυγής από τη μηχανιστική νομοτέλεια προηγούμενων σχημάτων (του μοτίβου βάση-εποικοδόμημα) οδήγησε έτσι όχι σε επίλυση των υπαρκτών προβλημάτων αλλά σε φτωχότερη θεωρία όπου ακόμη και επικριτές της θεωρίας της παγκοσμιοποίησης συνάγουν το κίνημα εναντίον της εξίσου νομοτελειακά, υποτιμώντας τις συγκεκριμένες αλληλεπιδράσεις που προϋποθέτει η ανάδυσή του.

Η διατριβή υποστηρίζει ότι το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση αναδύθηκε παρά την ανομοιογένεια των συντελεστών του και παρά την απουσία εμφάνισης πολιτικών ευκαιριών σε εθνικό επίπεδο μέσα από επίπονες διεργασίες εσωτερικής διαβούλευσης και συσσώρευσης διεκδικητικών πόρων σε διεθνικό επίπεδο. Η πλέον κρίσιμη διαπίστωση αφορά τους μηχανισμούς που επέτρεψαν τη σύμπληξη συλλογικών υποκειμένων παρά την ανομοιογένεια: εμπρόθετη *απόδοση ομοιότητας* ανάμεσα σε δρώντες, η οποία έγινε δυνατή χάρη σε διαμεσολαβήσεις τύπου *μεισιείας* που, με τη σειρά τους, προϋπέθεταν *διάχυση* δράσεων σε έναν προηγούμενο χρόνο. Συνδυαστικά οι παράγοντες αυτοί οδήγησαν σε μια *ποιοτική αλλαγή κλίμακας* –από το μερικό και τοπικό στο διεθνές. Ως αποτέλεσμα είχαμε νέες ταυτότητες και *ιδιοποίηση παλαιών οργανωτικών δομών* στους στόχους του νέου κινήματος. Οι ανάγκες συντονισμού και ενίσχυσης των αποτελεσμάτων τα οποία οι πρώτες δράσεις είχαν επιφέρει συμπίπτει με τη δημιουργία του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ το οποίο, στη διατριβή, προσλαμβάνεται ως η φάση εδραίωσης του διεθνούς κινήματος –φάση που κάθε άλλο παρά προδιαγεγραμμένη είναι και η οποία χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα των κινημάτων να επιδρούν τα ίδια στο περιβάλλον τους. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι, παρά τις υπαρκτές διαφορές που ανακύπτουν από τη μεγάλη ανομοιογένεια στο εσωτερικό του διεθνούς κινήματος, δημιουργούνται πράγματι οι προϋποθέσεις ανάδυσσης μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας –προοπτική που κατεξοχήν προωθούν οι *διεκδικήσεις ταυτότητας και υπόστασης* τις οποίες οι κινηματικοί δρώντες προβάλλουν σε αναλογία σαφώς μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες *διεκδικήσεις προγράμματος* που μάλλον υποβαθμίζονται παραμένοντας ασαφείς και γενικόλογες.

Το αντίτιμο όμως αυτής της επιλογής είναι τα κενά στην πολιτική στρατηγική του κινήματος τα οποία, σε συνδυασμό με την ένταση της καταστολής από τους αντιπάλους του, έχουν οδηγήσει σε μια παρατηρούμενη απώλεια της δυναμικής του και σε σταδιακή υποχώρηση από τις αρχικές του βλέψεις. Η διατριβή καταλήγει επισημαίνοντας ωστόσο ότι το εξεταζόμενο κίνημα,

δεδομένου ότι δεν έχουν πάψει να υφίστανται τα δίκτυα τα οποία έχει δημιουργήσει και στα οποία στηρίζεται, δεν έχει κλείσει τον κύκλο του και εξακολουθεί να βρίσκεται αντιμέτωπο με την πρόκληση της πολιτικής κεφαλαιοποίησης των μέχρι σήμερα επιτυχιών του.

Μόλις κυκλοφόρησε

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΗΛΛΑΣ

ΟΣΟ ΣΕ ΠΑΕΙ
ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Ιστορικό μυθιστόρημα

Κωνσταντινούπολη, Αμερική, Ελλάδα 1919-1976. Αυτά τα πενήντα και πλέον ταραγμένα χρόνια του περασμένου αιώνα, σημαδεμένα από ιστορικές πολιτικοκοινωνικές ανατροπές, αφηγείται στο μυθιστόρημά του ο Γ. Μήλλας. Μια πραγματική ιστορία όπου η μυθοπλασία συμπληρώνει, χωρίς να παραποιεί, την πραγματικότητα. Δοσμένη με λιτό και γλαφυρό τρόπο, προσφέρει στον αναγνώστη την εικόνα μιας ολόκληρης εποχής.

ISBN 978-960-310-343-1

Σελίδες 480 ~ Τιμή: 19 Ευρώ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

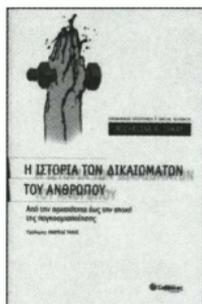
Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύσταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δι-οκείται PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα (σε Excel ή Tiff) με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

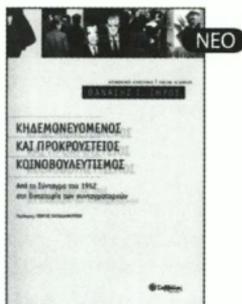
Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύσταξης.

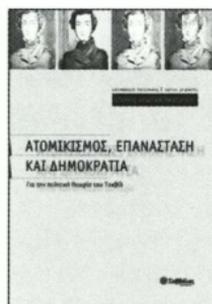
Κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Σαββάλας

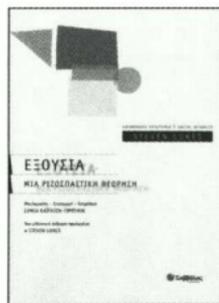
Micheline R. Ishay
Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου
Από την αρχαιότητα έως την εποχή της παγκοσμιοποίησης
 Πρόλογος: Ανδρέας Τάκης
 Σελ.: 656 Λ.Τ.: 29,70€

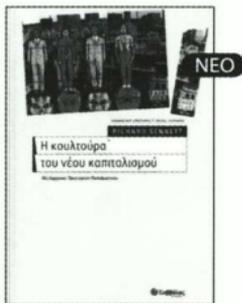
Θανάσης Γ. Ξηρός
Κηδεμονευμένος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός
Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των Συνταγματαρχών
 Σελ.: 576 Λ.Τ.: 24,70€

Σταύρος Κωνσταντακόπουλος
Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία
Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ
 Σελ.: 208 Λ.Τ.: 14,70€

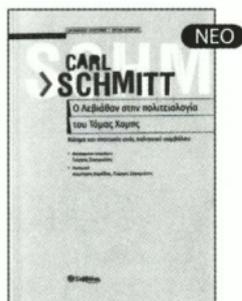
Steven Lukes
Εξουσία
Μια ριζοσπαστική θεώρηση
 Μπφ.-Εισ.-Επιμ.: Σοφία Καϊτατζή-Γουίτλοκ
 Σελ.: 304 Λ.Τ.: 19,70€

Richard Sennett
Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού
Μπφ. Τρισεύμενη Παπαιωάννου
 Σελ.: 216 Λ.Τ.: 14,70€

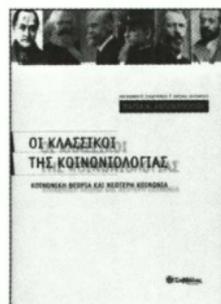
Max Weber
Οικονομία και κοινωνία
Μπφ.-Εισ.-Επιμ.: Θανάσης Γκιουράς
Α' τόμος: Κοινωνιολογικές έννοιες
 Σελ.: 688 Λ.Τ.: 29,70€
Β' τόμος: Κοινότητες
 Σελ.: 264 Λ.Τ.: 19,70€
Γ' τόμος: Κοινωνιολογία της θρησκείας.
Θρησκευτικές κοινότητες
 Σελ.: 496 Λ.Τ.: 27,70€
ΣΤ' τόμος: Η πόλη
 Σελ.: 272 Λ.Τ.: 19,70€

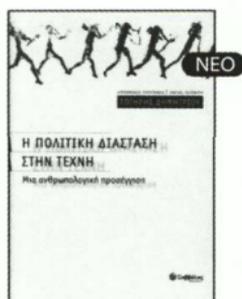
Carl Schmitt
Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς
Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου
Μτφ.-Επιμ.: Γιώργος Σαγκριώτης
Εισαγωγή: Δημήτρης Καρύδας, Γιώργος Σαγκριώτης
Σελ.: 192 Λ.Τ.: 14,70€

Cesare Beccaria
Περί εγκλημάτων και ποινών
Μτφ.-Επιμ.: Χ. Ακριβοπούλου, Α. Σίμογλου
Πρόλογος: Α. Στυλιανού
Σελ.: 216 Λ.Τ.: 14,70€

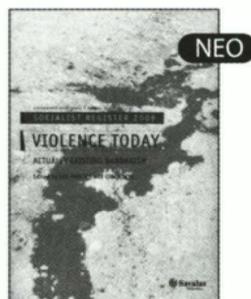
Μαρία Ν. Αντωνοπούλου
Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας
Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία
Σελ.: 552 Λ.Τ.: 26,70€

Σωτήρης Δημητρίου
Η πολιτική διάσταση στην τέχνη
Μια ανθρωπολογική προσέγγιση
Σελ.: 440 Λ.Τ.: 24,70€

Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
Αρετές και συμφέροντα
Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας
Μτφ.-Επιμ.-Επιμέτρο: Διονύσης Γ. Δρόσος
Με πρωτότυπα κείμενα των:
Χομπς, Κάντγουορθ, Λοκ, Χιουμ, Σμιθ, Φέργκιουσον, Ριντ κ.ά.
Σελ.: 608 Λ.Τ.: 29,70€

Leo Panitch & Colin Leys (επιμ.)
Socialist Register 2009
Violence today
Actually existing barbarism
Σελ.: 412 Λ.Τ.: 19,70€

Κυκλοφορεί

ERIC HOBBSBAWM

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Μετάφραση:
ΠΑΡΙΣ ΜΠΟΥΤΡΑΚΗΣ

Eric Hobsbawm

Επαναστάτες

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ISBN 978-960-310-338-7

Σελίδες 304

20 Ευρώ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ERIC HOBBSBAWM ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

- *Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*
- *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα. Μετά την εποχή των Άκρων*
Συνομιλία με τον Antonio Polito
 - *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ό αιώνα*
 - *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*
 - *Επαναστάτες*
 - *Για την Ιστορία*
 - *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*
 - *Εισαγωγή στο Καρλ Μαρξ - Φρίντριχ Ένγκελς*
Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος
- *E. Hobsbawm - T. Ranger (επιμ.), Η επινόηση της Παράδοσης*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board P. Vallianos, N. Marantzidis, Gr. Molivas, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination Gr. Molivas - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, A. Heraclides, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloubis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 42-44 Eolou Str., 105 60 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@gmail.com. Secretariat: St. Syrakou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

EUROZINE

CHURCH PROPERTY: FROM KANT TO US

Kostas Stamatis

The huge problem of church and monastic property is a recurrent issue in the political debate. Since the liberation from Ottoman occupation, the problem has not been dealt with decisively upon a principled basis by state authority in Greece. The article intends to set the terms for the whole question, in order to suggest some basic principles for a reformatory legal and political initiative on the issue. The Kantian legal and political philosophy seems a promising framework of thought, given that it includes a radical insight over the question, in harmony with central features of the modern constitutional State.

SILENT SOVEREIGNTY.
THE AMBIVALENT POSITION OF THE PEOPLE
IN J.-J. ROUSSEAU'S *SOCIAL CONTRACT*

Sotiris Vadoros

Rousseau's *Social Contract* is considered as one of the most important sources laying the foundations of the notion of popular sovereignty. It is claimed that this view is justified, but one-sided. The argument is that Rousseau had an ambivalent stance towards the people with the result of constructing two contradictory views. According to the first, which is *Social Contract's* dominant interpretation, the people is almost omnipotent and, in any case, it is not bound but from its own decisions and actions. However, according to the second, the people has much less actual power and is subject to a series of important limitations. The article reconstructs these two views, compares them, detects the tensions and antinomies that are produced and suggests an interpretation of their coexistence.

THE LIMITS OF AUTONOMY:
THE PRESIDENCY IN MULTILATERAL NEGOTIATIONS

Spyros Blavoukos - Dimitris Bourantonis

The paper deals with the role of the Chair in multilateral negotiations. Adhering to the basic principles of rational choice institutionalism, we identify the parameters that affect the Chair's autonomy potential, clustering them in two broad sets related with the *negotiation content* and the *organizational features* of the institution. We use these parameters to analyze four case studies of international negotiations that comprise the World Trade Organization, the General Assembly of the United Nations, the Third International Conference on the Law of the Sea and the Open-Ended Working Group on the Reform of the UN Security Council.

RETROSPECTIVE EVALUATION OF THE POLITICAL RHETORIC
OF PASOK AND NEW DEMOCRACY, 1974-2007

Yannis Tsirbas

This article applies an original experimental research design of retrospective evaluation in order to test the hypothesis, which stems from the professionalization of political theory, about the gradual convergence of the political rhetoric of the two major

Greek parties, PASOK and New Democracy. The test takes place at the reception level and is twofold: it refers both to the possible ideological convergence from 1974 to 2007 and the possible confusion of the party identity of the political rhetoric during the same period. Preliminary research findings confirm the hypothesis, especially with regard to the confusion of the party identity of the political rhetoric, depicting a gradually increasing difficulty of the respondents to differentiate between the rhetoric of PASOK and ND during the period under investigation. At the same time, we discovered some interesting elective affinities of the rhetoric of the above-mentioned parties with the other parties of the Greek political system. Also, the added value of implementing experimental research designs has been highlighted.

IMAGES OF POLITICAL CULTURE IN GREECE:
POLITICAL PARTICIPATION AND THE MYTH
OF DE-POLITICISED "GREEK"

George Diakoumakos

This article examines how political participation in Greece changed during the last twenty years according to empirical data taken from two research projects, one of 1988 (EKKE) and one of 2005 (University of Athens). While the data verify that the political interest has dropped to very low levels, the thorough analysis of the open question concerning *why* the respondent is or is not interested in politics proves that the Greek political culture has undergone deep changes that go beyond the question of "high" or "low" levels of interest. In fact, the individuals who claim to be interested in politics show a much more "political" way of thinking compared to 1988, while the widespread indifference about politics does not so much reflect to political apathy, but is rather caused mostly by disappointment from the political system.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Αιόλου 42-44 - 10560 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@gmail.com

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ - Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τοιδεμιάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Κώστας Σταμάτης

Εκκλησιαστική περιουσία: Από τον Καντ σ' εμάς

Σωτήρης Βανδώρος

Βουβή κυριαρχία. Η αμφίσημη θέση του λαού στο Κοινωνικό Συμβόλαιο του J.-J. Rousseau

Σπύρος Μπλαβούκος - Δημήτρης Μπουραντώνης

Θέτοντας τα όρια της αυτονομίας: η Προεδρία σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις

Γιάννης Τσίρμπας

Από την επικοινωνία της ιδεολογίας στην ιδεολογία της επικοινωνίας: αναδρομική αξιολόγηση του πολιτικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1974-2007

Γιώργος Διακουμάκος

Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, 1988-2005. Το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (από)πολιτικοποιημένου «Έλληνα»

Πάνος Σταθόπουλος

Βουλευτικές εκλογές 2009: Διαπιστώσεις και απορίες

MD0006025895